

Godina XXXIII/2014

Broj 2

Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja

Zbornik
Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
(IKSI)

Izdaje

*Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
u Beogradu*

*Glavni i odgovorni
urednik*

- Dr Leposava Kron

*Zamenik glavnog i
odgovornog urednika*

- Dr Zoran Stevanović

*Međunarodni Izdavački
savet*

- Professor Derral Creatwood, Univerzitet u Baltimoru
- Professor Marc Cools, Univerzitet u Briselu
- Professor Olle Findahl, Svetski Institut za Internet
- Professor Aida. A. Hozić, Univerzitet Florida
- Akademik prof. dr Vlado Kambovski,
Makedonska akademija nauka
- Akademik prof. dr Miodrag Simović, Univerzitet
u Banja Luci

Redakcija

- Prof. dr Goran Ilić, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Ljiljana Radulović, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Goran Knežević, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Vladan Joldžić, Institut za kriminološka
i sociološka istraživanja
- Dr Marina Blagojević, Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja
- Dr Branislava Knežić, Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja

Sekretar redakcije

- Ana Batrićević

Tehnički urednik

- Milka Raković

*Kompjuterska obrada
teksta*

- Slavica Miličić

Časopis izlazi dva puta godišnje

JOURNAL OF THE
Institute of Criminological
and Sociological Research

Published by
Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

<i>Editor-in-chief</i>	• Dr. Leposava Kron, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>Editor</i>	• Dr. Zoran Stevanović, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>International Editorial Consultants</i>	• Professor Derral Creatwood, University of Baltimore
• Professor Marc Cools, University of Bruxelles
• Professor Olle Findahl, World Internet Institute, Teknikparken i Gävle
• Professor Aida A. Hozic, University of Florida
• Professor Vlado Kambovski, Macedonian Academy of Science
• Professor Miodrag Simović, University of Banja Luka
<i>Editorial Board</i>	• Professor Goran Ilić, University of Belgrade
• Professor Ljiljana Radulović, University of Belgrade
• Professor Goran Knežević, University of Belgrade
• Professor Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
• Dr. Marina Blagojević, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
• Dr. Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>Secretary of the Editorial Board</i>	• Ana Batričević, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>Managing Editor</i>	• Milka Raković, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>Computer Design</i>	• Slavica Miličić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Za izdavača
Dr Leposava Kron

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Zuhra Simić"

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)
godina XXXIII / broj 2 / 2014

S A D R Ź A J

Marina Hughson, Višnja Baćanović RODNA RAVNOPRAVNOST U SRBIJI 2014: ANALIZA STANJA U OBLASTI EKONOMIJE	7
Ignazia Bartholini, Aleksandar Jugović GENDER VIOLENCE IN THE POST-PATRIARCHALIZATION OF GLOBAL AGE: A COMPARATIVE PERSPECTIVE OF ITALY AND SERBIA	25
Vesna Gojković, Aleksandra Stevanović, Milica Milutinović KOMPULSIVNA KUPOVINA I OSOBINE LIČNOSTI	39
Dragan Jovašević, Srđan Aleksić ODGOVORNOST U MEĐUNARODNOM KRIVIČNOM PRAVU	55
Milena Milićević PROBLEMI U PONAŠANJU I PARTICIPACIJA DECE SA CEREBRALNOM PARALIZOM U KUĆNOM OKRUŽENJU	73
Ana Batrićević OBAVEZNO PSIHIJATRIJSKO LEČENJE PRESTUPNIKA U SRBIJI, ZAKONSKI OKVIRI, TRENUTNO STANJE I PREPORUKE	89
Vladan Joldžić MOŽE LI POJAVA AFLATOKSINA BITI PODVIRGNUTA KRIVIČNOM PROGONU?	115

Vera Batanjski	
OPREČNOST IZMEĐU EVROPSKOG UNIVERZALIZMA I PRAVA NA INTERVENISANJE	131
Aleksandra Bulatović, Srđan T. Korać	
MANJAK ETIČKE KOMPETENCIJE U JAVNOJ UPRAVI I LJUDSKA BEZBEDNOST	145
Ljeposava Ilijić, Goran Jovanić	
DISCIPLINSKO KAŽNJAVANJE OSUĐENIH	163
Dušan Davidović	
EVROPSKI MODEL PRIVATNE BEZBEDNOSTI	177
Milica Kolaković-Bojović	
EFIKASNOST KRIVIČNOG POSTUPKA, REFORMA PRAVOSUĐA I PRISTUPNI PREGOVORI SA EU	189

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2014 / Vol. XXXIII / 2 / 7-24

Originalni naučni rad
UDK: 331.1-055.2
342.734-055.2
342.734-055.2

RODNA RAVNOPRAVNOST U SRBIJI 2014: ANALIZA STANJA U OBLASTI EKONOMIJE*

Marina Hughson*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Višnja Baćanović

Alterra MB: Research and Consultancy

Ovaj rad predstavlja analizu aktuelnog stanja rodne ravnopravnosti u oblasti ekonomije u Srbiji. U prvom delu teksta dat je pregled normativnog i institucionlanog okvira za uspostavljanje rodne ravnopravnosti u Srbiji, u drugom delu je dat prikaz osnovnih statističkih pokazatelja o položaju žena u oblasti ekonomije, a u trećem su izneti rezultati istraživanja o rodnoj nejednakosti iz mikro perspektive. Na kraju teksta je sintetički zaključak u kome se povezuju problemi ekonomske nejednakosti žena sa osnovnim razvojnim problemima u Srbiji i objašnjava zašto je rodna ravnopravnost u ekonomiji preduslov ubrzanja razvoja. U tekstu se iznose podaci koji ukazuju na postignute rezultate, ali i na još uvek značajne probleme u postizanju ravnopravnosti

KLJUČNE REČI: rodna ravnopravnost / ekonomski položaj žena / diskriminacija žena / zaposlenost žena / rod i razvoj

* Ovaj tekst je rađen u okviru potprojekta "Društvene nejednakosti i društvena inkluzija", koji je deo šireg projekta IKSI-ja, koje finansira Ministarstvo nauke, prosvete i tehnološkog razvoja (No 47011), kao i uz finansijsku podršku Friedrich-Ebert-Stiftung kancelarije u Beogradu, koja je ovu analizu u prošernoj verziji koristila kao osnovu za konferenciju održanu na Paliću "Ženska platform za razvoj Srbije 2014-20120" (Palić, 31.10- 2.11).

* E-mail: marinablago@gmail.com

UVOD

Ova analiza aktuelnog stanja rodne ravnopravnosti (u daljem tekstu: RR) u oblasti ekonomije u Srbiji u 2014. daje osnovne koordinate za analizu postignutih rezultata i naučenih lekcija, u oblastima koje su odabrane kao najznačajnije. Osnovni cilj ovog preseka je da ukaže na najznačajnije promene, pozitivne i negativne, koje obeležavaju položaj žena i stanje RR u oblasti ekonomije. Ova analiza se zasniva na zvaničnoj statistici, istraživanjima, ekspertskim analizama i konsultacijama sa širim krugom ekspertkinja i eksperata koji ovu oblast prate. U tom smislu, ovde prikazano stanje stvari je i dokumentovano i održava presek znanja, ali i samorazumevanja društvenih aktera koji rade na polju uspostavljanja društva koje počiva na principima RR.

U Srbiji u ovom trenutku postoji mnoštvo međusobno isprepletanih činjenica vezanih za stanje rodne ravnopravnosti. Oblasti u kojima su, na osnovu statističkih podataka identifikovane najveće razlike u položaju muškaraca i žena su: ekonomija u širem smislu, uključujući ekonomiju staranja, bezbednost (nasilje), učešće u donošenju odluka, rodni stereotipi i diskriminacija. Posebno je izazovan i nepovoljan položaj žena koj su izložene multiplom isključivanju: žena starijih od 65 godina, Romkinja, samohranih roditelja, žena sa invaliditetom i žena sa sela.

Preovlađujući pristup za ostvarivanje rodne ravnopravnosti od 2000. naovamo je naglašavao izgradnju pravnog i institucionalnog okvira, i uključivao pojedinačne afirmativne mere za žene (posebno u oblasti političkog odlučivanja), koje su nužno bile nesistemske i često nedosledne, ali ipak važne inicijative za uvođenje rodne perspektive u politike na državnom, pokrajinskom i lokalnom nivou. U odnosu na različita normativna rešenja koja su nesumnjivo stvari pokrenule napred, posebno teška oblast za uspostavljanje RR je upravo ekonomija. Najveći izazovi za RR u Srbiji, kao i u ostalim zemljama regiona leže upravo u ovoj oblasti.

Pravni i institucionalni okvir rodne ravnopravnosti u Srbiji

Od 2000. u Srbiji je mnogo toga urađeno na razvijanju pravnog i institucionalnog okvira za unapređenje rodne ravnopravnosti i poboljšanje položaja žena. Usvojena pravna i normativna akta predstavljaju formalni izraz političke opredeljenosti za ravnopravnost i nepohodan preduslov za dalje jačanje RR u stvarnom životu. Ključna dokumenta za poboljšanje položaja žena i jačanje RR u Srbiji su:

- Zakon o ravnopravnosti polova (2009. godine)
- Zakon o zabrani diskriminacije (2010.)
- Strategija za unapređenje rodne ravnopravnosti i poboljšanje položaja žena (2010-2015.)
- Strategija za borbu protiv diskriminacije (2013 – 2018.)

Vlada Srbije je 2010. usvojila Nacionalnu strategiju i Nacionalni akcioni plan za sprovođenje Strategije za unapređenje rodne ravnopravnosti i poboljšanje položaja žena. Strategija obuhvata šest prioriternih oblasti: ekonomiju, političko odlučivanje, obrazovanje, zdravlje, nasilje nad ženama¹ i medije odnosno suzbijanje stereotipa u medijima. Nacionalni akcioni plan je sproveden uz finansijsku podršku Švedske, a u okviru Ministarstva rada i socijalne politike odnosno Uprave za rodnu ravnopravnost, do 2014. godine.

Mehanizmi za rodnu ravnopravnost uspostavljeni su na svim nivoima, u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti, na nacionalnom i pokrajinskom nivou². Na nivou Vlade Srbije ustanovljen je Savet za ravnopravnost polova (2004), a aktuelni saziv još uvek nije imenovan. Takođe, Odbor za rodnu ravnopravnost u Narodnoj skupštini Republike Srbije (prvi put formiran 2003) je preimenovan u poslednjem sazivu (2014) nacionalnog parlamenta u Odbor za ljudska i manjinska prava.

Korak unazad u smislu razvoja institucionalnih mehanizama predstavlja ukidanje Uprave za rodnu ravnopravnost, administrativnog tela pri izvršnoj vlasti (Ministarstvu rada i socijalne politike) zaduženo za poslove rodne ravnopravnosti (na osnovu Zakona o Vladi i Zakona o ministarstvima, usvojenog aprila 2014). Iako je Uprava u svom radu iskazala čitav niz slabosti i nepravilnosti, njeno ukidanje predstavlja ozbiljan problem za jačanje rodne ravnopravnosti u društvu, a naročito za uvođenje rodne perspektive u rad institucija. Ovakva situacija sa rodnim mehanizmima na vrhu države svakako doprinosi nevidljivosti i marginalizaciji problema rodnih nejednakosti. Međutim, krajem oktobra 2014. Vlada je uspostavila

¹ Paralelno sa tim usvojena je Nacionalna strategija za suzbijanje rodno zasnovanog i seksualnog nasilja.

² Osim institucionalnih mehanizama u Srbiji su drugim zakonima ustanovljena nezavisna regulatorna tela koja se staraju o poštovanju prava i sloboda građana i građanki: Zaštitnik građana, Poverenica za ravnopravnost, Poverenik za zaštitu podataka o ličnosti i pristup informacijama od javnog značaja.

Koordinaciono telo za RR, čime je iskazala rešenost da promoviše jednakost u različitim oblastima društvenog života.

U Autonomoj pokrajini Vojvodini mehanizmi za rodnu ravnopravnost postoje u okviru zakonodavne vlasti - Odbor za ravnopravnost polova u Skupštini Vojvodine (prvi put formiran 2003), u okviru Vlade AP Vojvodine Pokrajinski sekretarijat za privredu, zapošljavanje i ravnopravnost polova (sa ovom nadležnošću uspostavljen 2002 godine) i Savet za rodnu ravnopravnost Vlade Vojvodine formiran takođe 2002. godine. U kancelariji Pokrajinskog ombudsmana imenovana je zamenica za oblast ravnopravnosti polova (2004), a Skupština Vojvodine je osnovala Zavod za ravnopravnost polova (2004), jedinstvenu instituciju u regionu.

Mehanizmi za RR postoje u oko 100 opština/gradova u Srbiji³, iako još uvek nije jasna njihova uloga i pozicija u sistemu lokalne samouprave. Lokalni planovi razvoja najčešće nisu urodnjani (osim nekoliko primera akcionih planova za mlade ili lokalnih akcionih planova za unapređenje položaja Romkinja). U poslednje dve-tri godine, izrađen je i usvojen značajan broj lokalnih akcionih planova za rodnu ravnopravnost, ali nema jasne i sistemske evidencije o njihovom sprovođenju, niti postoji yvanična evaluacija njihovih rezultata. Institucionalni mehanizmi su na svim nivoima uspostavljeni sa ciljem uvođenja rodne perspektive u javne politike i programe, uključujući i strateške planove i dokumente, ali su rezultati izostali jer mehanizmi nisu dovoljno uticajni niti su (postali) sastavni deo procesa donošenja odluka.

Imajući u vidu da je rodno osetljiva statistika ključna za urođnjavanje, značajan napredak je postignut i u prikupljanju i publikovanju rodno osetljivih podataka koji rasvetljavaju položaj žena i muškaraca u razlitim oblastima.Republički zavod za statistiku (RZS) je uveo praksu redovnog objavljivanja publikacija "Žene i muškarci u Srbiji" (do sada objavljenu 2008, 2011, 2012. i 2014.) godine i rodno osetljive podatke u nekim popisima i anketama RSZ, ali i drugih institucija⁴. RZS se takođe sprema da u Srbiju, kao prvu zemlju izvan EU, uvede praćenje indeksa rodne ravnopravnosti – skupa pokazatelja rodne ravnopravnosti koji je ključni osnov za rodno osetljive politike zasnovane na podacima. Indeks rodne

³ Baza podataka SKGO

⁴ Podaci u izveštajima Centara za socijalni rad, Popisi poljoprivrede, Sudska praksa, Anketa o radnoj snazi, podaci Fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje i sl.

ravnopravnosti se primenjuje u EU, a ključna institucija je Evropski institut za rodnu ravnopravnost⁵.

Državna administracija je iskazala spremnost za uvođenje rodno osetljivog budžetiranja, u toku priprema reforme budžetske politike, odnosno prelazak sa linijskog na programsko budžetiranje. Ova značajna prilika je iskorišćena za uvođenje rodno osetljivih indikatora u pojedine oblasti, u čemu su ključnu ulogu imale UN WOMEN, Ministarstvo finansija, eksperti i Stalna konferencija gradova i opština (SKGO) – za lokalni nivo. Lokalnim samoupravama, a i drugim nivoima državne uprave će u narednom periodu biti potrebna kontinuirana podrška kako bi princip rodno osetljivog budžetiranja primenili u praksi⁶.

Osim institucionalnog okvira za unapređenje rodne ravnopravnosti, pojedinačnim zakonskim rešenjima ustanovljene su afirmativne mere za žene u različitim oblastima, od kojih je najkonkretnija kvota za žene na izbornim listama definisana Zakonom o izboru narodnih poslanika (2004; 2011; 2012.) i Zakonu o lokalnim izborima (2002; 2007). Ova mera je rezultirala trećinom poslanika ženskog pola (34%) odnosno prvi put u istoriji Narodna Skupština ima 84 poslanice, koje su u prethodnom mandatu (2012-2014) ustanovile Žensku parlamentarnu mrežu, a Srbija je svrstana na 25. mesto na svetu u okviru Globalnog Indeksa rodne ravnopravnosti⁷ u oblasti odlučivanja, iako je ukupno na 42. mestu. U Vladi Srbije su četiri ministarke od 19 ministarskih mesta, dok je od 169 predsednika opština i gradonačelnika samo 9 žena odnosno 0.53%.

Veliki napredak ostvaren je u sektoru bezbednosti gde je prvi put u istoriji 4.93% žena u uniformama. Vojna akademija je pre 5 godina počela da prima žene i 2013.godine 17.54% diplomiranih na Vojnoj akademiji su žene⁸. Takođe, jako je puno urađeno u oblasti suzbijanja nasilja protiv žena, ali to nije predmet ove analize.

U prethodnom periodu se takođe pokazalo da izgrađen institucionalni i normativni okvir nisu garancija kreiranja i sprovođenju politika RR, niti postizanja realne društvene promene u datom pravcu. On su, međutim,

⁵ <http://sociojalnoukljucivanje.gov.rs/rs/rodna-ravnopravnost-jedan-od-kljucnih-principa-eu/>

⁶ Do sada su rodne analize budžeta rađene na lokalnom nivou (u Bačkom Petrovcu, Užicu, Novom Pazaru isl.), a uvođenje principa rodno osetljivog budžetiranja najdalje je odmaklo u okviru Vlade Vojvodine.

⁷ Globalni indeks rodne ravnopravnosti Svetskog ekonomskog foruma
<http://www.weforum.org/issues/global-gender-gap>

⁸ Položaj žena u oružanim snagama u državama Zapadnog Balkana, 2014, UNDP,

neophodan uslov za promenu. Postalo je jasno da se Zakon o ravnopravnosti polova ne primenjuje, da rezultati sprovođenja Strategije nisu dovoljno vidljivi, da nije bilo sistemskog pristupa u sprovođenju Strategije i praćenju rezultata. U toku 2013. godine je započeo proces pripreme nove verzije Zakona o ravnopravnosti polova, od strane Zaštitnika građana i u okviru nadležnog ministarstva, koji je u decembru ove godine (2014) predstavljen u Skupštini (Odbor za ljudska i manjinska prava i ravnopravnost polova). Takođe, propušteno je da se rodna ravnopravnost nađe u Zakonu o lokalnoj samoupravi (2014). Osim toga, Strategija za unapređenje položaja žena ističe naredene godine (2015) i potrebno je raditi na pripremi nove, imajući u vidu postignut napredak i naučene lekcije.

Iako ima značajnog napretka u različitim oblastima i dalje se kao ključne prepreke za rešavanje problema pokazuje sledeće:

- nedovoljno znanje o RR u društvu i državi (nepostojanje sistematičnog uvođenja problematike u razne nivoe obrazovanja)
- nedovoljna senzibilisanost za diskriminaciju, usled niskog nivoa svesti, jake patrijarhalne ideologije i raširene mizoginije u medijima
- nedostatak političke volje da se promoviše RR, jer se ona vidi "u paketu" sa "stranim nametanjem", što se posebno odnosi na kompleks LGBT prava
- nedovoljno razvijeni rodni mehanizmi na raznim nivoima i njihova nedovoljna angažovanost
- nedostatak znanja i inovativnih procedura u administraciji koji bi omogućili implementiranje RR putem uspostavljanja odgovarajućih standarda
- nedovoljna saradnja ženskog pokreta, feminističke akademske zajednice, donosioca/teljki odluka i institucija, situacija međusobnog nepoverenja i takmičenja.

Uspostavljanje RR u oblasti ekonomije je pored ovih opštih prepreka koje važe za društvo u celini suočeno i sa nizom specifičnih prepreka koje su vezane za međunarodni ekonomski okvir u celini, ekonomsku situaciju u Evropi i stanje ekonomije Srbije, posebno. U postojećoj etapi "stezanja kaiša" kako bi se izbegao državni bankrot, nije jasno niti je moguće do kraja razumeti kakve su rodno specifične posledice postojeće krize u svim

dimenzijama ekonomskog položaja žena i muškaraca.⁹ Međutim, postoji dovoljno podataka na osnovu kojih može da se tvrdi da i pored toga što su i žene i muškarci žestoko pogođeni krizom, oni su pogođeni na različite načine, trpe različite posledice i žene ipak nose veći teret usled nasleđa patrijarhalnih uloga. Takođe, važno je naglasiti da je RR u sferi ekonomije u velikoj meri preduslov za ostvarivanje RR u društvu u celini, pa i za realno funkcionisanje uspostavljenog normativnog i institucionalnog okvira.

Ekonomski položaj žena - makro perspektiva

Oblast ekonomije, odnosno ekonomskog osnaživanja žena, je u celini bila zapostavljena oblast u odnosu na razne druge oblasti vezane za politike RR, pre svega zato što usled opšte ekonomske situacije u Srbiji ona predstavlja i najsloženiju i najtežu oblast za intervenciju. Odsustvo jasne strategije razvoja Srbije, kao i dosledno neefikasna ekonomska politika, dodatno otežavaju ekonomsko osnaživanje žena. Ova oblast obuhvata različita područja, kao što su: povećanje registrovane zaposlenosti žena; povećanje samozapošljavanja i preduzetništva žena; formalizacija neformalne ekonomije u kojoj žene predstavljaju veće gubitnice od muškaraca; poboljšanje ekonomskog položaja posebno ugroženih grupa žena; smanjivanje stope siromaštva među ženama; poboljšanje opšteg ekonomskog položaja žena; povećanje ženskog udela u vlasništvu nad nekretninama; osnaživanje ženskog seoskog stanovništva; razrešavanje problema konflikta uloga, odnosno pravednija i ravnomernija podela tereta ekonomije staranja (staranje o starima, deci, bolesnima) itd. između muškaraca i žena. Činjenica da žene de facto više sati u toku dana rade, ali da je njihov rad u velikoj meri neplaćen, najbolje objašnjava nepovoljan položaj žena. Žene koje su ekonomski zavisne su ujedno i pod većim rizikom od porodičnog nasilja. Kako su jednoroditeljske porodice najčešće porodice u kojima su žene same sa decom¹⁰, rizik od siromaštva posebno pogađa decu u ovim porodicama.

⁹ Na primer ne postoje još uvek podaci o tome koliko će službenika državne administracije izgubiti posao naredne godine (2015), pa je teško proceniti kako će to pogoditi žene. Ali, može se pretpostaviti da će u dominantno patrijarhalnom okruženju žene ipak biti te koje će "lakše" gubiti posao od muškaraca.

¹⁰ Oko 79 odsto jednoroditeljskih porodica pripada tipu "majka s decom". Preko 70 odsto ovih porodica ima samo jedno dete. Žene i muškarci u Republici Srbiji, 2014
http://webzr.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/61/09/ZiM_srpski_web.pdf

Stopa formalne zaposlenosti žena je 31.6%, a muškaraca skoro 15% više odnosno 45.7%¹¹. Prema studijama¹², 25.5% žena je samozaposleno, iako samozaposlene žene koje zapošljavaju radnike čine 2.6% zaposlenih žena generalno¹³. Stopa neaktivnosti žena je veoma visoka, posebno u odnosu na stopu neaktivnosti muškaraca. Od radno sposobnih žena: 15-65 godina, većina je neaktivna (59.6%), a kod muškaraca iste starosne grupe je to slučaj kod nešto manje od polovine (42.9%).¹⁴ Razlozi za neaktivnost se u izvesnoj meri razlikuju između muškaraca i žena i oni odgovaraju tradicionalno shvaćenim rodnim ulogama: dok su penzija, bolest ili nesposobnost i izgubljena nada u pronalaženje posla u približno istoj meri uzroci neaktivnosti, briga o deci i drugim licima i lični ili porodični razlozi značajno su češće razlozi neaktivnosti kod žena nego što je to slučaj sa muškarcima. Od svih osoba koje su u 2013. godini navodili brigu o deci ili drugim licima kao razloge neaktivnosti, žene čine 97%, a muškarci svega 3%. Od svih lica koja su zbog ličnih ili porodičnih razloga bila neaktivna tokom 2013, žene su činile 84%, a muškarci 16%¹⁵.

Žene su nosioci 17% poljoprivrednih gazdinstava u Srbiji, po Popisu poljoprivrede 2012.godine i to najvećim delom domaćinstava koja ne prelaze 2ha. Po podacima istog Popisa uočljivo je da su žene znatno ređe zaposlene na gazdinstvima, iako čine većinu pomažućih članova domaćinstva. Najviše zaposlenih u Srbiji je angažovano u poljoprivredi i to 21% svih zaposlenih žena i 23% svih zaposlenih muškaraca. Žene su tri puta češće pomažući članovi domaćinstva - 13% žena naspram 4% muškaraca (starijih od 15 godina). Od svih pomažućih članova domaćinstva žene čine 68%¹⁶.

Žene čine većinu zaposlenih u javnom sektoru, ali su one mnogo ređe zastupljene kao rukovodioci. Rodne razlike na tržištu rada vidljive su i u sektorima i delatnostima u kojima dominiraju žene, a i u kojima dominiraju muškarci¹⁷. Žene čine većinu zaposlenih u oblasti zdravstvene i socijalne zaštite, dok ih je najmanje u sektoru saobraćaja, građevine i rudarstva. To

¹¹ Anketa o radnoj snazi, prvi kvartal 2014.

¹² Babović, M. (2012), Polazna studija o preduzetništvu žena u Srbiji, UN WOMEN

¹³ Anketa o radnoj snazi, 2014.

¹⁴ Žene su najzastupljenije u kategoriji "izdržavano lice" (57,6 odsto), a potom slede žene kojima je glavni izvor prihoda penzija (57 odsto), stipendije (56,5 odsto) i socijalna primanja (55,5 odsto). Žene i muškarci u Republici Srbiji, 2014

http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/61/09/ZiM_srpski_web.pdf

¹⁵ Anketa o radnoj snazi 2013.

¹⁶ Republički zavod za statistiku, Popis poljoprivrede, 2012.

¹⁷ Anketa o radnoj snazi 2013 – zaposleni po sektorima delatnosti; Prikaz podataka dat je Aneksu, kao Grafikon 1.

znači i da budžetske mere "štednje" disproportionalno pogađaju žene u odnosu na muškarce. Sektori u kojima je koncentrisana ženska radna snaga su tradicionalno potplaćeni (zdravstvo, prosveta), iako su oni od vitalnog značaj za obnavljanje ljudskih resursa i kvalitet života.

U oblasti obrazovanja je postignuta kvantitativna izjednačenost, čak je i evidentna prednost devojaka, ali je zadržana kvalitativna razlika, u smislu rodne segregacije pobrazovnih profila. Kako pokazuju podaci, Visoke škole i fakultete češće i upisuju i završavaju žene. Među upisanim studentima žena je 56%, a među diplomiranim 58% (podaci za 2012. godinu)¹⁸.

Rodni stereotipi u izboru zanimanja oslabljuju, ali su i dalje jaki. Građani i građanke Srbije smatraju da su: krećenje stana (80%), popravka računara (67%), let avionom (64%) i vožnja taksijem (52%) dominantno muška zanimanja, odnosno većina građana/ki Srbije preferira da ova zanimanja obavlja muškarac. S druge strane, žene se vide kao adekvatnije za obavljanje zanimanja poput: brige o malom detetu (84%), čišćenja stana (80%), kao i nege stare osobe (77%)¹⁹.

Rodni stereotipi se odslikavaju u izboru obrazovanja i konsekvntno, zanimanja. Podaci pokazuju da su među diplomiranim studentima u 2012. godini, žene činile više od polovine u sledećim područjima: obrazovanje (87%), zdravstvo i socijalna zaštita (73%), umetnost i humanističke nauke (71%) i društvene nauke, poslovanje i pravo (61%). Muškarci čine većinu svih diplomiranih u sledećim područjima: tehnika, proizvodnja i građevinarstvo (65%) prirodne nauke, matematika i informatika (54%), poljoprivreda i veterina (54%) i usluge (51%). U 2012. godini doktoriralo je više muškaraca (52%) nego žena (48%), mada je ovo gotovo izjednačeno učešće i označava izuzetan napredak²⁰.

Najčešće prijavljeni slučajevi diskriminacije po polu prijavljeni su upravo u sferi rada i zapošljavanja (na osnovu izveštaja Poverenice za zaštitu ravnopravnosti za 2013. godinu²¹). Iako Zakon o radu (2014) štiti trudnice i

¹⁸ Žene i muškarci u Republici Srbiji 2014

http://webzr.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/61/09/ZiM_srpski_web.pdf

¹⁹ IPSOS Strategic Marketing (2014), Rodna ravnopravnost u Srbiji, Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja

²⁰ Žene i muškarci u Republici Srbiji, 2014

http://webzr.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/61/09/ZiM_srpski_web.pdf

²¹ Izveštaj Poverenice za zaštitu ravnopravnosti za 2013.

<http://www.ravnopravnost.gov.rs/rs/%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D0%B5%D1%88%D1%82%D0%B0%D1%98%D0%B8/%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D0%B5%D1%88%D1%82%D0%B0%D1%98%D0%B8>

porodilje, u praksi se ove odredbe Zakona često ne poštuju. Plaćeno porodiljsko odsustvo u trajanju od tri meseca i odsustvo radi nege deteta u trajanju od osam meseci je dostupno zaposlenim ženama i muškarcima u Srbiji.

Žene znatno više rade neplaćene poslove i poslove u neformalnoj (sivoj) ekonomiji što oblikuje visoku stopu neaktivnosti žena. Neaktivnost žena je takođe povezana sa brigom o deci i drugim članovima domaćinstva, što znači da žene teže usklađuju obaveze u plaćenom i neplaćenom sektoru. Preduzetničke inicijative su malobrojne, a ženama nedostaju i materijalni resursi, što je posebno vidljivo u poljoprivredi.

Žene čine većinu – 58% izdržanih lica; većinu osoba koje primaju studentske kredite – 57% ili primaju penziju (po ma kom osnovu) takođe su žene (57%). S druge strane, žene čine trećinu onih koji imaju ušteđevinu ili nekretninu od koje ostvaruju prihod. Muškarci imaju veće neto zarade od žena, u svim delovima Srbije, što je posledica veće zaposlenosti muškaraca na boljim radnim mestima i u plaćenijim sektorima²². Žene takođe imaju manje penzije nego muškarci²³.

Podaci pokazuju da su ekonomske nejednakosti između muškaraca i žena na štetu žena, ali takođe i da se ukupna veličina "kolača" u Srbiji konstantno smanjuje. Aktiviranje ženskih ljudskih resursa neophodno je za ubrzanje razvoja, i to pre svega ohrabriranjem preduzetništva i stvaranjem pogodne poslovne klime za samozapošljavanje, mala i srednja preduzeća, socijalno preduzetništvo i zadrugarstvo. Kao osnovne prepreke u postizanju ekonomske ravnopravnosti muškaraca i žena su u velikoj meri i prepreke vezane za ekonomski razvoj u celini:

- Nepovoljno i neprijateljsko okruženje za razvoj preduzetništva, socijalnog preduzetništva i zadrugarstva, a u korist velikih, uglavnom javnih preduzeća ili velikih privatnih preduzeća
- Odustvo adekvatne podrške preduzetničkim inicijativama uključujući i socijalno preduzetništvo i zadrugarstvo, pri čemu preduzetništvo nije prepoznato kao motor razvoja i ostaje nevidljivo, posebno mikro preduzeća iako ona najviše doprinose stvaranju radnih mesta.
- Ako bi se problem ekonomskog osnaživanja žena sagledali u kontekstu novih razvojnih trendova i novih načina razmišljanja o ekonomskom

²² Popis 2012 - izvori prihoda

²³ Podaci Fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje, prema Rodna ravnopravnost u Srbiji, 2014.

razvoju, onda bi u Srbiji, pored pomenutih, mogli da se identifikuju i sledeći problemi:

- Neadekvatan odgovor na borbu protiv sive/neformalne ekonomije koja dodatno opterećuje nedovoljno razvijenu ekonomiju, a angažovane žene i muškarce drži u stalnom stanju neizvesnosti uz odsustvo bilo kakve sigurnosti
- Fokus na stvaranje ambijenta isključivo za strane investicije ili velike investicije ne ostavlja prostor za razvoj domaće, posebno male privrede
- Podsticaji za inovacije, biznise u zelenoj ekonomiji i ekonomiji znanja, a gde bi za mnoge žene i muškarce bile stvorene poslovne šanse, ne postoje ili su nedovoljne. Pristup ekonomskom razvoju odslikava anahrone ideje o razvoju, uz duboko nerazumevanje savremenih globalnih i regionalnih trendova.
- Neznanje, neinformisanost, nedostatak adekvanih veština, neorganizovanost, urušavanje vrednosti rada, i naročito poštenog rada i zarađivanja, visoka korupcija, monopoli, klijentelizam i partokratija, su problemi koji ozbiljno narušavaju stvaranje konstruktivnog ekonomskog ambijenta u kome bi lična inicijativa i inovativnost mogle da dođu do izražaja. Jedino takva klima bi omogućila adekvatno iskorišćavanje ljudskih potencijala za razvoj, uključujući i ženske ljudske resurse.

EKONOMSKI POLOŽAJ ŽENA – MIKRO PERSPEKTIVA

Za razliku od slike koju pruža makroperspektiva položaja žena u ekonomiji Srbije, a koja je dobijena agregiranjem različitih pokazatelja na nivou celokupne populacije, Istraživanje "Rodni barometer u Srbiji"²⁴ koje je sprovedeno 2012.godine na reprezentativnom uzorku populacije Srbije, stare od 20-50 godina ispitalo je probleme ekonomske nejednakosti iz individualne perspektive. Ovo istraživanje je dalo mnoštvo podataka vezanih za oblast rada, zaposlenosti, karijere, kao i konflikta uloga između private i javne sfere. Najznačajniji podaci su sledeći:

- Muškarci iz uzorka su češće studenti, češće zaposleni u privatnoj firmi, češće vlasnici ili suvlasnici privatne firme, češće poljoprivrednici (koji plaćaju zdravstveno i penziono osiguranje), češće pomažući članovi (koji ne plaćaju zdravstveno i penziono osiguranje), češće samostalni ili zaposleni

²⁴ <http://rs.one.un.org/organizations/18/Rodni%20barometar%202012-Sazetak.pdf>

u neformalnoj ekonomiji i češće obavljaju slobodne profesije. Žene su češće nezaposlene (čak 1,7 puta češće), češće "obeshrabreni radnici", tj. oni koji se i ne prijavljuju kao nezaposleni, jer ne veruju da će dobiti posao; češće izdržavana lica (skoro tri puta češće od muškaraca); češće su domaćice (čak 20 puta češće od muškaraca) i češće su penzionerke. Posmatrano zbino ovi podaci ukazuju na mnogo veću ekonomsku zavisnost i vulnerabilnost žena.

- I kod žena i kod muškaraca je radno najangažovanija generacija 30-39 godina starosti. U toj generaciji je zaposleno 4/5 ispitanika među muškarcima i 3/5 među ženama.
- Muškarci podjednako često posao dobijaju preko prijatelja i preko konkursa, a žene najčešće preko prijatelja, a tek potom preko konkursa. To znači da je socijalni kapital još značajniji za žene nego za muškarce. Muškarci se češće samozapošljavaju, a češće koriste i korupciju, dok žene češće koriste stranačku pripadnost za zapošljavanje. Samo 30% i žena i muškaraca posao dobija preko konkursa, što govori o apsolutnoj krizi meritokratije. Tek svaka deseta žena bez obrazovanja i svaka četvrta s visokim obrazovanjem su posao dobile preko konkursa.
- Samo 23% muškaraca i 17% žena smatraju da su dovoljno plaćeni za posao koji obavljaju. Samo oko 1/5 muškaraca i žena radi na poslu na kome se prvi put zaposlio/la. Muškarci češće menjaju poslove od žena. Muškarci češće od žena obavljaju posao koji odgovara njihovim kvalifikacijama (46% m naspram 38% ž). Žene s višim i visokim obrazovanjem obavljaju posao u skladu sa svojim kvalifikacijama u 56% slučajeva, naspram 33% žena sa srednjom školom.
- I muškarci i žene, u gotovo identičnom procentu, ostavili bi posao kada bi imali dovoljno novca (43% ž i 42% m). Ovi podaci ukazuju na duboku krizu radne etike, pri čemu rad postaje isključivo sredstvo za preživljavanje pojedinca i porodica. Niska motivacija je u skladu sa niskom plaćenošću, obesmišljavanjem samog procesa rada, te veoma niskom iskorišćenošću znanja i kreativnih potencijala populacije u celini i zaposlenih, posebno.
- Dok samo 29% žena s najnižim obrazovanjem smatra da je posao izvor stresa, sa ovim stavom se slaže svaka druga žena s titulom. Rad je, dakle, utoliko prijatniji ukoliko se nalazi na višoj lestvici društvene stratifikacije. Žene koje su obrazovanije više uživaju u svom poslu od neobrazovanih: čak 56% žena s visokim obrazovanjem, za razliku od samo 10% žena koje su najneobrazovanije, uživa u poslu.

- Nezaposleni, i oni koji su prijavljeni i oni koji nisu, ipak rade i zarađuju. Čak 39% muškaraca i 25% žena koji su nezaposleni (de facto) zarađuju za životna neki način. Izvori prihoda se obezbeđuju izvan zvanične zaposlenosti, a rad se obavlja na mnogo različitih načina i u različitim uslovima.
- Posebno su zanimljivi podaci vezani za proizvodnju hrane. U uzorku čak 30% muškaraca i 34% žena obavljaju poslove vezane za proizvodnju hrane za vlastitu upotrebu. Proizvodnjom hrane za prodaju bave se 11% muškaraca i 7% žena. Muškarci koji su neobrazovani se bave proizvodnjom hrane za vlastitu upotrebu u 53% slučajeva, a oni koji žive na selu u 46%. Kod žena, čak 67% onih bez obrazovanja se bavi proizvodnjom hrane za vlastitu upotrebu, kao i 54% onih koje žive na selu. Samo 27% muškaraca s najnižim obrazovanjem proizvodi hranu za prodaju, a od onih koji žive na selu, to čini samo 22%. Žene su u ovom slučaju manje angažovane, pa samo 21% od onih najneobrazovanijih proizvodi hranu za prodaju, i samo 12% onih koje žive na selu. Samo 6% žena u najmlađoj starosnoj grupi proizvodi hranu za prodaju. Ovi podaci ukazuju na veoma veliki potencijal koji postoji za proizvodnju hrane, a koji je neiskoršćen, naročito u populaciji naneobrazovanih koji žive na selu.
- Razlike u vlasništvu između žena i muškaraca predstavljaju akumulaciju patrijarhalnog vrednovanja ženskog ekonomskog doprinosa. U Srbiji su žene mnogo ređe vlasnice nepokretne imovine i automobila nego što su to muškarci. S druge strane, one su češće suvlasnice od muškaraca. Očigledno je da dolazi do postepenog transfera vlasništva u korist izjednačavanja žena i muškaraca, i da se to odvija kroz porast kategorije suvlasništva. Muškarci s visokim obrazovanjem su vlasnici stana u 36% slučajeva, a muškarci s titulom u čak 46% slučajeva. Brojevi za žene su 23% i 30%. S druge strane, najneobrazovaniji muškarci su vlasnici kuće u 41% slučajeva, a najneobrazovanije žene u 24%. Žene s visokim obrazovanjem su vlasnice automobila u 30%, a žene sa titulom u 20% slučajeva. Kod muškaraca su referentni brojevi 62% i 73%. Muškarci koji su najobrazovaniji imaju u čak 46% slučajeva uštedevinu na svoje ime kao i kredit u 46% slučajeva. Na drugom polu se nalaze najneobrazovanije žene, koje imaju uštedevinu u 6% slučajeva i kredit u 10% slučajeva.
- Kao dobri pokazatelji ekonomskog položaja žena i muškaraca u Srbiji mogu poslužiti i njihovi stavovi o iseljavanju i preduzetništvu. Jedan od "najdramatičnijih" podataka u ovom istraživanju je bio sledeći: samo 26% roditelja želi da njihova deca žive u Srbiji. Muškarci su u ovom pogledu još liberalniji od žena, pa tako samo 23% očeva naspram 29% majki želi da

deca ostanu u zemlji. U odnosu na 2006. godinu došlo je do povećanja sklonosti ka iseljavanju kod muškaraca (sa 45% na 51%), dok je kod žena ona ostala na istom nivou (42%). Posmatrano po starosti, čak 66% najmlađih muškaraca bi se iselilo, kao i 57% najmlađih žena.

- Kada je reč o otvaranju privatne firme, onda je 2012.gotovo podjednak broj onih koji bi započeli sopstveni biznis (43%) i onih koji ne bi (42%). Muškarci pokazuju značajno veću spremnost od žena (47% naspram 39%). Žene s visokim obrazovanjem pokazuju i najveću zainteresovanost za otvaranje privatnog biznisa, pa je njih 47% izjavilo da bi bile zainteresovane. Čak 47% najmlađih žena bi pokušalo da otvori privatni biznis ako bi imalo neke mogućnosti, kao i 65% najmlađih muškaraca. Očigledno je da preduzetnička orijentacija raste kod mlađih generacija, uz zadržavanje rodni razlika.
- Različit ekonomski položaj žena i muškaraca reflektuje se i u različtom doprinosu porodičnom budžetu. Muškarci češće obezbeđuju veći deo porodičnog budžeta. Najviše žena koje doprinose to čini do visine od 50% porodičnog budžeta, dok najveći broj muškaraca koji doprinose porodičnom budžetu to čini u visini od preko 50%. Svaka četvrta žena i tek svaki deseti muškarac starosti 20-50 godina uopšte ne doprinose porodičnom budžetu. Među visokoobrazovanim muškarcima i ženama je učešće u porodičnom budžetu izjednačeno.
- Ekonomija staranja koja prevashodno angažuje žene proizvodi velike razlike u strukturi trošenja vremena. Žene provode skoro jedan sat dnevno manje od ispitanika u obavljanju plaćenog posla (četiri sata žene i pet sati muškarci). One provode upola manje vremena i u neformalnim, ali plaćenim radnim aktivnostima. Žene provode mnogo više vremena od muškaraca u aktivnostima vezanim za gajenje dece (dva puta više), u kućnim poslovima (4,3 puta više), kao i u negovanju starih, bolesnih i dece (2,7 puta više). Kada se saberu plaćeni i neplaćeni rad, žene rade više od muškaraca (8:46 naspram 7:28 sati dnevno tokom radne nedelje, odnosno razlika iznosi oko jedan sat i 18 minuta dnevno). Žene se mnogo manje od muškaraca bave sportom, i manje vremena provode u druženju.

ZAKLJUČAK

Nepovoljan ekonomski položaj žena je negativna društvena činjenica i sa stanovišta položaja žena i za društvo u celini. Iako je u Srbiji formiran pravni i institucionalni okvir koji je neophodan za podršku procesima RR, to nije dovoljno za obezbeđivanje ravnopravnosti u sferi ekonomije. Ne samo da je neophodno dalje usavršavati normativni okvir i razvijati mehanizme,

već je potrebno i mnogo odlučnije raditi na polju koje se pokazuje kao "najotpornije na promenu", a to je polje ekonomske ravnopravnosti. Žene koje su ekonomski zavisne su podložnije trpljenju nasilja, a u slučaju jednoroditeljskih porodica, siromaštvo žena je najdirektnije povezano sa siromaštvom dece. Ekonomska zavisnost žena je izvor raznih socijalnih problema čije rešavanje je u sledećem krugu skuplje za društvo, nego što bi bilo prvobitno ulaganje u ekonomsku samostalnost žena. Stalna proizvodnja rodni stereotipa koja se uspešno održava u segregiranom obrazovanju proizvodi neiskorišćenost ljudskih resursa i kreativnih potencijala i muškaraca i žena. Jednom rečju, ekonomska proizvodnja rodne nejednakosti pojačava razvojne probleme Srbije.

Naše društvo je formalnu zaposlenost žena prihvatilo kao normu već pre nekoliko generacija, pa formalnu nezaposlenost i same žene doživljavaju kao problem koji nadilazi isključivo ekonomsku dimenziju, i u stvari pojačava njihovu društvenu isključenost. Neformalna ekonomija u kojoj su žene veoma zastupljene, naročito u sektoru usluga, ne samo da utiče na formiranje niskog nivoa plaćenosti, već ne obezbeđuje socijalnu sigurnost i izlaže ih dodatno opasnostima od seksualnog zlostavljanja i mobinga. S druge strane, žene koje su angažovane u poljoprivredi kao "pomažući članovi domaćinstva" imaju nepovoljan položaj na mikro nivou i ne mogu da odlučuju o svom radu, niti o njegovim rezultatima. Nizak opšti standard, niska plaćenost, podrazumevaju da životni standard porodica zavisi od izvora prihoda koji obezbeđuju oba partnera. Ujedno je ekonomska nezavisnost svakog partnera ponaosob najbolji garant promene vrednosti u pravcu prevazilaženja lokalnog patrijarhalnog konstrukta: "srpski domaćin", koji uspešno skriva činjenicu da poljoprivreda počiva na ženskom radu. Ekonomska zavisnost žena, je jednom rečju, osnovna prepreka za ostvarivanje rodne ravnopravnosti i u porodici i u društvu.

Visoka stopa neaktivnosti i formalne nezaposlenosti žena, u najužoj je vezi sa društvenom nerazvijenošću i lošom ekonomskom situacijom. Istraživanja u svetu pokazuju da postoji uska veza između ekonomske uključenosti žena i nivoa razvijenosti, odnosno ekonomske snage jedne zemlje. Neiskorišćenost ženskih ljudskih resursa, njihovog znanja i obrazovanja, te njihovo anagažovanje na poslovima koji su ispod nivoa njihovih kvalifikacija, je zapravo gubitak za društvenu zajednicu. Tradicionalne rodne uloge, kao npr. bavljenje dečaka IKT-om, ne omogućuju da se adekvatno iskoriste i talenti devojčica. I obrnuto, isključivanje muškaraca iz profesija nege i staranja, negativno utiče na različite korisnike usluga, kao i na socijalizaciju dečaka i muškaraca.

Posebno je složena situacija u oblasti poljoprivrede. Nepovoljan položaj žena u poljoprivredi i na selu, doprinosi višedecenijskim migracijama mlađeg ženskog stanovništva sa sela, što je rezultiralo jako nepovoljnom demografskom i ekonomskom situacijom na selu. Revitalizacija sela i poljoprivrede zavisi od uspostavljanja rodne ravnopravnosti u seoskim domaćinstvima i seoskim lokanim zajednicama. Modernizacija srpskog sela nije moguća uz zadržavanje tradicionalnih uloga "srpskog" domaćina koji se o svemu pita s jedne strane i "poslušne žene", s druge strane. Paotrijarhalnost na srpskom selu je najveća prepreka modernizaciji i razvoju sela.

Ljudski razvojni potencijali u Srbiji ostaju neiskorišćeni pre svega zbog nedovoljno zastupljenog preduzetništva, kao i niskog nivoa investiranja. To je posledica nepovoljne poslovne klime, visoke korupcije, monopliizacije tržišta od strane različitih aktera, te nespremnosti ljudi, i žena i muškaraca, da preduzmu rizik. Obrazovanje za preduzetništvo se pokazuje kao nedovoljan podsticaj samo po sebi ukoliko nije udruženo sa raznim fiskalnim olakšicama i drugim podsticajnim merama, kao i sa opštom društvenom klimom koja afirmiše preduzetništvo. Korupcija onemogućava da određene mere podsticaja uopšte budu u punoj meri iskorišćene "na terenu", jer posrednici, a često i donosioci odluka na različitim nivoima uzimaju "svoj deo kolača". Zato ne iznenađuje podatak da građani Srbije kao glavni razvojni problem vide korupciju, a ne nezaposlenost²⁵. Istraživanje Medium Gallupa, pokazuje da (u periodu 2011-2013) od tri glavna bezbednosna problema na nacionalnom, lokalnom i ličnom nivou (korupcija, narkomanija i kriminal), najveću zabrinutost građanki i građana izazivala upravo korupcija. Rodna ravnopravnost nije jednostavan "ključ" za rešavanje problema kao što je korupcija, ali ona važan deo vrednosnog sistema koji afirmiše ljudska prava, jednakost građana i stabilne institucije.

REFERENCE

- (1) Baćanović V. (2014) *Učešće žena na mestima odlučivanja na lokalnom nivou*, Beograd: Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka socijalna pitanja
- (2) Balon, B. (ed.) (2014), *Položaj žena u oružanim snagama u državama zapadnog Balkana*, UNDP/SEESAC
<http://www.seesac.org/res/files/publication/893.pdf>

²⁵ Istraživanje Svetske banke za obnovu i razvoj, Life in Transition II, 2011
http://www.ebrd.com/downloads/research/surveys/LITS2e_web.pdf

- (3) Blagojević Hjuson, M. (2012), *Rodni barometar u Srbiji, Razvoj i svakodnevni život*, UN WOMEN <http://www.eiz.hr/wp-content/uploads/2014/03/Rodni-barometar-u-Srbiji-web-istovi1.pdf> i Sažetak <http://rs.one.un.org/organizations/18/Rodni%20barometar%202012-Sazetak.pdf>
- (4) Grupa autora – IPSOS Strategic Marketing (2014), *Istraživanje o samohranim roditeljima, drugim tipovima porodica i neformalnoj zaposlenosti u Srbiji*, Beograd: Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja
- (5) Grupa autora – IPSOS Strategic Marketing (2014), *Rodna ravnopravnost u Srbiji*, Beograd: Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja
- (6) *Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji* (2014.) Republički zavod za statistiku i UNICEF
- (7) Izveštaj Evropske Komisije o napretku Republike Srbije, oktobar 2014. http://www.seio.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_i_zvestaji_ek_o_napretku/izvestaj_o_napretku_14.pdf
- (8) Izveštaj Poverenice za zaštitu ravnopravnosti za 2013. <http://www.ravnopravnost.gov.rs/rs/%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D0%B5%D1%88%D1%82%D0%B0%D1%98%D0%B8/%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D0%B5%D1%88%D1%82%D0%B0%D1%98%D0%B8>
- (9) Republički zavod za statistiku (2014) Anketa o radnoj snazi, za prvi kvartal.
- (10) Republički zavod za statistiku (2013) Korišćenje vremena u Republici Srbiji 2010/2011, Beograd.
- (11) Republički zavod za statistiku, Popis 2011.
- (12) Republički zavod za statistiku, Popis poljoprivrede 2012.
- (13) Republički zavod za statistiku, Statistika pravosuđa, 2013.
- (14) Sintetizovani izveštaj Centara za socijalni rad za 2013.godinu http://www.zavodsz.gov.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=406&Itemid=115&lang=1250
- (15) Svetski ekonomski forum, *Global gender gap index report*, <http://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2013>
- (16) Zaključna zapažanja CEDAW Komiteta o drugom i trećem periodičnom izveštaju Republike Srbije, 2013; http://www.gendernet.rs/files/dokumenta/Izvestaji_Uprave/Cedaw_zakljucna_zapazanja_2013_srp..pdf
- (17) Žene i muškarci u Republici Srbiji , 2014

(18) http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/61/09/ZiM_srpski_web.pdf

GENDER EQUALITY IN SERBIA 2014: ECONOMIC ANALYSIS

This text offers an analysis of present day status of gender equality in Serbia in a domain of economic activity. In the first part of the text the authors make a survey of relevant normative and institutional framework for development of gender equality in Serbia. In the second part different statistical indicators related to gender differences in economic activity, employment and education are analyzed. In the third part, the most relevant research results from a survey Gender Barometer are given, showing a number of differences in economic activity between women and men on a micro level, which accumulate and create still high level of women's economic dependency. Finally, in conclusion, the authors are connecting an overall picture of women's economic status in Serbia with wider economic problems of the country. An emphasis is put on inadequate usage of women's human resources (although, for example, women represent majority of graduated students), and women's very high level of engagement in the economy of care, which brings continued gender misbalance in both public and private sphere.

KEY WORDS: *gender equality / economic position of women / discrimination of women / women's employment / gender and development*

GENDER VIOLENCE IN THE POST-PATRIARCHALIZATION OF GLOBAL AGE: A COMPARATIVE PERSPECTIVE OF ITALY AND SERBIA*

Ignazia Bartholini*

University of Palermo, Department of Culture and Society

Aleksandar Jugović*

Belgrade University, Faculty of Special Education and Rehabilitation

The purpose of the essay is to overcome interpretative dualism between Italian and Serbian society about gender violence against women. In a comparative approach it will find elements of continuity between the decline of male domination in Italy and the decline of patriarchal power in Serbia as a result of a variety of historical and social causes that, inside the paper, are explained. The emancipation of women finds a block in the violence suffered by partners in some familiar contexts. While globalization and unemployment seem to deprive men of the marks of traditional power, but "men in decline" have an post-patriarchal "identity revanche" in assuming the dominant role of perpetrators in private life. Gender violence has an instrumental function within the relational dynamics. Also, gender violence has specific cultural, ethnic, sexual characteristics in the reality of gender identity.

KEYWORDS: *gender violence / post-patriarchalization / tradition / identity / Global Age.*

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

Ignazia Bartholini is author of paragraphs 1, 2, 3, 5; Aleksandar Jugović is author of paragraph 4.

* E-mail: ignazia.bartholini@unipa.it

* E-mail: alex7@EUnet.rs

1. INTRODUCTION

Gender violence phenomena in many countries of Europe find a possible explication in a general "masculine decline" and a more general "female emancipation". Aggressive behaviors develop within particular situational contexts characterized by a persistent relational oppression. In these contexts, men, using strategies of domination and control of women, ritualize the violence that becomes the central axis of the couple's life. Violence in intimate relationship is traditionally nurtured by many factors as post-patriarchal traditions and deviant patterns of behavior of certain subcultures. Violence in intimate relationship is traditionally nurtured by many factors as post-patriarchal traditions and deviant subcultures. Nevertheless, especially in recent years, is triggered by effects of Global Age (Giddens 2007) and the cleavage of the values and rules of Modernity well as by a more general economic impoverishment of working classes and middle classes in Europe.

Globalization and poverty are two factors that indirectly but massively have caused the decline of male identity in the public sphere and its attempt to "revanche" in private life. Both in the Eastern and the Western Europe, violence is relied on elements of post-patriarchal domination ("symbolic domination" with Bourdieu) and is intersected with economic power exercised by man within the family. Power determined by the paid work that up to fifty 'years has been almost exclusively prerogative of men. In this way, men belonging to the middle class and the working class, which had a paid work, plays a domination function and a breadwinner role within families. Especially in Eastern Europe, prejudice and tradition are been a tool aimed to defending the "prerogatives of identity" of men , as people belonging to the dominant gender or a gender with a threatened identity by contemporary global pressures.

On the other hand, Post-Modernity and Global Age with their cultural and economic effects contributed strongly to belittle every form of prejudice and male power's symbolic exercise (Bourdieu 1997). In our opinion, gender violence has an instrumental function within the relational dynamics otherwise destined to run out (Collins 2008); has a substantive valence and specific characteristics of type cultural, ethnic, sexual (Guillaumin 1995) able to give meaning to reality of men and women otherwise dispossessed of their identity.

Nevertheless, studies that combine the concept of identity with gender violence as a possible effect of recent war in Balkans on second generations

or as a more general decline of masculine identity are not sufficiently detected.

This reflection has the purpose to analyse the phenomenon of violence between adults (in intimate relationships) in Italy, a post-Modernist State of Western Europe, and in Serbia, a post-conflict State of Eastern Europe (Ramet 2002). We wonder if the analysis of the phenomenology of violence in ex-Yugoslavia (where, for example, not only the intra-familial abuses on women and minors are increasing) as "social embodiment of masculine identity recognition" of violence can constitute a pattern to describe a widespread micro-social condition whose heuristic impact is useful to the violence contrast that is in countries – as Italy – which left the war in the further recess of the "Short Century", but they can bring more direct violent dynamics that are reflected in their couple relations and in those among pairs, in the incapacity/impossibility to run the gender and generation conflicts, and that of countries that are flagellated by the civil war, which use against women abuses of unusual and unacceptable violence.

2. STATE OF ART

Violence as a phenomenon of social relations has also been the subject of recent studies primarily anthropological and ethnological (Riches 1986; Staub 1989; Héritier 1996; Clastres 1998; Hanssen 2000; Schmidt and Schröder 2001; Nodstrom 2004; Dei 2005, only name a few) or philosophical (Weil 1956; Arendt 1970; Elias 1969; Foucault 1976 et seq.; Aron 1976; Kristeva 1980; Maffesoli 1984; Escobar 2001; Balibar 2001; Resta 2002; Appaduraj 2005, just to name a few), but except in some sociological studies of contemporary fine interest (Honneth 1986, Boltansky 1993 Walklate 1995, Melucci 2000, Rebughini 2001 and 2004 to name a few), mostly declined in the "victimological meaning" (Balloni and Viano 1989; Bisi and Faccioli 1996; Sironi 2001 to name a few) much remains to be defined.

The violence has so far been an integral part of the definition of conflict and power, but has not yet assumed the role of a central explorative category with which to interpret some types of social "violent setting" in gender-close-relationship and the role of different identities played by all subjects involved in relationships. On the international level, sociological literature so far has given ample space to the processes that determine the identity and the so-called "identity achievement" or "identity recognition" (Simmel 1917; Mead 1927-30; Goffman 1961 and 1963; Blumer 1969; Berti 1998; Habermas 1991; Giddens 1991; Ferrara 1999; Sparti 2000; Serino 2001; Crespi 2004; Romania

2005, just to name a few). Category of identity has rarely been associated with that of gender-based violence because the latter one, has not yet assumed the central role of its explanatory category, with which we can interpret some types of social action in micro-sociological sense.

In classic social theory we do not find many traces of violence as a stand-alone interpretive category – separate from that of the conflict and the power – of the social phenomena. Sociologists tend to confuse violence – as a category of interpretation as well as the substratum of certain relations deviant – with conflict, or to offer a reading of modernity as the time in which the "irrational" forces of violence are removed from daily life. This rationalized conception of the individual and society has greatly influenced sociological studies in Western Europe, pushing to consider violence as a residual phenomenon, and not as a form of social and political action in itself.

Since the 90's, we see a first change of this theoretical approach, a change that coincides with the "ethnic turn" in studies of collective movements emerged in Eastern Europe . The bloody dissolution of the Yugoslav Federation is just one of the most tragic events that invite scholars to focus on violence as social force for define belonging and identity (Boric 1997; Mertus, Tesanovic, Metikos, Iveković 1999; Ramet S. 2002; Sekulic T. 2002; Kesič, Jankovič, Bijelč 2004; Antić Gaber 2006, 2009). Today it is clear that violence is both quantitatively and qualitatively different from conflict (Woodward 1995, Rieff 1996, Marzo Magno 2001; Seculić 2006), but fed it and has a crucial function as a crucial role is exercised by the prejudices that define the identity and the need to safeguard against threats cultural identity that cultural globalization carries with it.

With this paper, we propose paradigm shift that sees the transformation of violence as a collective phenomenon to violence as a phenomenon of micro-social domain and as a practice of identity recognition within intimate relationships. For this purpose will be analyzed this paradigm shift in Serbia, a "social territory" where the identity – ethnic and religious – of the actors had a crucial function, and in Italy, where is being a "male identity dissolution".

Nevertheless the problem of gender violence in sexual relationships as indicated by some recent surveys, has taken over the contours of a real social emergency in Serbia and the ex-Yugoslavia. Other hand, in Italy, the phenomenon has taken the dramatic accent - and ever more frequent – of femicide. In order to highlight the gravity of the phenomena will be indicated the major quantitative surveys carried out in Italy and in Serbia in the last decade.

3. MASCULINE DECLINE AND GENDER VIOLENCE IN ITALIAN SOCIETY

Italy is a nation globalized and culturally advanced. In it we highlight on the social plane, the process of the emancipation of women on the one hand and the gradual decay of masculine identity on the other, along with the progressive loss of masculine dominance in the areas of the public sphere and the private.

According to our recent research, the increase in gender-based violence is caused by:

1. the gradual abandonment of the idea of male domination and supremacy which was based on the Italian family;
2. the abandonment of most of the religious values, that in marriage and the traditional family posed the foundation of society and for a long time (until 1974) prevented the divorce;
3. the progressive professional empowerment of women;
4. the resulting sexual emancipation of women that began in the sixties and is symbolized by the case of "Franca Viola" – the first woman in Sicily who refused the marriage as consequence of a sexual assault.

In 2006 was published the first national survey on violence against women in Italy (I.S.T.A.T. 2006). According to I.S.T.A.T. are 6,743,000 women between 16 and 70 who have been victims of physical or sexual violence. Five million women have suffered sexual violence (23.7%), 3 million 961 thousand physical violence (18.8%). About 1 million women have suffered rapes or attempted rapes (4.8%). The violent acts are committed mostly by people closely linked to the woman (partner, father, boyfriend, ex-partners, siblings, children). 69.7% of rapes are committed by a partner, 17.4% of an acquaintance, and only 6.2% is the work of outsiders. In almost all cases the violence are not reported to the police and 93% are those incurred by the partner.

Domestic violence appears to be the most pervasive form of violence. The number of victims of femicide is increasing: in 2006, 101 women were killed by their partner, husband or former partner in 2010 were 128 units. Violence against women affects all social strata differences in income, class, religion, culture, education, geographic area.

In the perspective of the Italian sociology, are particularly significant, the interpretations of phenomenology of gender violence formulated by Franca Bimbi (1990 and seq.), Consuelo Corradi (2005 and seq.) and Ignazia Bartholini (2001 and seq.).

Franca Bimbi leads to violence against women in gender dynamics and exercise of masculine power. The dimensions of gender – male and female – and changes in the socio-historical traversed by the Italian society from the sixties to now take on a crucial role in understanding the phenomenon. Violence is viewed as both an appearance and a structural field within the dynamics of post-patriarchal domination.

Consuelo Corradi analyzes the violence by using a complex, three-dimensional theoretical model: a microsocial level, in which concrete situations eliciting violence and types of face-to-face interaction are taken into account; to mesosocial level, where elements: such as identity, roles and power are considered; and a macrosocial level, incorporating the perception and role of bystanders and the community, as well as the representation of love and its consequences.

Ignazia Bartholini deepens the micro-structural aspects of the phenomenon, aware of how violence, as a force structuring the relationship, allows the partners involved in the "mutual reference", ie the possibility of mutually confer a role - that of the victim, the perpetrator and of the viewer - and therefore identity. In her opinion, women become victims through a long process in which the gender violence has a foundational value that allows the deviant perpetuation of relationship.

Many of the post-modern male dissatisfactions are vented into the intimate relationship that becomes "the opportunity of a revanche identity" and "recognition of his deviant identity of perpetrator" (Bartholini 2013), which could not be obtained in other way in public life by these men. In this perspective, the couple's relationship can be considered a "factory of resources" shared that violence in the basis on which the report is based and the same mode of identity recognition.

In the dynamics of violent relationships, the violation of the woman's body besides her symbolic and psychological submission to her "intimate enemy" (Corradi 2003), within a condition of oppression relational, becomes the means with which to redeem the male identity. It impoverished as a result of female emancipation in the public sphere and masculine loss of most power marks (labor, economic strength, the central role at the social level, etc.), redeems itself in the intimate relationship when the partner becomes the

executioner for the victim-woman and all those play the role of spectators - direct or indirect - of violent ritual. Playing as the mask of the executioner, the man flips his public identity, which suddenly becomes stronger. The perpetrator, who yesterday was an "social nobody" (Bartholini 2003) without the post-patriarchal power that gave him an identity typically male (Bimbi 2000), now – to eyes of the woman who rapes and through the spectator indirect (neighbors, work colleagues, friends, relatives), he becomes a negative, deviant hero but still a "hero" (Bartholini 2013). He exists again.

4. GENDER VIOLENCE AND "REVANCHE OF MALE IDENTITY" IN POST-CONFLICT SOCIETY OF SERBIA

Currently, Serbian society can be described as anomic, post-war, post-conflict and in a political and economic transition. In the recent past it is possible to identify two phases: the first - since 1989 till 2000 - is called "*blocked transformation*" phase. This is the period of Milosevic's regime which is characterized by economic collapse, hyperinflation, massive gray economy, refugees and forced migration, the introduction of quasi-multi-party system, the sanctions of the international community, the war in the former Yugoslavia, the spread of unemployment and poverty, the collapse of the middle class society. But above all, in this period that genocide and wars are gendered but also often feminised via the positioning of women not only as sexual trophies exchangeable between masculine enemies, not only as markers of collective boundaries, but also as the symbolic representations of national and ethnic collectivities (Iveković 1999)

The second - since the 2000 to date – is the "*delayed transformation*" phase (post-Milosevic era) and is characterized by macroeconomic stabilization, political democratization, accelerating privatization, Serbia's way to EU membership, the new increase in unemployment and disillusionment of the population rate of democratic and economic change.

In the analysis of the prevalence of violence against women in Serbia and socio-cultural characteristics of the violence, two recent studies are relevant.

The first study, is the research of the Victimological Society of Serbia, from 2009. It is based on the representative sample of women in Serbian province Vojvodina (6 districts in 40 villages and 7 towns). The sample consisted of 516 women, 167 from rural and 349 from urban households (Viktimološko društvo Srbije, 2012).

The other study - "Mapping family violence against women" - is a research conducted by SeConS – Group for development initiative as a part of the project "Combating sexual and gender based violence". The project has been financed by the Government of Norway and implemented by Directorate for Gender equality, the Ministry of Labor and Social Policy of the Government of RS with the support of UNDP.

This research was conducted (2010) on the representative sample of 2500 women in central Serbia aged from 18 to 75 years, without Vojvodina and Kosovo. The sample included 925 households and women from Belgrade, 725 from South and East Serbia and 850 from Central and West Serbia (Babović, Ginić, Vuković, 2010). Through the comparison and the intersection of the data from the two studies, it is noted that more than half (56.2%) of the women after the age of majority experienced some form of domestic violence. Almost one in two women (49.8%) experiencing or has experienced some form of psychological violence. One in three women (33.9%) survived physical abuse by a family member, and 27.3% of women were receiving threats that he would live. Gunpoint was experienced by 8.3% and attack was experienced by 6.2% of women. Sexual violence was experienced by 9.1% of women and 18.6% of women were ostracized by family members, current or former partner (Viktimološko društvo Srbije, 2012).

One third of women have experienced some combination of different forms of violence, and 3.4% of women have experienced all four forms of violence during the life course. Data shows that the family violence against women is often manifested as a complex syndrome in which different methods are used for the purpose of control and preserving the unequal power relations. While psychological violence exists often as a single form of violence, economical, physical and sexual forms of violence are mostly combined with other forms of violence (Babović, Ginić, Vuković, 2010).

In all forms of violence, the abuser is often or usually (79% of cases) a current or former husband or a partner, in 49.2% of cases of psychological violence, 61.2% of threats of physical violence, 88.4% gunpoint, 64% physical abuse, 75.1% of assaults arms, 89.4% of sexual violence and persecution 80.5% (Viktimološko društvo Srbije, 2012).

The general context factors are important for understanding the violence against women in the last 25 years in Serbia, it can be distinguished by the criminalization of society, a promotion of edonistic values, which is supported by "easy" enrichment and reject the importance of the value of work and education; negative social stratification; expansion of "patriotic mysticism"; structural violence with the threat to human potential economic and

political structures; a media "idolization" of known criminals as "warrior patriots". (Jugovic, 2014). Violence among partners of the second generations post-conflict above all interconnects nationalism, gendered-body and sexuality.

According to A. Milić, we can speak about the very dramatic social circumstances individuals and families have to deal with struggling to live in everyday circumstances. The majority of families show in their behavior as well as in expectations, some mix of modern and post-modern habits, which are grounded in many cases on very traditional structural and functional base of household practice of families living in them. This mixture of structure, values and habitual practice makes family life more complex and potentially more risky, which can result in not so rear disturbance in family life and in social surroundings (Milić, 2010).

The family life in Serbia in the first 15 years since the beginning of transformation processes post war, has been characterized by (Stanojević, 2009): a) shortage of resources (material and non-material), b) slow changes or preservation of the overtaken family forms, relations and values, c) privatization of family life; d) special strategies for coping with transformation risks.

Under the influence of negative global structural factors, in the Serbian families is evident a retraditionalization and post-patriarchalization process of their gender relations and a more general *revanche* of masculine identity through the implementation of violent behaviors within their families.

5. CONCLUSIONS

In countries of ex-Yugoslavian area, it is possible to assume that the adult generation, who experienced, in the recent past, the inter-ethnic war and violence of 90s conflict, has unwittingly incorporated and conveyed violent attitudes that are reflected in gender relationships between partners.

We identify this process as a "social embodiment of gender violence" (Bartholini 2013). Indeed, it is possible to suppose that adult generations and young people, which have experiment in a recent past (instead of experimenting now the war as in other countries of Mediterranean area) the war effects, are unconsciously experiencing violence in their gender relations as a collective effect of a memory of a recent war past and are experiencing the violence as every-day condition of existence. The

symbolic and material violence in its micro-structural aspects (in intimate relationships) has replaced the conflict in those ex Yugoslavian States that have been recently traversed by the 1990s conflicts (Woodward 1995; Rieff 1996; Marzo Magno 2001; Seculić 2006). Gender prejudice that have replaced the prejudices of ethnic, religious and cultural trends in Serbian society and are, in a general condition of social poverty, increases the number of incidents of violence within intimate relationships. These prove the substantial men inability to redefine its identity in parallel with the cultural and economic factors such as war and globalization have contributed to defining.

In our opinion, the Serbian society - as Italian society - is characterized by a "social symbolic embodiment" of violence that depends on precise connectivity patterns with representations of gender prejudices" in individual and collective behavior and the level of consciousness-unconsciousness of embodiment determines the same possibility that the "male violence embedded" turns into violent behavior - unaware and "creeping" in the second generation of ex-Yugoslavia.

According to our hypothesis, the opposition between post-patriarchal values and post-Modernist values that are "super-connected" in a fast transmission of information leads to gender violence. This last is a result of a general lack of strong references and a values orientation that satisfies the men and women of the contemporary Serbia society.

In Italian society, the conflict between traditional values of family - and the Roman Catholic Church and the values - of global post-Modernity - also called "late Modernity" (Giddens 1990), now as "reflexive Modernity" (Beck 1998), "Postmodernism" (Bauman 1998), or even "Surmodernity" (Augé 1992) - it is today one of the main causes of the violence that is consumed within intimate relationships. The emancipation of women and the parallel decline of men are a reversal deviant in violent relationships. The physical and symbolic violence that is the basis of some relationships is transformed into a kind of "relational clay," by which to reconstruct the identity of the "actors" involved. According to our hypothesis, the partner, the husband who uses violence regains, through the body and the subjection of his female partner, the identity of the dominant male who seems to have lost forever in public life. Inside the couple's relationship violence, and the redefinition of the roles of perpetrator (negative hero) and the victim, allowing the deviant reconstruction of personal and social development of the male partner.

As H  ritier writes (1996), the violence that results in extreme forms, forces us to reflect on the meaning of life itself and its symbolic order, forces us to reflect on the violation of the sacred border of life. The phenomenology of violence and its link with memory and present a point essential for understanding contemporary society in its troubled complexity.

An accurate and thick description of this process can help us understand violence against women in contemporary societies as Serbian and Italy, and it contributes to shape effective policies to prevent it.

REFERENCES

- (1) Appaduraj, A. (2005). *Globalization and Violence*. Durham: Duke University.
- (2) Arendt, H. (1970). *On Violence*. Cambridge: Polity Press.,.
- (3) Aug  , M. (1992). *Non-lieux. Introduction    une anthropologie de la surmodernit  *. Paris: Le Seuil.
- (4) Babovi  , M., Gini   K., Vukovi   O. (2010), *Mapiranje porodi  nog nasilja prema   enama*. Beograd: SeConS.
- (5) Balibar, E. (2001). 'Outlines of a Topography of Cruelty: Citizenship and Civility in the Era of Global Violence'. *Constellations*, 8 (1), pp. 15-29.
- (6) Balloni, A. e Viano, E. (1989). *Atti del IV Congresso mondiale di vittimologia*. Bologna: CLUEB.
- (7) Bartholini, I. (2005). *Impermanenza del desiderio, vuoto identitario*, in "La societ   degli individui", n. 22, anno VIII, pp. 68-76.
- (8) Bartholini, I. (2007a). *Percorsi della devianza e della diversit  . Dall'"uomo atavico" al "senza permesso di soggiorno"*. Milano: FrancoAngeli.
- (9) Bartholini, I. (2007b). *Violenza estrema fra finzione e realizzazione identitaria*, in RES. Ricerca e Sviluppo per le politiche sociali, n. 2, 2007, pp. 22-39.
- (10) Bartholini, I. (2013). *Violenza di proximit  : la vittima, il carnefice e il "grande occhio"*. Milano: FrancoAngeli.
- (11) Bauman, Z. (1998). *Globalization: The Human Consequences*. New York: Columbia University Press.
- (12) Beck, U. (1998). *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press.
- (13) Bimbi, F. (1999). *Measurement, Quality and Social Change in Reproduction Time. The Twofold Presence of Women and the Gift Economy*, In: Hufton, O.&Kravaritou,Y. (Eds.) *Gender and the Use of*

- Time/Gender et Emploi du Temps*, European University Institute, Center for Advanced Studies, Kluwer Law International, Florence.
- (14) Bimbi, F. (2000). *The Family Paradigm in the Italian Welfare State (1947-1996)*, in González, M.J., Jurado, T., & Naldini, M. (Eds.), *Gender inequalities in Southern Europe: women, work and welfare in the 1990s*. London: Frank Cass.
 - (15) Bimbi, F. (Ed.) (2013). *Agency of Migrant Women Against Gender Violence*. Final Comparative Report of the Project "Speak Out! Empowering Migrant, Refugee and Ethnic Minority Women Against Gender Violence in Europe", co-founded by EU for the Daphne Programme, Alphabeta Verlag, Bolzano.
 - (16) Boric, R. (1997). *Against the war: women organizing themselves in the countries of the former Yugoslavia*, in R. Lentin (editor) *Gender and Catastrophe*. London: Zed Books.
 - (17) Bourdieu, P. (1997). *Méditations Pascaliennes*. Paris: Le Seuil.
 - (18) Bourdieu, P. (1998). *Masculine Domination*. Stanford: Stanford University Press.
 - (19) Bourgois, P. (1995). *In Search of Respect: Selling Crack in El Barrio*. New York: Cambridge University Press.
 - (20) Clastres, P. (1997). *Archeologia della violenza*. Paris: Le Seuil.
 - (21) Collins, R. (2008). *Violence. A Micro-sociological Theory*. Princeton: Princeton University Press.
 - (22) Corradi, C. (2005). *Il nemico intimo. Una lettura sociologica dei casi di Novi Ligure e Cogne*. Roma: Meltemi.
 - (23) Corradi, C. (2008). *I modelli sociali della violenza contro le donne*. Milano: FrancoAngeli.
 - (24) Corradi, C. (2009). *Sociologia della violenza. Modernità, identità, potere*. Roma: Meltemi.
 - (25) Corradi, C. (2005). *Il nemico intimo*. Roma: Meltemi.
 - (26) Dei, F. (2005). *Antropologia della violenza*. Roma: Meltemi.
 - (27) Escobar, R. (2001). *Il silenzio dei persecutori, ovvero il coraggio di Shahrazàd*. Bologna: Il Mulino.
 - (28) Foucault, M. (1976). *La volonté de savoir*. Paris: Gallimard.
 - (29) Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
 - (30) Giddens, A. (2007). *Europe In The Global Age*. Cambridge: Polity Press.
 - (31) Guillamin, C. (1995). *Racism, Sexism, Power and Ideology*. London: Routledge.

- (32) Hanssen, B. (2000). *Critique of Violence. Between Poststructuralism and Critical Theory*. London-New York: Routledge.
- (33) Hérítier, F. (1996). *De la violence I, Séminaire de Françoise Hérítier, avec les contributions de Étienne Balibar, Daniel Defert, Baber Johansen, et al.* Paris: Odile Jacob.
- (34) I.S.T.A.T. (2006). *La violenza e i maltrattamenti contro le donne dentro e fuori la famiglia*.
- (35) Iveković, R., (1999). *Autopsia dei balcani*. Milano Raffaello: Cortina.
- (36) Jugović, A. (2014). *Zapisi iz anomalije*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (37) Kesić, V., Janković V., Bijelč B., (2004). *Women recollecting memories*. Zagreb: Center for Women War Victims.
- (38) Maffesoli, M. (1984). *Essais sur la violence banale et fondatrice*. Paris: Méridiens.
- (39) Marzo, Magno A. (2001). *La guerra dei dieci anni. Jugoslavia 1991-2001*. Milano: Net.
- (40) Melucci, A. (1992). *Il gioco dell'io. Il cambiamento di sé in una società globale*. Milano: Feltrinelli.
- (41) Mertus, J., Tesanovic, J., Metikos H., Boric, R. (1997.). *The Suitcase*. California: University of California.
- (42) Nodstrom, C. (2004). *Shadows of War: Violence, Power and International Profiteering in the Twenty-first Century*. Berkeley: University of California Press.
- (43) Ramet, S. (2002). *Balkan Babel*. Boulder: Westview Press.
- (44) Riches, D. (1986). *The Anthropology of Violence*. Oxford: Blackwell.
- (45) Rieff, D. (1996). *Slaughterhouse. Bosnia and the Failure of the West*. New York: Touchstone.
- (46) Schmidt, B.E. and Schröder, I.W. (2001). *Anthropology of Violence and Conflict*. London: Routledge.
- (47) Sekulić, T. (2002). *Violenza etnica. I Balcani tra etnonazionalismo e democrazia*. Roma: Carocci.
- (48) Simmel, G. (1917). *Soziologie*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- (49) Stanojević, D. (2009). "Porodica u postsocijalističkoj transformaciji: sociološke perspektive I problemi u Srbiji/The family in the post-socialist transformation: a sociological perspective and problems in Serbia", U: A. Milić, S. Tomanović, *Porodice u Srbiji u komparativnoj perspektivi/Families in Serbia in Comparative Perspective*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- (50) Staub, E. (1989). *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and other Group Violence*. Cambridge: Cambridge University Press.

- (51) Viktimološko društvo Srbije (2012). *Informacija o sprovođenju strategije za zaštitu od nasilja u porodici i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja u Autonomoj pokrajini Vojvodini za period od 2008. do 2012. godine / Information on the implementation of the strategy for protection against domestic violence and other forms of gender-based violence in AP Vojvodina for the period since 2008. till 2012.* Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova Vlade Autonomne Pokrajine Vojvodine.
- (52) Weil, S. (1956) *Cahiers*. Paris: Plon.
- (53) Woodward, S. L. (1995). *Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington: The Brookings Institution.

RODNO NASILJE U POST-PATRIJARHALNOM GLOBALNOM DOBU: KOMPARATIVNA PERSPEKTIVA ITALIJE I SRBIJE

Cilj ovog rada je da ponudi razumevanje interpretativnog dualizma između italijanskog i srpskog društva u pogledu rodnog nasilja nad ženama. U radu se, u komparativnom pristupu, ukazuje na elemente kontinuiranog opadanja muške dominacije u Italiji i opadanja patrijarhalne moći u Srbiji, kao rezultate varijeteta istorijskih i socijalnih uzroka. Emancipacija žena predstavlja snagu koja se suprotstavlja nasilju od partnera u nekim porodičnim kontekstima. Dok globalizacija i nezaposlenost čine deprivaciju muškaraca u u pogledu tradicionalne moći, sa druge strane, "muškarac u padu" čini "identitetski revanš" preuzumajući dominantnu ulogu nasilnika u privatnom životu. Rodno nasilje ima instrumentalnu funkciju unutar relacionih dinamika. Takođe, rodno nasilje ima specifične kulturalne, etničke, seksualne karakteristike u realnosti rodnog identiteta.

KLJUČNE REČI: rodno nasilje / post-patrijarhat / tradicija / identitet / globalno doba

KOMPULSIVNA KUPOVINA I OSOBINE LIČNOSTI*

Vesna Gojković*
Aleksandra Stevanović*
Milica Milutinović*

Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić u Novom Sadu

Skлонost ljudi ka kompulsivnoj kupovini (compulsive buying - CB), koja se određuje kao hronična (repetativna) preokupacija kupovinom uz slabu kontrolu impulsa, još uvek je nedovoljno istražen psihološki problem. U radu smo pokušali da utvrdimo da li i na koji način crte ličnosti definisane Ajzenkovim modelom, mogu prediktovati ovu sklonost, kao i da li postoje polne razlike i razlike prema materijalnom statusu u odnosu na stepen izraženosti CB. Testirano je 100 ispitanika, polno ujednačenih, prosečno starih 28 godina iz Niša, koji su prema visini novčanih primanja bili podeljeni u različite kategorije. Pored upitnika EPQ 102, kojim je utvrđen profil ličnosti, korišćena je sa engleskog jezika prevedena i modifikovana Skala kompulsivne kupovine KK35. Utvrđena je njena visoka pouzdanost i reprezentativnost, a faktorskom analizom apstrahovana su četiri faktora: kompulsivna želja, socijalni status, simptomi adikcije i neumerenost. Latentni sadržaj faktora ukazao je na opravdanost hipoteze da je CB višedimenzionalni konstrukt, kojeg sačinjavaju klinički definisane varijable (kompulsivnost i adikcija), kao i socijalno definisane varijable (socijalni status i neumerenost).

Utvrđeno je da Neuroticizam i Psihoticizam značajno prediktuju CB, s tim da se Neuroticizam ispoljava kroz kompulsivnost i

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: vesna_gojkovic@vektor.net

* E-mail: astevanovic.nis@gmail.com

* E-mail: milena_mima@hotmail.rs

adikciju (kliničku dimenziju), dok se Psihotizam ispoljava kroz simptome adikcije (klinička dimenzija) i neumerenost (socijalna dimenzija). Ekstraverzija nije povezana sa CB. Potvrđeno je da su žene u značajno većoj meri sklone CB od muškaraca, a razlika je određena faktorima Kompulsivna kupovina i Simptomi adikcije (klinička dimenzija), što se dovodi u vezu sa izraženijim stepenom Neuroticizma kod žena nego kod muškaraca. Materijalni status nije u istom prostoru sa kompulsivnom kupovinom.

KLJUČNE REČI: *kompulsivna kupovina / osobine ličnosti*

UVOD

Hronična preokupacija kupovinom, ili impuls za kupovinom koji se doživljava kao neodoljiv, nametljiv, uz nesposobnost kontrole besmislene i česte kupovine predmeta koji nisu potrebni, određuje se kao poremećaj kompulsivne kupovine (*Compulsive buying disorder - CBD*)

Prema DSM IV (APA, 2000), ovaj poremećaj je svrstan u kategoriju *Poremećaji kontrole impulsa ne drugačije specifikovani*, pogađa oko 5,8% populacije u SAD i 80% su žene. Utvrđen je komorbiditet CBD sa poremećajima prve ose DSM IV, i to sa poremećajima zloupotrebe supstance, poremećajima raspoloženja, anksioznim poremećajima, poremećajima ishrane i ostalim poremećajima kontrole impulsa. Klinička istraživanja su pokazala da ne postoji specifičan profil ličnosti kupoholičara, ali da većina ljudi sa simptomima CBD zadovoljava kriterijume poremećaja ličnosti druge ose DSM IV, i to graničnog poremećaja ličnosti, opsesivno-kompulsivnog i izbegavajućeg poremećaja ličnosti (Black, 2007).

Ipak, uprkos tome što su još početkom 20.veka, Krepelin i Blojler ukazivali na posebnu formu mentalne aberacije koju nazivaju manijakalnom kupovinom (*oniomania*), odnosno, "ludilom impulsa", još uvek nije jasno da li je reč o posebnom psihijatrijskom poremećaju, ili je reč o simptomu koji se manifestuje u okviru poremećaja adikcije (bihejvioralne adikcije – prema ICD X) ili opsesivno-kompulsivnog poremećaja (prema DSM V).

Kompulsivnost, ili neodoljiva potreba da se impuls isprazni a tenzija redukuje (čime se potkrepljuje repetitivnost), čini osnovu sve tri forme aberacija. Međutim, argumentujući stav da je CBD zasebna nozološka forma, kliničari navode ključne razlike: kompulsivni kupci opisuju ego – sintoni kvalitet procesa kupovine, kupovina im donosi fizičko olakšanje i inicijalna faza kupovine je nagrada i emocionalno je pozitivna, dok je kod OCD-a prisutno

oslobađanje tenzije ili minimalizovanje anksioznosti koja je uzrokovana percipiranom mogućnošću da će se nešto neželjeno desiti (Fong et al, 2012). S druge strane, kompulsivnost čini suštinu psihičke zavisnosti od supstance (doživljava se kao snažna žudnja za uzimanjem supstance), ali je to samo jedna komponenta adikcije. Tako na primer, autori koji smatraju da je kompulsivna kupovina simptom depresije ili anksioznosti i da nije reč o bolesti zavisnosti, ironično navode da "za razliku od hemijske zavisnosti, još nije zabeležen slučaj predoziranja kompulsivnog kupca" (Fong et al, 2012).

Klinički znaci CBD su: tenzija i opadanje tenzije nakon kupovine; neodoljiv nagon za naglim trošenjem; kratkotrajno osećanje sreće i moći za vreme kupovine; osećanja bede i krivice nakon kupovine; pacijenti kupuju krišom, kriju od drugih i često poriču ili se stide da otkriju simptome; nastavljaju sa kupovinom, uprkos finansijskoj, socijalnoj i porodičnoj propasti.

Istraživanja su pokazala da postoji korelacija CBD sa emocionalnim lišavanjem u detinjstvu, nemogućnošću nošenja sa negativnim emocijama, željom da se ispuni unutrašnja praznina, traženjem uzbuđenja, preteranom zavisnošću, traženjem dokazivanja od strane drugih, perfekcionizmom, generalnom impulsivnošću i kompulsivnošću, kao i željom za posedovanjem kontrole (De Sarbo and Edwards, 1996, Faber et al, 1987, Benson, 2000).

Kompulsivna kupovina, nezavisno od toga kako se psihijatrijski klasifikuje, predstavlja ozbiljan psihološki problem, koji deluje razarajuće na psihički, socijalni i fizički integritet pojedinca i njegove porodice i stoga zahteva sistematski naučni pristup kako u izučavanju etiologije poremećaja, tako i efekata različitih terapijskih tretmana. Posebno treba imati u vidu da se u savremenom potrošačkom svetu materijalizma, kulturološki forsira kupovina kao životni stil u izgradnji narcističkog, parasocijalnog identiteta. Ljudi su objekti i treba ih posedovati, sve se može kupiti, socijalni i lični status je definisan količinom toga što se poseduje. Reč je o univerzalnoj osobini, razlike između ljudi su postavljene u kvantitativnom smislu, dok se kvalitet ispoljavanja najpre dovodi u vezu sa ostalim osobinama ličnosti. Stoga psiholozi ovom problemu pristupaju sa dimenzionalnog aspekta, koji podrazumeva da je kompulsivna kupovina sklonost (CB), tendencija (Faber & O' Guinn, 1992) pri čemu stepen njene izraženosti ne označava nužno patološku aberaciju (CBD), ali da između ostalog, doprinosi razlikovanju rekreativne od kompulsivne kupovine. Takođe, prihvataju argumente da je reč o višedimenzionalnom konstrukt, pa tako na primer, u prvoj skali kojom je merena kompulsivna kupovina (Valence et al, 1988) razlikuju se tri dimenzije: tendencija ka trošenju, nagon za kupovinom i osećanje krivice nakon kupovine. Najpoznatija skala YBOCS – SV (Yale-Brown Obsessive Compulsive Scale – Shopping Version, Monahan et al, 1996) obuhvata dve

dimenzije, kognitivnu komponentu (preokupaciju) i bihevioralnu komponentu kompulsivne kupovine.

U tom smislu, u radu smo pokušali da utvrdimo sledeće: da li se primenom skale KK35 koja se prvi put koristi kod nas, može identifikovati latentni sadržaj konstrukta kompulsivne kupovine (compulsive buying - CB); da li crte ličnosti prediktuju razvoj sklonosti ka kompulsivnoj kupovini; da li se i na našem uzorku detektuju polne razlike u odnosu na mereni konstrukt i da li na ovu sklonost utiče materijalni status.

U ranijim istraživanjima koja su takođe pokušala da odrede ličnosni profil kompulsivnih kupaca, korišćen je petofaktorski model i utvrđeno je, između ostalog, da (Mikolajczak-Degrauwe *et al*, 2012) kompulsivni kupci imaju značajno veće skorove na dimenzijama Ekstraverzije, Neuroticizma i Prijatnosti i značajno niže skorove na dimenziji Intelektu (CB je meren šestojajtemskom skalom koju je konstruisao Ridgway 2008). U našem istraživanju korišćen je trofaktorski Ajzenkov model, sa pretpostavkom da će kompulsivni kupci imati veće skorove na svim merenim dimenzijama – Ekstraverziji, Neuroticizmu i Psihoticizmu.

Metod

Testirano je 100 ispitanika, 47 muškaraca i 53 žene, prosečno starih 28 godina iz Niša, od kojih se 30% izjasnilo da ima mesečno na raspolaganju do 1000 dinara za trošenje ('džeparac'), 39% do 5 000 dinara, 21% do 10 000 i 10% preko 10 000 dinara. Za merenje osobina ličnosti korišćen je upitnik EPQ-R 102 (Eysenck & Eysenck, 1991, adaptacija Momirović, Ignjatović i Šipka), dok je kompulsivna kupovina merena primenom upitnika KK35 Likertovog tipa, koja objedinjuje dve skale: originalnu skalu (Jalees, 2007) prevedenu na srpski jezik koja sadrži sedam dimenzija (sklonost ka trošenju, kupovina kao reakcija na napetost, osećanje krivice, percipirani socijalni status, materijalizam, samopoštovanje, uticaj odeće) i prilagođenu skalu koja meri simptome adicije (ukupno 35 ajtema).

Rezultati istraživanja

Psihometrijske odlike korišćenih skala

Utvrđeno je da skala KK35 poseduje visoku pouzdanost i reprezentativnost, što je prikazano u sledećim tabelama:

Tabela br.1 KMO i Bartleov test KK35

Kajzer-Majer-Olkinov test KK35		0,777
Bartleov test specifičnosti	Stepeni slobode	0,595
	Značajnost	0,000

Tabela br.2 Kronbahov alfa koeficijent KK35 i EPQ

	Kronbah alfa	Kronbah alfa baziran na standardizovanim ajetemima	Broj ajtema
KK 35	0,912	0,917	35
EPQ	0,633	0,618	102

EPQ skala poseduje upitnu vrednost interne konzistentnosti.

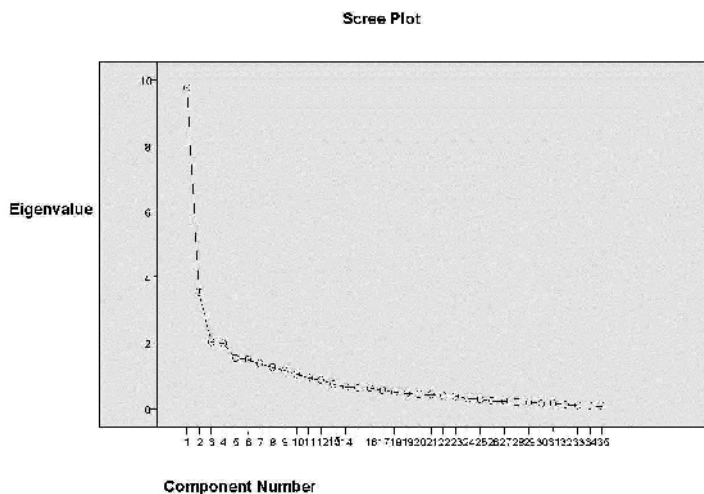
Faktorska analiza skale KK35:

Za ekstrakciju faktora u prostoru KK35 skale korišćena je analiza glavnih komponenti (varimax rotacija), a za određivanje broja zadržanih faktora koristili smo kriterijum karakteristične vrednosti veće od 2 i Katelov dijagram prevoja, što je prikazano u sledećoj tabeli i grafikonu.

Tabela br.3: Faktorska struktura skale KK35

FAKTORI	Karakteristični Koren	% Objašnjene varijanse	kumulativni% objašnjene varijanse
1	9,769	27,910	27,910
2	3,536	10,103	38,013
3	2,018	5,765	43,778
4	1,977	5,648	49,426

Slika br.1: Katelov kriterijum - dijagram prevoja

Jasno je da je tačka preloma posle četvrtog faktora, tako da je zadržano četvorofaktorsko rešenje, koje objašnjava 49.43% varijanse početnog skupa varijabli.

Četiri faktora su nazvana Kompulsivna želja, Socijalni status, Simptomi adicije i Neumerenost, a rezultati faktorske analize i njihov latentni sadržaj, prikazani su u sledećoj tabeli.

Tabela br. 4: Faktorska analiza skale KK35

Latentni faktor	Karakteristična vrednost	% objašnjene varijanse	Cronbach's alpha	Sadržaj apstrahovanih faktora
Kompulsivna želja	9.769	27.91	0.87	neodoljiva potreba i nemogućnost kontrole potrebe za kupovinom, mora da kupi bilo šta i kupovina čini osobu srećnom i zadovoljnom, kupuje se u trenucima stresa radi opuštanja
Socijalni status	3.536	10,10	0.80	preterana potrošnja radi ostavljanja utiska na druge, da bi se poboljšala slika o sebi, da bi svi želeli da budu u društvu sa njim i imali visoko mišljenje o njemu
Simptomi adicije	2.018	5.76	0.83	kupuje se uprkos nedostatku novaca, nastavlja sa njom i pored upozorenja porodice i stvorenih dugova, <u>prikrivanje kupljenih proizvoda</u>
Neumerenost	1.977	5.65	0.57	želja za bogatstvom jer je u tome sreća, slika o sebi kroz kupovinu skupih i firmiranih stvari

Prvi faktor sadrži devet ajtema i ima najveća zasićenja na tvrdnjama koje se odnose na kompulsivnu želju za kupovinom, pa je tako i nazvan. Ovaj faktor objašnjava 27,91% varijanse, a Kronbahov alfa koeficijent pouzdanosti iznosi $\alpha=0,87$. Drugi faktor sadrži osam ajtema i imenovan je kao Socijalni status. Ima visoku pouzdanost $\alpha=0,80$ i objašnjava 10,10% varijanse. Treći apstrahovani faktor nazvan je Simptomi adicije. Pouzdanost ovog faktora je $\alpha=0,83$ i objašnjava 5,76% varijanse. Sadrži dvanaest ajtema koja inače mere ponašanje karakteristično za zavisnike od kupovine. Četvrti faktor nazvan je Neumerenost. Njegova pouzdanost iznosi $\alpha=0,57$, i on objašnjava 5,64% varijanse.

U daljem toku obrade podataka koristili smo ekstrahovane faktore kao varijable istraživanja.

Utvrđivanje povezanosti između varijabli, primenom Pirsonovog korelacionog metoda

Rezultati su delimično potkrepili našu hipotezu da osobine ličnosti, definisane Ajzenkovim modelom, značajno koreliraju sa kompulsivnom kupovinom, što je prikazano u sledećoj tabeli:

Tabela br.5: Korelacija dimenzija kompulsivne kupovine i dimenzija ličnosti

		Kompulsivna želja	Socijalni status	Simptomi adikcije	Neumerenost
Ekstraverzija	Pirsonova korelacija	0,013	0,051	0,051	-0,073
	Značajnost	0,897	0,616	0,614	0,472
	N	100	100	100	100
Neuroticizam	Pirsonova korelacija	0,248*	0,117	0,358**	0,157
	Značajnost	0,013	0,248	0,000	0,119
	N	100	100	100	100
Psihoticizam	Pirsonova korelacija	0,158	0,167	0,325**	0,250**
	Značajnost	0,118	0,098	0,001	0,013
	N	99	99	99	99
L-skala	Pirsonova korelacija	0,078	-0,082	0,029	-0,167
	Značajnost	0,438	0,419	0,772	0,096
	N	100	100	100	100

**Korelacija statistički značajna na nivou p 0.01

* Korelacija statistički značajna na nivou p 0.05

Utvrđene su četiri značajne korelacije, što govori da postoji povezanost između dimenzija ličnosti i sklonosti ka kompulsivnoj kupovini. Suprotno očekivanom, dimenzija Ekstraverzija, kao ni L skala, ne koreliraju značajno ni sa jednom od subskala KK35 skale. Interesantno je da faktor kompulsivne kupovine Socijalni status ne pokazuje korelaciju ni sa jednom od dimenzija ličnosti. Neuroticizam pozitivno korelira sa Kompulsivnom željom (mala jačina veze), i sa Simptomima adikcije (srednja jačina veze). Psihoticizam beleži, takođe, dve pozitivne veze i to sa faktorima Simptomi adikcije i Neumerenost.

Utvrđivanje razlika

Primenom ANOVE, potvrđena je premisa da postoje značajne polne razlike u odnosu na kompulsivnu kupovinu, i to tako da žene u većoj meri nego muškarci postižu skorove na subskalama Kompulsivna želja i Simptomi adikcije (tabela br. 7). Iako razlika nije statistički značajna, uočljivo je da muškarci postižu veće skorove jedino na subskali Socijalni status.

Tabela br.6: Utvrđivanje razlika između muškaraca i žena u pogledu dimenzija sklonosti kompulsivnoj kupovini

Dimenzije ličnosti	pol	AS	SD	t	p
Kompulsivna želja	muški	13,08	4,840	-5,446	0,000
	ženski	21,11	9,016	-5,631	0,000
Socijalni status	muški	13,31	5,622	0,325	0,746
	ženski	12,98	4,789	0,321	0,749
Simptomi adikcije	muški	19,44	6,612	-3,483	0,001
	ženski	25,64	10,480	-3,575	0,001
Neumerenost	muški	14,31	4,568	-1,359	0,177
	ženski	15,50	4,190	-1,352	0,180

Obzirom da je u većini ranijih istraživanja, primenom EPQ utvrđeno postojanje značajnih polnih razlika u odnosu na stepen ispoljenosti dimenzija ličnosti neuroticizam (veće skorove postizale su žene) i

psihoticizam (veće skorove postizali su muškarci), proverili smo da li se i na našem uzorku replikuje ovaj nalaz. Utvrđeno je da žene odlikuje veći stepen neuroticizma i sklonost ka konformizmu i samoreklamiranju, dok su muškarci i žene u jednakoj meri ekstravertni i skloni psihoticizmu (tabela br. 8)

Tabela br.7: Utvrđivanje razlika između muškaraca i žena u pogledu dimenzija ličnosti

Dimenzije ličnosti	pol	AS	SD	t	p
Ekstraverzija	muški	13,10	3,211	1,490	0,140
	ženski	12,22	2,693	1,474	0,144
Neuroticizam	muški	10,42	4,127	-2,440	0,016
	ženski	12,37	3,869	-2,431	0,017
Psihoticizam	muški	13,02	3,924	-0,181	0,857
	ženski	13,16	4,168	-0,182	0,856
L-skala	muški	9,00	3,718	-2,466	0,015
	ženski	10,84	3,764	-2,468	0,015

Višestruka regresiona analiza

Standardnom regresionom analizom pokušali smo da odgovorimo na postavljena istraživačka pitanja: da li određene osobine ličnosti utiču na CB i da li materijalni status, odnosno visina "džeparca" prediktuje CB? Preliminarnim analizama je dokazano da pretpotavke normalnosti, linearnosti, multikolinearnosti i homogenosti varijanse nisu bile narušene.

Kada je reč o **osobinama ličnosti**, utvrđeno je da postoji značajna multipla korelacija $R=0,39$, pri čemu je 15,3% varijanse zajedničko kriterijumu i prediktorskim varijablama. Kao značajni prediktori kompulsivne kupovine izdvojile su se dve dimenzije, Neuroticizam i Psihoticizam. Neuroticizam objašnjava 6,1% ukupne varijanse zavisne promenljive. Malo manji doprinos daje prediktor Psihoticizam, objašnjavajući 5,6% ukupne varijanse. Rezultati se mogu videti u tabelama 8, 9 i 10..

Tabela br. 8: Koeficijent multiple regresije i koeficijent determinacije

Model	R	R ²	Korigovani R ²	Standardna greška
1	0,391	0,153	0,117	20,397

Tabela br. 9: Procena značajnosti regresionog modela

Model	Suma kvadrata	Stepeni slobode	Prosečni kvadrat	F	p
1 Regresija	7075,816	4	1768,954	4,252	0,003
Ostatak	39110,337	94	416,067		
Ukupno	46186,153	98			

Tabela br.10: Parcijalni doprinosi prediktorskih varijabli predikciji

Model		Nestandardni koeficijenti B SE		Standardni koeficijenti β	t	p
1	(Konstanta)	25,630	14,815		1,730	0,087
	Ekstraverzija	0,538	0,706	0,074	0,763	0,448
	Neuroticizam	1,346	0,519	0,254	2,593	0,011
	Psihoticizam	1,348	0,540	0,251	2,498	0,014
	L-skala	0,264	0,545	0,047	0,484	0,629

Međutim, nasuprot očekivanom, nije utvrđena značajna regresija **materijalnog statusa** na CB, što se vidi iz tabela br. 11 i 12.

Tabela br 11: Koeficijent multiple regresije i koeficijent determinacije

Model	R	R ²	Korigovani R ²	Standardna greška
1	0,584	0,341	-0,019	0,792

Tabela br 12: Procena značajnosti regresionog modela

Model	Suma kvadrata	Stepeni slobode	Prosečni kvadrat	F	p
1 Regresija	20,801	35	0,594	0,946	0,561
Ostatak	40,189	64	0,628		
Ukupno	60,990	99			

DISKUSIJA

Dobijene rezultate ćemo diskutovati sa aspekta postavljenih istraživačkih pitanja:

1. *Da li je opravdana primena instrumenta za merenje kompulsivne kupovine.*

Obzirom da nama nisu poznata ranija istraživanja ovog problema na našem govornom području, interesovalo nas je da utvrdimo psihometrijsko i psihološko "ponašanje" skale koja je prevedena sa engleskog na srpski jezik, i kojoj su dodati novi ajtemi. Psihometrijskom proverom skale KK35 utvrđena je visoka pouzdanost i prihvatljiva reprezentativnost, što ohrabruje dalje provere u istraživanjima na većem uzorku i u odnosu na druge psihološke konstrukte.

2. *Da li je kompulsivna kupovina unidimenzionalni ili višedimenzionalni konstrukt.*

Na našem uzorku, faktorskom analizom potvrđeno je da je kompulsivna kupovina višedimenzionalni konstrukt, koji je delom određen kliničkim

definicijama kompulsivnosti (prvi i treći apstrahovani faktor), a delom psihološkim određenjem sklonosti ljudi da kupovinom skupih i prestižnih stvari grade svoj lični i socijalni identitet (drugi i četvrti apstrahovani faktor).

3. Šta čini sklonost ka kompulsivnoj kupovini?

Ako pogledamo latentnu strukturu faktora sa najvećim procentom varijanse, jasno je da se radi o suštini kompulsivnog mehanizma - neodoljivoj želji da se kupuje, bez obzira na svrishodnost akcije- kupovina je sama po sebi cilj. Odnosno, sam čin kupovine redukuje tenziju i proizvodi osećanja prijatnosti i zadovoljstva. Na primer, ajtem koji najjače zasićuje apstrahovani faktor glasi: *Često mi se dešava da iznenada osetim snažnu i neobjašnjivu želju da odem i kupim bilo šta*. Kupljeni proizvodi nemaju značaj, njihova vrednost (praktična, materijalna i sl.) je nebitna.

Faktor Socijalni status, koji je drugi po veličini objašnjene varijanse, međutim, ima drugačiju konotaciju: kupuju se ciljani proizvodi, oni koji omogućavaju bolji socijalni status, koji su firmirani, skupi i nepristupačni većini ljudi. Osećanje sreće i zadovoljstva je odloženo – nastaje kada se postigne željeni efekat na okolinu (divljenje, poštovanje). Sadržaj ovog faktora (na pr: *Preterano trošim novac da bih ostavio/la utisak na druge. Preteranom potrošnjom i kupovinom skupih stvari potvrđujem svoj imidž*) ukazuje na socijalnu i kulturološku komponentu potrošačkog ponašanja i potvrđuje stav da je "potrošnja danas značajno sredstvo komuniciranja, a socijalni status se prikazuje kao reproduktivna vrednost" (Miller, 2009, prema Mitić, 2011). Evolucionari psiholozi tako (kompulsivnu) upadljivu kupovinu vezuju za strategije socijalne kompeticije. Kliničari ekscisivnu potrebu nekih ljudi da privuku pažnju i divljenje drugih ljudi prvenstveno svojim fizičkim izgledom (sjajnom i skupom garderobom, posedovanjem skupih predmeta, fanatičnim vežbanjem u teretani, opsednutost "zdravom hranom" i sl.), vezuju za deficit u formiranju telesnog ja i narcističkim karakterom ličnosti (Krueger, 1998).

Treći apstrahovani faktor Simptomi adikcije, ukazuje na postojanje zavisnosti (zbog čega se CB svrstava u klaster bihejvioralnih adikcija), ali i impulsivnosti koja čini simptom kompulsivnog ponašanja (i zbog čega se CB svrstava u klaster poremećaja kontrole impulsa). Primera radi, ajtemi koji u najvećoj meri zasićuju ovaj faktor su: *Volim da trošim novac i kada znam da ga nemam i često reagujem na prvu loptu, pre nego što promislim o posledicama*. Ovaj faktor pretežno zasićuju ajtemi koji su dodati originalnoj Skali KK (Jalees, 2007), čime se opravdava njeno eventualno korišćenje u budućim istraživanjima. Neki autori (Sharma et al, 2009, Hardston & Koran, 2001) razlikuju konstrukt impulsivne kupovine od kompulsivne, u tom smislu

što impulsivni kupci reaguju u momentu, bez prethodnog plana, dok kompulsivni kupci pažljivo planiraju i kupovinom redukuju stanje neprijatnosti (anksioznosti). Međutim, u našem istraživanju, izgleda da je impulsivnost odlika kompulsivnih kupaca, što je u skladu sa novijim rezultatima (Ridgway, 2008) koji govore o tome da ovaj konstrukt delom čine simptomi opsesivno – kompulsivne anksioznosti a delom simptomi slabe kontrole impulsa.

Četvrti faktor Neumerenost ukazuje opet na socijalnu dimenziju kompulsivne kupovine, a ajtem koji u najvećoj meri određuje latentni sadržaj je *Kupovina fine odeće* je veoma važan deo svake moje kupovine, jer time gradim svoj imidž.

4. Da li se mogu identifikovati osobine ličnosti kompulsivnog kupca.

Obzirom na relativno mali broj ispitanika i iskazanu nisku pouzdanost EPQ, dobijeni "profil CB ličnosti" treba oprezno tumačiti. Osnovni nalaz je da veći stepen Neuroticizma i Psihoticizma prediktuje izraženiju sklonost ka kompulsivnoj kupovini, pri čemu se Neuroticizam manifestuje kroz kliničku komponentu CB (Kompulsivnost i Simptomi adikcije), dok se Psihoticizam manifestuje kroz obe forme CB (Simptomi adikcije i Neumerenost). Nalaz je delimično očekivan, posebno kada je reč o neuroticizmu, jer se CB dugo vremena izučavao samo u sklopu neurotskih poremećaja ili poremećaja raspoloženja, kao jedan od kompenzatornih mehanizama redukcije tenzije. Rezultati bi ukazivali na to da emocionalno nestabilne (inferiorne, nezadovoljne, anksiozne, zavisne) osobe kupuju kompulsivno, one osećaju snažnu unutrašnju potrebu koju ne mogu da kontrolišu, to stanje je toliko neodoljivo da proizvodi psihološku zavisnost od kupovine. Za njih kupljeni proizvodi nisu instrument za izgradnju imidža ili socijalnog statusa, kao što je to slučaj sa impulsivnim, pragmatičnim osobama koje su sklone manipulaciji, riziku i traženju senzacija, i kod kojih se taj cilj manifestuje kroz formu zavisnosti od kupovine.

Interesantno je da Ekstraverzija, kao ni sklonost ka konformiranju, ne koreliraju sa faktorima CB, kao i da faktor Socijalni status, koji ukazuje na kulturološki i socijalni podsticaj kompulsivne potrošnje, nije povezan ni sa jednom dimenzijom ličnosti.

Kao što smo rekli ranije, u dosadašnjim istraživanjima profila ličnosti CB, korišćen je petofaktorski model (Big five) i dobijani su različiti, često kontradiktorni rezultati. Na primer, Mowen (prema Mikolajczak-Degrauwe et al, 2012) nalazi da su Neuroticizam i Prijatnost značajni prediktori CB. Balabanis (2001) je utvrdio da je CB pozitivno značajno koreliran sa Ekstraverzijom, a negativno sa Intelektom. Međutim, treba imati u vidu da

je u većini istraživanja uzorak bio klinički (pacijenti sa dijagnozom CBD), i da nije bilo upoređivanja sa nekliničkim ispitanicima. U odnosu na naše rezultate, potvrđena je prediktivna vrednost Neuroticizma, ali ne i Ekstraverzije. Nalazi vezani za Psihoticizam, ako imamo u vidu mišljenje Ajzenka da ova dimenzija subsumira faktore Savesnost i Prijatnost, indirektno potvrđuju prethodna istraživanja.

5. Da li je kompulsivna kupovina odlika ženskog pola?

Da, ova tendencija je potvrđena i na našem uzorku, i to tako da žene, koje su inače u većoj meri nego muškarci emocionalno nestabilne i sklone konformiranju od muškaraca, iskazuju u većoj meri kompulsivnost i zavisnost od kupovine. To znači da je za žene (u odnosu na muškarce) prikazivanje sekundarno, primarno je uživanje u samom činu kupovine. Za razliku od njih, iako rezultat nije statistički značajan, moramo primetiti da su muškarci postizali veće skorove na skali KK35 samo na dimenziji Socijalni status, što bi mogli objasniti "tipičnim" polnim razlikama prilikom odlaska u kupovinu: žene često kupuju ne zato što im nešto treba, nego zato da bi se osećale srećno i zadovoljno, pri čemu je to stanje prijatnosti tako intenzivno, da pospešuje repetitivnost. One kupuju impulsivno i često se posle toga kaju. Muškarci odlaze u kupovinu ciljano, kupuju proizvode kojima će graditi sopstveni imidž i emitovati sliku uspešnog muškarca.

6. Da li količina novca sa kojom raspolažemo određuje i CB?

Na našem uzorku, nije pronađena ova povezanost, što znači da finansijsko stanje nije u istom prostoru sa mehanizmom kompulsivnosti. Rezultat se može sagledati i u svetlu podatka koji iznose terapeuti, a to je da se pacijenti (još češće njihova porodica) obraćaju za pomoć tek kada potpuno finansijski propadnu, nalik zavisnicima od kocke. Takođe, obzirom da je ponašanje kupaca istraživano u velikoj meri u oblasti psihologije marketinga, postoje brojni nalazi da upadljiva potrošnja (kupovina firmiranih i prestižnih stvari kako bi se prikazao socijalni status) ne zavisi od materijalnog statusa ispitanika.

Osnovni **zaključak** ovog istraživanja je da konstrukt CB čine dve dimenzije: klinička, koju određuju simptomi kompulsivno-impulsivnog ponašanja i adicije, i socijalna, koju određuje deo selfa kojim se predstavljamo svetu oko sebe i želimo da nas drugi tako vide. Mogli bismo reći da je simplifikovana slika ja ideala, ponuđena kroz socijalno poželjne uzore i medijske imperitive, poslužila kao prihvatljiva forma "ispaljivanja" generalno zavisne, kompulsivne strukture ličnosti, čiju osnovu čine neuroticizam i psihoticizam. Ove (neuspešne) adaptacije koje, po svoj prilici odlikuju prvenstveno žene, potvrđuju reči Morisa (prema

Dimitrijević, 2009) da su "bolesti kroz dobar deo istorije bile metafore za dominantno stanje duha epohe". Prema SZO, kompulsivna kupovina je u klasteru bihevioralnih adikcija, kao što su adikcija od telesnog vežbanja i adikcija od hrane, kao i patološko laganje - odnosno svih izmena u ličnosti i ponašanju ljudi koje nastaju kao kontraindikacije savremenih socijalnih procesa.

Naravno, buduća istraživanja na drugačije strukturiranom uzorku, primenom složenijih tehnika i dovođenjem u vezu drugih psiholoških konstrukata, pružila bi jasniju sliku problema CB.

REFERENCE

- (1) American Psychological Association. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. 4. Washington, DC: American Psychiatric Association; 2000. Text Revision
- (2) Balabanis, G. (2001). The relationship between lottery ticket and scratch-card buying behaviour, personality and other compulsive behaviors. *Journal of Consumer Behavior*, Vol.2, No.1, pp. 7-22
- (3) Benson, A. (2000). *I Shop Therefore I am: Compulsive Buying and the Search for Self*, A Jason Aronson Book
- (4) Black, W.D. (2007). A review of compulsive buying disorder, *World Psychiatry*. 6(1): 14–18.
- (5) DeSarbo, W. S., & Edwards, E. A. (1996). Typologies of compulsive buying behavior: a constrained clusterwise regression approach. *Journal of Consumer Psychology*, Vol.5, No. 3, pp. 231-262
- (6) Dimitrijević, A. (2009). Multiphrenia Chronica (in obs), *Psihijatrija danas*, vol 41, No1-2, pp 65 - 79
- (7) Eysenck, H.J., Eysenck, M.W., (1985). *Personality and individual differences. A natural science approach*. New York: Plenum Press.
- (8) Fong, T.V., Reid, R.C., Parhami, I. (2012). Behavioral Addictions: Where to Draw the Lines, *Psychiatric Clinics of North America* 35, 279-296
- (9) Faber, R. J., O'Guinn, T. C., & Krych, R. (1987). Compulsive consumption, In: *Advances in Consumer Research*, M. Wallendorf & P. Anderson, (Eds.), The Association for Consumer Research, 132-135, Provo, Utah, USA
- (10) Faber, R. J., & O'Guinn, T. C. (1992). A clinical screener for compulsive buying. *Journal of Consumer Research*, Vol. 19, No.3, pp. 459-469
- (11) Hardston, H.J., Koran, L.M. (2002). Impulsive behavior in consumer culture, *International Journal of Psychiatry in Clinical Practice*, vol 6, 63-68

- (12) Jalees, T. (2007). Identifying determinants of compulsive buying behavior, *Market Forces*, vol.3 No.2
- (13) Krueger, D.W. (1988). On Compulsive Shopping and Spending: A Psychodynamic Inquiry, *American Journal of Psychotherapy*, vol XLII, No4
- (14) Mikołajczak-Degrauwe, K., Brengman, M., Wauters, B., Rossi, G. (2012). Does Personality Affect Compulsive Buying? An Application of the Big Five Personality Model, *Psychology - Selected Papers*, Dr. Gina Rossi (Ed.), ISBN: 978-953-51-0587-9
- (15) Mitić, A. (2011). *Upadljiva potrošnja i makijavelizam kao oblici socijalne kompeticije*, diplomski rad, FPPS, Novi Sad
- (16) Monahan P, Black DW, Gabel J. Reliability and validity of a scale to measure change in persons with compulsive buying. *Psychiatry Research* 1996;64:59-67.
- (17) Ridgway, N. M., Kukar-Kinney, M., & Monroe, K. B. (2008). An expanded conceptualization and a new measure of compulsive buying. *Journal of Consumer Research*, Vol.35, No.4, pp. 622-639
- (18) Sharma, V. Narang, K., Rajender, G., Bhatia, M.S. (2009). Shopaholism (Compulsive buying) – A New Entity. *Delhi Psychiatry Journal*, vol 12, No1
- (19) Valence, G., d'Astous, A., & Fortier, L. (1988). Compulsive buying: Concept and measurement. *Journal of Consumer Policy*, Vol.11, No.4, pp. 419-433

COMPULSIVE BUYING AND PERSONALITY TRAITS

People's tendency to buy compulsively (compulsive buying – CB), which is defined as chronic (repetitive) preoccupation with buying with low impulse control, is still insufficiently explored psychological problem. In this paper we tried to predict whether and in which way personality traits, which are defined by Eysenck's model can predict this affinity, also whether there are gender differences and differences in financial status comparing to the level of expression of CB. We examined a hundred examinee, the same number of males and females, average age of 28 from Niš, which were classified in different categories according to their incomes. Besides questionnaire EPQ 102 which determined personality profile, Compulsive buying scale KK35 was also used, which was translated from English and modified. High reliability and representativeness of Compulsive buying scale was determined, and four factors were abstracted by factor analysis: social status, immoderation, symptoms of addiction and compulsive desire. Latent content of factors indicated validity of the hypothesis which says that Compulsive buying is multi-dimensional construct which is consisted of

clinical defined variable (compulsiveness and addiction), also of social defined variable (social status and immoderation).

It was found that Neuroticism and Psychoticism significantly predict CB in a way that Neuroticism is expressed through compulsiveness and addiction (clinical dimension), while Psychoticism is expressed through addiction symptoms (clinical dimension) and immoderation (social dimension). Extroversion is not associated with CB. It is confirmed that women have much more preference for CB than man, and the difference is determined by factors: compulsive buying and symptoms of addiction (clinical dimension) which is in relation with higher level of Neuroticism in women than in men. Financial status is not related to compulsive buying.

KEY WORDS: compulsive buying / personality traits

ODGOVORNOST U MEĐUNARODNOM KRIVIČNOM PRAVU*

Dragan Jovašević*
Pravni fakultet Univerziteta u Nišu

Srđan Aleksić
advokat u Nišu

U oblasti međunarodnog krivičnog prava, kao najmlađoj grani kaznenog prava, pored međunarodnog krivičnog dela, kao drugi osnovni pojam javlja se krivična sankcija. Pretpostavka za primenu krivične sankcije prema licu koje krši norme međunarodnog humanitarnog prava jeste postojanje njegove odgovornosti. To je osnovni oblik odgovornosti u međunarodnom krivičnom pravu koji se zasniva na uračunljivosti i umišljaju kao obliku krivice. No, ovde postoje i dva posebna oblika krivične odgovornosti za međunarodna krivična dela. Prvi poseban oblik ove odgovornosti je komandna odgovornost politički i vojno pretpostavljenih lica za krivična dela koja učine njihovi potčinjeni. Radi se o starijem obliku odgovornosti koji je danas institucionalizovan u nizu međunarodnih dokumenata (statuti Haškog tribunala i tribunala za Ruandu, Statut stalnog Međunarodnog krivičnog suda), ali i u nacionalnom krivičnom zakonodavstvu. Pored nje, postoji i poseban oblik odgovornosti u vidu zajedničkog zločinačkog poduhvata koji nije izričito propisan ni u jednom međunarodnom ili nacionalnom propisu. Upravo o pojmu i karakteristikama osnovnog i posebnih oblika odgovornosti u međunarodnom krivičnom pravu govori ovaj rad.

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: jovas@prafak.ni.ac.rs

KLJUČNE REČI: međunarodno krivično pravo / krivično delo / odgovornost / učinilac / komandna odgovornost / zajednički zločinački poduhvat / kazna

1. POJAM I ELEMENTI KRIVIČNE ODGOVORNOSTI

1.1. Odgovornost države

U međunarodnom krivičnom pravu¹ danas je opšte prihvaćeno načelo individualne (lične) krivične odgovornosti² za učinjeno krivično delo kojim se krše norme međunarodnog prava³. Međutim, u teoriji je ostalo sporno da li za učinjena međunarodna krivična dela treba da odgovara i država (kao kolektivitet)⁴. To pitanje izgleda opravdano jer se najčešće međunarodna krivična dela i vrše za vreme rata, oružanog sukoba ili okupacije koji se upravo preduzimaju u ime i za račun neke države. Stoga se i razmatra pitanje političke i građanske, a sve više i krivične odgovornosti države za međunarodna krivična dela, pored odgovornosti pojedinaca⁵. Naime, postojanje političke i građanske odgovornosti države proizilazi iz nezakonitog delovanja njenih organa⁶. Takođe, svaka država u međunarodnoj zajednici danas ima određene obaveze čije kršenje povlači za sobom i određeni vid odgovornosti, odnosno kažnjivosti primenom specifičnih vrsta sankcija kao što su: naknada štete, ekonomske sankcije, međunarodna osuda, pa čak i vojna ili humanitarna intervencija i sl.⁷

Međutim, u pravnoj teoriji se ističe niz razloga koji opravdavaju uvođenje krivične odgovornosti države za međunarodna krivična dela⁸. Tako se smatra da država, kao i lica koja deluju u njeno ime snose krivičnu odgovornost za teške povrede međunarodnog prava koje se s obzirom na njihovu težinu, svirepost i nipodaštavanje ljudskog života svrstavaju u

¹ D. Jovašević, *Međunarodno krivično pravo*, Niš, 2011. godine, str. 67-79.

² N. A. Combs, *Guilty pleans in international criminal law*, Stanford, 2007. godine, str. 178-192.

³ M. Roggemann, *Internacionalni kazneni sud UN iz 1993. godine i zločini u balkanskom ratu*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, Split, broj 1-2/1994. godine, str. 39-48.

⁴ M. Seršić, *Međunarodni zločini država: posebna kategorija protupravnih čina*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, broj 6/1999. godine, str. 731-750.

⁵ N. Jorgensen, *The Responsibility of States for International Crimes*, Oxford, 2000. godine, str. 45-58.

⁶ M. Seršić, *Međunarodnopravna odgovornost država*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, broj 1/1999. godine, str. 5-22.

⁷ Y. Dinstein, M. Tabory, *War Crimes in International Law*, Hague, 1996. godine, str. 65-105.

⁸ A. N. Trajinin, *Krivična odgovornost hitlerovaca*, Beograd, 1948. godine, str. 78-103.

kategoriju krivičnih dela prema opštem shvatanju prava prosvećenih država. Stoga se ne može dopustiti da država ostane nekažnjena za najteže oblike međunarodnih zločina jer se u države udružuju pojedinci i na taj način neizmerno povećavaju mogućnosti za nanošenje zla⁹.

Takođe se ističe¹⁰ da je logično i opravdano da pored pojedinaca za najteže zločine kojim se krše norme međunarodnog prava, kao što su zločini protiv mira i zločini protiv čovečnosti, treba da odgovaraju i države. U protivnom ne bi mogla da se ostvari svrha krivičnih sankcija – odnosno ciljevi represije ne bi mogli da budu ostvareni budući da u nekažnjenoj državi postoji realna opasnost od recidivizma (povrata – ponovljenog vršenja takvih krivičnih dela)¹¹. Konačno, kao razlozi koji bi opravdavali uvođenje krivične odgovornosti države za međunarodna krivična dela ističe se i činjenica da svetski mir i bezbednost čovečanstva uopšte svojim stavovima i aktivnostima u prvom redu ugrožavaju same države, a ne pojedinci¹². To ugrožavanje mira proizilazi zapravo iz moći države, pa mere kojima se nastoji sprečiti i suzbiti kriminalitet u međunarodnim odnosima koje bi samo pogadale pojedince, ne bi dovele do željenog rezultata¹³.

Ipak, i pored brojnih razloga koji bi opravdavali odgovornost države u međunarodnom krivičnom pravu, ipak na današnjem stepenu razvoja društvene zajednice, takav oblik odgovornosti nije prihvaćen. Na osnovu stare rimske maksime: *societas delinquere non potest*, prihvaćeno je shvatanje da pravno lice – dakle država, ne može da bude subjekt (učinilac) krivičnog dela, pa ni da bude krivično odgovorna¹⁴. Da bi država mogla uopšte da bude krivično odgovorna, potrebno je utvrditi njenu vinost (krivicu) što je nemoguće. Stoga je čak i u Nirnberškoj presudi prihvaćeno da su učinioci međunarodnih krivičnih dela samo ljudi, a ne aspraktna bića gde spada i država¹⁵. Ovakvo shvatanje je prihvaćeno i u svim statutima *ad hoc* krivičnih tribunala, kao i u Rimskom statutu.

⁹ M. Marković, Pitanje odgovornosti za zločine protiv čovečnosti kao povrede najbitnijih ljudskih prava, *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, Beograd, broj 4/1968. godine, str. 545-550.

¹⁰ N. H. B. Jorgensen, *The Responsibility of States for International Crimes*, op. cit. str. 112-135.

¹¹ D. Radulović, *Međunarodno krivično pravo*, Podgorica, 1999. godine, str. 91.

¹² L.J. Jovanović, *Krivična odgovornost pojedinca u međunarodnom pravu*, Pregled, Sarajevo, broj 1-2/1962. godine, str. 67-85.

¹³ V. Vasiljević, *Međunarodni krivični sud*, Beograd, 1961. godine, str. 149.

¹⁴ P. N. Drost, *The Crime of State*, Leyden, 1950. godine, str. 288-294.

¹⁵ M. Bartoš, *Međunarodno javno pravo*, Beograd, 1954. godine, str. 304-311.

1.2. Odgovornost fizičkog lica

Krivična odgovornost pojedinaca, kao fizičkih lica u međunarodnom krivičnom pravu, predstavlja skup subjektivnih okolnosti koje određuju psihičko stanje učinioca i njegov psihički odnos prema učinjenom međunarodnom krivičnom delu. To su okolnosti koje ovo lice karakterišu kao uračunljivo i vino. Dakle, krivična odgovornost i u međunarodnom krivičnom pravu je sastavljena iz tri elementa (član 25. stav 1. Rimskog statuta). To su: a) uzrast od 18 godina, b) uračunljivost i v) vinost (krivica)¹⁶. Ovi elementi krivične odgovornosti se u svakom konkretnom slučaju izvršenja međunarodnog krivičnog dela utvrđuju prema vremenu preduzimanja radnje izvršenja konkretnog krivičnog dela. Kao takvi, oni predstavljaju osnovu subjektivne i lične krivične odgovornosti. A ta odgovornost je pretpostavka za primenu kazne prema učiniocu nekog od međunarodnih krivičnih dela¹⁷.

Rimski statut dalje u članu 27. propisuje da se on primenjuje jednako na sva lica bez razlike u njihovom službenom položaju. Posebno, svojstvo službenog lica, šefa države ili vlade, člana vlade ili parlamenta, izabranog predstavnika ili vladnog službenika niukom slučaju ne izuzima neko lice od krivične odgovornosti, niti samo po sebi predstavlja osnov za blaže kažnjavanje. Stoga ni imuniteti, po osnovu nacionalnog ili međunarodnog prava (shodno odredbama Bečke konvencije), ne predstavljaju smetnju da se uspostavi nadležnost ovog međunarodnog krivičnog suda¹⁸.

Uračunljivost predstavlja skup subjektivnih intelektualnih (svesnih) i voljnih (voluntarističkih) elemenata koji čine učinioca međunarodnog krivičnog dela sposobnim da rasuđuje (da shvati značaj svoga dela) i da odlučuje (da upravlja) o svojim postupcima. Ona je osnova (baza) vinosti i znači opštu prethodnu sposobnost nekog lica da odgovara za učinjeno međunarodno krivično delo. No, ta uračunljivost može biti isključena ili umanjena u većem ili manjem stepenu, zavisno od postojanja određenih duševnih poremećenosti i njihovog dejstva na psihološke sposobnosti učinioca dela. U okviru duševnih poremećenosti koje su pravno relevantne razlikuju se: a) trajno ili privremeno duševno oboljenje, b) privremena duševna poremećenost i v) zaostalost duševnog razvoja.

¹⁶ LJ. Lazarević, Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije, Beograd, 2005. godine, str. 67-71.

¹⁷ B. Petrović, D. Jovašević, Međunarodno krivično pravo, Sarajevo, 2010. godine, str. 154-161.

¹⁸ D. Jovašević, Međunarodno krivično pravo, op. cit. str. 59-63.

U slučaju da je kod učinioca međunarodnog krivičnog dela u vreme izvršenja dela utvrđeno postojanje uračunljivosti, kao osnov za primenu krivične sankcije, treba utvrditi i postojanje njegove krivice (vinosti). Krivica je psihički odnos učinioca prema izvršenom međunarodnom krivičnom delu kao svom ostvarenju. Ona postoji kada je učinilac svestan radnje, posledice i uzrocnog odnosa između njih, kao i svih obeležja bića izvršenog krivičnog dela. Zavisno od oblika svesti i volje koji se javljaju na strani ličnosti učinioca u teoriji krivičnog prava se razlikuju dva oblika krivice. To su¹⁹: a) umišljaj i b) nehat. U članu 30. Rimski Statut Međunarodnog krivičnog suda određuje psihički elemanat u okviru individualne krivične odgovornosti (koja je postavljena u odredbi člana 25. ovog Statuta), pa kaže da krivična odgovornost postoji ako je delo izvršeno sa namerom i svesno. To znači da na strani učinioca dela postoji svest, saznanje o okolnostima dela ili da će se u očekivanom redosledu događaja pojaviti posledica dela.

Iz ovakve odredbe proizilazi da Rimski statut poznaje samo umišljaj kao oblik vinosti učinioca međunarodnog krivičnog dela. Pri tome se u okviru instituta komandne odgovornosti dozvoljava postojanje nehata na strani nadređenog vojnog ili civilnog lica za krivična dela koja su učinila njima podređena lica (lica pod njihovom kontrolom ili nadzorom). Umišljaj (dolus) čine dva osnovna elementa²⁰. To su: a) svest, predstava, saznanje o učinjenom krivičnom delu, odnosno o svim njegovim obeležjima bića i b) volja, htenje da se prouzrokuje predviđena posledica dela. Najveći broj međunarodnih krivičnih dela se upravo izvršava sa umišljajem kao oblikom krivice (vinosti) učinioca. No, taj umišljaj se kod nekih međunarodnih krivičnih dela javlja u užem smislu i to kao direktni (ili specijalni) umišljaj. Ovu vrstu umišljaja kvalifikuje namera učinioca kao najviši i najintenzivniji oblik svesne i voljne upravljenosti radnje nekog lica na prouzrokovanje posledice.

I na kraju treba reći, da je Rimski statut izričito kao pretpostavku za postojanje krivične odgovornosti učinioca međunarodnog krivičnog dela pored uračunljivosti i vinosti odredio i uzrast učinioca (starost od 18 godina) u vreme preduzimanja radnje krivičnog dela.

¹⁹ D. Jovašević, *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd, 2010. godine, str. 485-487.

²⁰ B. Petrović, D. Jovašević, *Krivično (kazneno) pravo Bosne i Hercegovine, Opći dio*, Sarajevo, 2005. godine, str. 223-232.

2. KOMANDNA²¹ ODGOVORNOST

I u međunarodnom krivičnom pravu subjektivna krivična odgovornost²² (zasnovana na uzrastu, računljivosti i krivici - vinosti) predstavlja pretpostavku za primenu krivičnih sankcija prema učiniocima međunarodnih krivičnih dela. To je lična, subjektivna odgovornost koja isključuje krivičnu odgovornost za drugog (ili objektivnu odgovornost)²³. Nadležni međunarodni krivični sudski organ mora u svakom konkretnom slučaju da utvrdi sve psihičke (svesne i voljne) elemente na strani učinioca dela (izvršioca i saučesnika) u vreme preduzimanja radnje izvršenja konkretnog krivičnog dela imajući u vidu sve izvedene lične i materijalne dokaze. To je pravilo.

Međutim, zbog prirode i karaktera međunarodnih krivičnih dela²⁴, pored subjektivne krivične odgovornosti, postoji još jedan osnov za kažnjavanje učinilaca takvih dela²⁵. To je komandna odgovornost²⁶. No, u pravnoj teoriji ne postoji jedinstveno terminološko određenje ovog pojma. Tako su u upotrebi sledeći termini²⁷: odgovornost nadređenog (superior responsibility), odgovornost za radnje potčinjenog (responsability for conduct of subordinates), posredna odgovornost nadređenog (indirect superior responsibility), odgovornost za propuste da se deluje (responsability for failure to act) ili odgovornost komandanta za radnje potčinjenih (liability of a commander for the acts of his subordinates)²⁸. Ova vrsta krivične odgovornosti je u međunarodnom krivičnom pravu danas predviđena u članu 28. Rimskog statuta²⁹.

²¹ Pojedini autori umesto pojma komandna, za ovu vrstu odgovornosti koriste termine "komandujuća" odgovornost, odgovornost nadređenog, odgovornost pretpostavljenog, odgovornost za drugoga. (B. Čejović, *Međunarodno krivično pravo i komandna odgovornost*, Zbornik radova, Relevantna pitanja međunarodnog krivičnog prava, Tara, 2003. godine, str. 113-131).

²² D. Jovašević, *Krivično pravo*, Opšti deo, op. cit. str. 109-136.

²³ G. Stefani, G. Levasseur, B. Boulloc, *Droit penal general*, Paris, 2000. godine, str. 295.

²⁴ D. Jovašević, *Međunarodna krivična dela – odgovornost i kažnjivost*, Niš, 2010. godine, str. 67-79.

²⁵ B. Lukšić, *Genocide and command responsibility*, Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu, Split, broj 4/2001. godine, str. 283-291.

²⁶ M. Šćepanović, M. Ivanović, *Komandna i zapovjedna odgovornost u međunarodnom krivičnom pravu*, Pravni život, Beograd, broj 12/2005. godine, str. 505-517.

²⁷ D. Derenčinović, *Kritički o institutu zapovjedne odgovornosti u međunarodnom kaznenom pravu*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, broj 1/2001. godine, str. 23-44.

²⁸ I. Brkić, *Zapovjedna kaznena odgovornost i načelo zakonitosti u međunarodnom kaznenom pravu*, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 8/2001. godine, str. 80-82.

²⁹ Ž. Burić, *Zapovjedna odgovornost*, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 11/2004. godine, str. 75-79.

2.1. Istorijski razvoj komandne odgovornosti

Prvi tragovi postojanja komandne odgovornosti kao posebne vrste krivične odgovornosti – odgovornosti *sui generis* - nalaze se znatno ranije. Tako je još 1439. godine francuski kralj Šarl VII iz Orleansa izdao naređenje prema kome je "svaki zapovednik ili njegov zamenik odgovoran za zloupotrebe, zlodela ili prestupe koji su učinjeni od strane pripadnika njegove jedinice". Prvi pisani međunarodni pravni izvor³⁰ koji je predviđao obaveze (ali i odgovornosti) vojnih komandanata za postupke (činjenja i nečinjenja) svojih potčinjenih je Haška konvencija iz 1907. godine. U Dodatku broj 4. u odredbi člana 1. izričito je propisano da milicija ili dobrovoljačka jedinica moraju na svom čelu da imaju lice koje je odgovorno za postupke potčinjenih, ako želi da ima status punopravno zaraćene strane, kao i da uživa pravnu zaštitu koju ovoj ratujućoj strani pruža upravo haško pravo. Šta više Haška konvencija je u članu 43. predvidela dužnost komandanta da preduzme sve neophodno potrebne mere koje su u njegovoj moći kako bi ponovo uspostavio i obezbedio u što većoj meri red i javnu bezbednost, kao i važeće pravo na okupiranoj teritoriji.

Dalji razvoj komandne odgovornosti³¹ u teoriji i praksi međunarodnog krivičnog prava vezan je za slučaj kada je Vojna komisija SAD 1945. godine optužila generala Tomojuki Jamašitu³², komandanta japanskih snaga na Filipinima, za zločine izvršene u Drugom svetskom ratu na bojištima na Dalekom istoku "budući da su zločini bili toliko rasprostranjeni da je Jamašita morao za njih znati, ali je zanemario i propustio da ispuni svoju dužnost kao komandanta - da nadzire delovanje svoje vojske dozvoljavajući joj da izvrši teške zločine i prekrši zakone rata"³³. Na sudskom procesu general Jamašita je oglašen krivim i osuđen na kaznu smrti

³⁰ F. Bačić, Zapovjedna odgovornost (posebno sa osvrtom na ratne zločine prema Ženevskim humanitarnim konvencijama), Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, broj 2/2001. godine, str. 139-146.

³¹ U pogledu pravne prirode komandne odgovornosti u pravnoj teoriji danas još uvek nema jedinstvenog shvatanja. Tako se prema jednom shvatanju koje potiče iz anglosaksonskog pravnog sistema smatra da je komandna odgovornost oblik odgovornosti za zločin drugog lica – podređenog. Ovo shvatanje je usvojeno i u praksi Haškog tribunala, odnosno Tribunala za Ruandu. Prema drugom shvatanju komandna odgovornost postoji kao odgovornost za poseban zločin, različit od zločina potčinjenog lica. Ovde se, zapravo, radi o odgovornosti za krivično delo nečinjenja, odnosno propuštanja dužnog nadzora od strane komandanta. (M. Majić, Komandna odgovornost, Jugoslovenska revija za krivično pravo i kriminologiju, Beograd, broj 1-2/2000. godine, str. 225-240).

³² B. Brkić, Zapovjedna komandna odgovornost i načelo zakonitosti u međunarodnom kaznenom pravu, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 8/2001. godine, str. 80-82.

³³ M. Sassoli, A. Bouvier, How Does Law Protect in War, Geneva, 1999. godine, str. 696-699.

vešanjem koja je izvršena 23. februara 1946. godine. U nacionalnim zakonodavstvima odgovornost komandanata za svoje potčinjene je prvi put izričito uneta u Terensko uputstvo kopnene vojske SAD doneto 1956. godine. U ovom Uputstvu u tački 501. izričito je određena odgovornost za radnje potčinjenih³⁴.

Istu vrstu odgovornosti – odgovornost za postupke potčinjenih – poznavalo je i ranije jugoslovensko Uputstvo o primeni pravila međunarodnog ratnog prava u oružanim snagama SFRJ doneto 1988. godine³⁵. U odredbi člana 21. ovog Uputstva navedeno je nekoliko slučajeva odgovornosti za postupke potčinjenog³⁶: 1) komandant je lično odgovoran za kršenje ratnih zakona ukoliko je znao ili mogao znati da se jedinice ili pojedinci koji su mu potčinjeni pripremaju da krše te zakone, a ne preduzme mere da spreči njihovo kršenje, 2) komandant je lično odgovoran ako zna da je do kršenja ratnih zakona već došlo, a ne optuži lica koja su odgovorna za ta kršenja zakona, 3) komandant koji nije ovlašćen da optuži takva lica, a nije ih prijavio nadležnom vojnom komandantu, takođe je lično odgovoran i 4) komandant je odgovoran kao učesnik ili podstrekač ukoliko nepreduzimanjem mera protiv lica koje krši ratne zakone dozvoli jedinicama koje su mu potčinjene da i dalje vrše takva dela.

Potom je Prvi Dopunski protokol uz Ženevske konvencije o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba iz 1977. godine³⁷ govorio o komandnoj odgovornosti u članu 86. stav 2³⁸. Prema ovoj odredbi činjenica da je neko krivično delo koje predstavlja povredu ovih konvencija učinio potčinjeni ne oslobađa njegove starešine krivične ili disciplinske odgovornosti pod sledećim uslovima³⁹: a) ukoliko su oni znali ili su imali informacije koje su im omogućavale da zaključe pod okolnostima koje su vladale u to vreme da je potčinjeni izvršio ili da će izvršiti takvu povredu i b) ako nisu preduzeli sve

³⁴ A. Ignjatović, Komandna odgovornost u međunarodnom i krivičnom pravu, Beograd, 1995. godine, str. 57-59.

³⁵ Službeni vojni list broj 10/88.

³⁶ B. Kozjak, Zapovjedna odgovornost u međunarodnom i hrvatskom kaznenom pravu, Odvjetnik, Zagreb, broj 5-6/2001. godine, str. 37-40.

³⁷ Ženevske konvencije i dopunski protokoli, Zbirka dokumenata, JCK, Beograd, 1997. godine, str. 227.

³⁸ F. Bačić, Zapovjedna odgovornost posebno s obzirom na ratne zločine prema četiri Ženevske konvencije iz 1949. godine, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, broj 2/2001. godine, str. 139-146.

³⁹ B. Brkić, Zapovjedna kaznena odgovornost - mogući teoretski i praktični aspekti, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 2/2002. godine, str. 111-116; D. Derenčinović, Kritički o institutu zapovjedne kaznene odgovornosti u međunarodnom kaznenom pravu, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, broj 1/2000. godine, str. 23-44.

moguće mere u granicama svoje mogućnosti da spreče ili suzbiju takvo delo.

Statut Haškog tribunala takođe u članu 7. stav 3. predviđa komandnu odgovornost⁴⁰. Naime, učinjeno međunarodno krivično delo ne oslobađa od odgovornosti kako njegovog učinioca, tako i njegovog pretpostavljenog ako je znao ili mogao da zna da je taj potčinjeni imao veze za izvršenjem takvog dela ili ga je izvršio, a pretpostavljeni je propustio neophodne i razumne mere da spreči izvršenje takvog dela ili pak da kazni njegove izvršioce. Na identičan način komandnu odgovornost predviđa i Statut međunarodnog krivičnog tribunala za Ruandu sa sedištem u gradu Aruši (Tanzanija) u članu 6. stav 3⁴¹.

U svim navedenim izvorima međunarodnog krivičnog prava jasno se ukazuje da komandna odgovornost ne predstavlja vid objektivne odgovornosti za učinjeno krivično delo. Naime, ovde se radi o krivičnoj odgovornosti koja ima dvojaki karakter i to⁴²: a) odgovornost za nečinjenje i b) odgovornosti iz nehata. Tako vojni starešina ili drugi pretpostavljeni ne može odgovarati za učinjeno krivično delo svog potčinjenog samom činjenicom da je on bio "pretpostavljeni svom podređenom kao neposrednom izvršiocu krivičnog dela", već u svakom konkretnom slučaju treba dokazati da je on znao ili je pak s obzirom na okolnosti slučaja mogao da zna da se priprema izvršenje nekog međunarodnog krivičnog dela ili da je takvo krivično delo izvršeno, a da pri tome on sam nije učinio ono što je bilo u njegovoj moći da spreči izvršenje takvog dela ili pak što nije sproveo odgovarajući postupak pošto je saznao za izvršenje takvog krivičnog dela.

⁴⁰ Optužena osoba je individualno odgovorna ukoliko su on ili ona stvarno znali ili su imali razlog da znaju kroz izveštaje optuženoj osobi ili kroz druge načine da su se trupe ili druge osobe pod njegovom ili njenom kontrolom spremale da učine ili su učinile takve prekršaje, a optužena osoba je propustila da poduzme neophodno potrebne i razumne korake da spreči takve prekršaje (presuda Međunarodnog tribunala za bivšu Jugoslaviju u predmetu IT-96-21T od 6. novembra 1998. godine).

⁴¹ D. Derenčinović, Nekoliko komentara uz primjenu instituta zapovjedne odgovornosti u praksi međunarodnih kaznenih tribunala za bivšu Jugoslaviju i Ruandu, Zbornik Pravnog fakulteta u Skoplju, Skoplje, 2007. godine, str. 213-229; D. Kos, Zapovjedna kaznena odgovornost, Zbornik radova, Aktuelna pitanja kaznenog zakonodavstva, Zagreb, 2004. godine, str. 42-60.

⁴² B. Brkić, Zapovjedna kaznena odgovornost - mogući teoretski i praktični aspekti, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 2/2002. godine, str. 111-116; Ž. Burić, Zapovjedna odgovornost, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 11/2004. godine, str. 75. 79.

2.2. Komandna odgovornost u Rimskom statutu

Rimski statut Međunarodnog krivičnog suda⁴³ posvećuje čitav član 28. odgovornosti komandujućih i drugih pretpostavljenih lica. Tako je vojni zapovednik ili lice koje postupa u tom svojstvu krivično odgovorno za međunarodna krivična dela koja su izvršile snage pod njegovom komandom i kontrolom zbog njegove greške u sprovođenju kontrole nad tim snagama u dva slučaja⁴⁴: 1) kada je znao ili zahvaljujući okolnostima trebalo da zna da njegove snage izvršavaju ili da su spremne da započnu sa izvršavanjem takvog zločina ili 2) kada nije preduzeo sve neophodne i razumne mere u svojoj mogućnosti da spreči izvršenje tih zločina ili da preda stvar vlastima nadležnim za vođenje krivičnog postupka.

Takođe pretpostavljeno lice će biti krivično odgovorno za krivična dela koja su izvršili njegovi potčinjeni pod njegovom efektivnom kontrolom koji su posledica njegove greške u sprovođenju kontrole nad tim potčinjenima u sledećim slučajevima⁴⁵: 1) kada je pretpostavljeni znao ili svesno zanemario informacije koje jasno ukazuju da potčinjeni izvršavaju ili se spremaju da izvrše takve zločine, 2) kada je krivična aktivnost bila pod efektivnom kontrolom i odgovornošću pretpostavljenog i 3) kada je nadležni organ propustio da preduzme sve neophodne i razumne mere u njegovoj mogućnosti da spreči izvršenje zločina ili da preda stvar vlastima nadležnim za vođenje krivičnog postupka.

Prema shvatanjima zastupanim u pravnoj teoriji⁴⁶ za postojanje komandne odgovornosti potrebno je kumulativno ispunjenje više uslova⁴⁷: 1) da je pojedinac ili čak čitava jedinica, koji su potčinjeni određenom vojnom starešini ili političkoj ličnosti u državnoj hijerarhiji, izvršili međunarodno krivično delo iz nadležnosti stalnog Međunarodnog krivičnog suda u Hagu, 2) da je potčinjeni (neposredni izvršilac krivičnog dela) u vreme preduzimanja radnje bio pod efektivnom kontrolom pretpostavljenog (nadređenog), odnosno da je pretpostavljeni imao faktičku vlast nad potčinjenim, 3) da pretpostavljeni

⁴³ M. Sjekavica, Stalni međunarodni kazneni sud, *Pravnik*, Zagreb, broj 1/2002. godine, str. 73-87.

⁴⁴ P. Novoselec, Temeljne crte novele Kaznenog zakona (Zapovedna odgovornost), *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, Zagreb, broj 2/2003. godine, str. 258-287.

⁴⁵ B. Kozjak, Zapovedna odgovornost u međunarodnom i hrvatskom kaznenom pravu, *Odvjetnik*, Zagreb, broj 5-6/2001. godine, str. 37-40.

⁴⁶ A. Ignjatović, Komandna odgovornost u međunarodnom i krivičnom pravu, op. cit. str. 79-80.

⁴⁷ D. Derenčinović, Implementacija materijalnopравnih odredaba Statuta Međunarodnog kaznenog suda (Rimski statut) u hrvatskom kaznenom zakonodavstvu, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, Zagreb, broj 2/2003. godine, str. 897-902.

nije naredio izvršenje međunarodnog krivičnog dela i da nije u njemu učestvovao kao saizvršilac ili saučesnik, 4) da je pretpostavljeni znao ili je bar prema okolnostima slučaja mogao da zna da se potčinjeni sprema da izvrši ili da je pak izvršio međunarodno krivično delo i 5) da pretpostavljeni nije preduzeo neophodno potrebne i razumne mere⁴⁸ koje su u njegovoj moći da spreči izvršenje međunarodnog krivičnog dela ili ako je to delo učinjeno, protiv njegovog učinioca nije pokrenuo krivični postupak⁴⁹.

2.3. Komandna odgovornost u pravu Republike Srbije

Domaći krivičnopravni sistem u Republici Srbiji čvrsto stoji na stanovištu da osnov za primenu kazni i drugih krivičnih sankcija predstavlja krivična odgovornost kao lična (individualna) i subjektivna odgovornost izvršioca dela ili saučesnika. Međutim, pored subjektivne krivične odgovornosti, novi Krivični zakonik iz 2005. godine poznaje i institut komandne odgovornosti. Naime, komandna odgovornost kao vid "objektivne" odgovornosti koja je inače utvrđena Statutom stalnog Međunarodnog krivičnog suda može biti primenjivana i od strane domaćih sudskih organa u krivičnim postupcima prema učiniocima određenih krivičnih dela iz glave trideset četiri Krivičnog zakonika pod nazivom: "Krivična dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom"⁵⁰.

Sledeći ovakva rešenja, novi Krivični zakonik Republike Srbije⁵¹ iz 2005. godine u članu 384. pod nazivom: "Nesprečavanje vršenja krivičnih dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom" zapravo propisuje krivičnu odgovornost i kažnjavanje za slučaj "komandne odgovornosti". Praktično ovom je zakonskom odredbom utvrđeno biće posebnog međunarodnog krivičnog dela nečinjenja. Ovo delo ima više oblika ispoljavanja. U ovoj zakonskoj odredbi je predviđen poseban oblik krivične odgovornosti za lice koje ne preduzme neophodno potrebne mere da spreči izvršenje sledećih krivičnih dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom: 1) genocida, 2) zločina protiv čovečnosti, 3) ratnog zločina protiv civilnog stanovništva, 4) ratnog zločina

⁴⁸ Ovde se radi o specifičnom obliku nečinjenja – nepreduzimanju neophodno potrebnih i razumnih mera prema neposrednom izvršiocu međunarodnih krivičnih dela. (A. Ashworth, *Principles of Criminal Law*, Oxford, 1999. godine, str. 113).

⁴⁹ B. Ivanišević, G. Ilić, T. Višnjić, V. Janjić, Vodič kroz Haški tribunal, Beograd, 2007. godine, str. 133-151.

⁵⁰ O. Triffterer, *Commentary on the Rome Statute of the International Criminal Court*, op. cit. str. 518.

⁵¹ Službeni glasnik Republike Srbije broj 85/2005, 8788/2005, 107/2005, 72/2009 i 111/2009.

protiv ranjenika i bolesnika, 5) ratnog zločina protiv ratnih zarobljenika, 6) upotreba nedozvoljenih sredstava borbe, 7) protivpravno ubijanje i ranjavanje neprijatelja, 8) protivpravno oduzimanje stvari od ubijenih, 9) povreda parlamentara, 10) surovo postupanje s ranjenicima, bolesnicima i ratnim zarobljenicima i 11) uništavanje kulturnih dobara. Radi se, naime, o delatnostima koje predstavljaju pripremanje ili izvršenje ovih najtežih krivičnih dela današnjice⁵².

Prvi oblik ovog krivičnog dela čini vojni zapovednik ili lice koje faktički vrši ovu funkciju. To je dakle delo sa specijalnim subjektom – *delicta propria*. Za postojanje ovog dela je bitno ispunjenje tri elementa. To su: 1) da učinilac dela ima znanje, svest o pripremama drugih lica ili njihovom neposrednom vršenju navedenih međunarodnih krivičnih dela, 2) da međunarodna krivična dela vrše lica koja ulaze u sastav snaga kojima učinilac dela komanduje ili koje kontroliše i 3) da učinilac dela nije preduzeo (dakle da ih je propustio da učini) mere koje je mogao i koje je bio dužan da preduzme za sprečavanje izvršenja navedenih međunarodnih krivičnih dela i da usled toga upravo i dođe do njihovog izvršenja. Za ovo krivično delo je propisana kazna zatvora kojom se inače kažnjava i neposredni izvršilac nekog od navedenih međunarodnih krivičnih dela. Dakle, činjenica da je neko od navedenih krivičnih dela učinjeno od strane podređenog, ne oslobađa njemu nadređeno lice od krivične odgovornosti.

Drugi oblik krivičnog dela iz člana 384. KZ RS kojim je inače propisana kažnjivost za oblik komandne odgovornosti vezan je za propuste drugih pretpostavljenih lica usled čega je došlo do izvršenja navedenih međunarodnih krivičnih dela. Za postojanje ovog dela je bitno ispunjenje tri elementa. To su: 1) da učinilac dela ima znanje, svest o pripremama drugih lica ili o započinjanju neposrednog vršenja navedenih međunarodnih krivičnih dela, 2) da međunarodna krivična dela vrše učiniocu dela potčinjena lica, i to upravo ona lica kojima je on u vršenju poslova pretpostavljeni i 3) da učinilac dela nije preduzeo (dakle da ih je propustio da učini) mere koje je mogao i koje je bio dužan da preduzme za sprečavanje izvršenja navedenih međunarodnih krivičnih dela i da usled toga upravo i dođe do njihovog izvršenja. Za ovo krivično delo je propisana kazna zatvora kojom se inače kažnjava i neposredni izvršilac nekog od navedenih međunarodnih krivičnih dela.

⁵² D. Jovašević, *Krivično pravo, Posebni deo*, Beograd, 2014. godine, str. 278-286.

U slučaju da je neko od ova dva oblika krivična dela izvršeno sa nehatom kao oblikom krivice, tada je propisana kazna zatvora od šest meseci do pet godina.

3. ZAJEDNIČKI ZLOČINAČKI PODUH VAT

U teoriji, ali još više u praksi međunarodnog krivičnog prava u poslednje vreme prilikom razmatranja osnova krivične odgovornosti za učinjena međunarodna krivična dela sve češće se razmatra poseban oblik odgovornosti koji se naziva: zajednički zločinački poduhvat⁵³ (common criminal design), zajednički cilj (common purpose)⁵⁴ ili udruženi zločinački poduhvat (joint criminal enterprise)⁵⁵. U osnovi ovih shvatanja nalazi se činjenica da najveći broj međunarodnih krivičnih dela nije rezultat delatnosti, pa ni odluke samo jednog lica. Radi se, zapravo, o situacijama kada su međunarodna krivična dela nastala kao rezultat, posledica zajedničkog delovanja više lica, kako onih lica koja ova dela neposredno izvršavaju, tako i lica koja su inspirisala, planirala ili na drugi način omogućila izvršiocima neposredno izvršenje ovih krivičnih dela. Primenom ovog osnova krivične odgovornosti u međunarodnom krivičnom pravu za međunarodno krivično delo se smatraju odgovornim i sva lica koja su pripadnici grupe koja deluju sa "zajednički određenim ciljem"⁵⁶.

Tako se prema praksi Haškog tribunala (slučaj Tadić)⁵⁷ smatra da zajednički zločinački cilj postoji ako su ispunjeni sledeći konstitutivni (objektivni) elementi⁵⁸: 1) postojanje više lica⁵⁹ među kojima postoji određeni stepen

⁵³ Ovaj pojam je tvorevina engleskog prava XIV veka odakle se razvio u američkom krivičnom pravu, posebno u vezi sa organizovanim kriminalitetom. U osnovi njegovog postojanja jeste potreba da se olakša dokazivanje izvršenja teških krivičnih dela, čime se proširuje krug učinilaca i na lica koja se inače ne bi mogla smatrati "učiniocem" takvog krivičnog dela i konačno na ovaj način se stvara novi oblik zajedničke kolektivne krivice.

⁵⁴ Smatra se da je ovaj institut prvi put Haški tribunal uveo u žalbenoj presudi u Slučaju Tadić 1999. godine. (B. Ivanišević, G. Ilić, T. Višnjić, V. Janjić, Vodič kroz Haški tribunal, op. cit. str. 119-121).

⁵⁵ C. M. Clarkson, H. M. Keating, Criminal Law, London, 2003. godine, str. 505-511.

⁵⁶ M. Damaška, Bolje zajedničkog zločinačkog pothvata, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, broj 1/2005. godine, str. 3-11.

⁵⁷ Institut zajedničkog zločinačkog poduhvata je više puta korišćen u: 1) praksi Haškog tribunala: presuda 00-39-T (slučaj Krajišnik), presuda 98-32 (slučaj Vasiljević), presuda 95-14 (slučaj Blaškić) i presuda 98-33 (slučaj Krstić), 2) praksi tribunala za Ruandu: presuda 96-17 (slučaj Nakirotimana) i 3) praksi Posebnog veća za Istočni Timor kroz presude u predmetima: Pereira, Domingos de Deus i Cardoso).

⁵⁸ D. Krapac, Međunarodni sud za ratne zločine na području bivše Jugoslavije, Zagreb, 1995. godine, str. 14-28.

povezanosti. Ta povezanost ne mora da znači postojanje i čvrste organizacije u vidu vojne, policijske, političke ili upravne strukture, ali se podrazumeva postojanje određenog vida zajedničkog delovanja, 2) postojanje zajedničkog projekta, plana, zamisli ili cilja koji pretpostavlja izvršenje međunarodnog krivičnog dela. Pri tome nije neophodno da plan ili cilj budu prethodno čvrsto dogovoreni ili formulisani, već oni mogu da budu i "improvizovani", pa čak i "usvojeni na licu mesta" od strane lica koja zajednički deluju i 3) učestvovanje izvršioca međunarodnog krivičnog dela u ovakvom zajednički formulisanom planu (doprinos učinioca). To učešće ne mora da bude manifestovano neposrednim izvršenjem krivičnog dela, već je dovoljno da se radnja izvršioca sastoji i u samoj pomoći, omogućavanju ili nekom drugom doprinosu u procesu izvršenja zajedničkog plana ili cilja.

Zajednički zločinački poduhvat poznaje i Rimski statut Međunarodnog krivičnog suda u članu 25. stav 3. tačka d. Prema ovom rešenju za zločin (dakle međunarodno krivično delo) iz nadležnosti ovog suda će odgovarati i lica koje na bilo koji drugi način doprinosi izvršenju ili pokušaju izvršenja zločina od strane grupe lica sa zajedničkim ciljem⁶⁰. Takav doprinos će biti okarakterisan kao nameran i smatraće se⁶¹: a) da je učinjen sa ciljem produžavanja kriminalne aktivnosti ili cilja te grupe kada aktivnost i cilj te grupe uključuje činjenje zločina iz nadležnosti suda ili b) da je učinjen sa znanjem o namerama grupe da izvrši zločin.

Zajednički zločinački poduhvat se može javiti u tri oblika. To su:

1) odgovornost svih članova grupe koji delujući u skladu sa zajedničkim ciljem poseduju istu zajedničku nameru da izvrše određeno međunarodno krivično delo. U tom slučaju sva lica ne moraju preduzeti i neposrednu radnju izvršenja nekog krivičnog dela, ali će se i oni smatrati izvršiocem ako je neko od njih dobrovoljno učestvovao u jednom aspektu zajedničkog plana pri čemu je želeo kao rezultat zajedničkog delovanja izvršenje konkretnog međunarodnog krivičnog dela,

⁵⁹ Za postojanje više lica u smislu zajedničkog zločinačkog poduhvata dovoljno je učešće i manjeg broja lica na ostvarenju određenih zločina na ograničenoj teritoriji. Ova lica se moraju međusobno poznavati, ona deluju zajednički i imaju saglasnost o vršenju krivičnih dela.

⁶⁰ Institut zajedničkog zločinačkog poduhvata u velikoj meri odstupa od tradicionalnog, kontinentalnog sistema krivičnog prava. Njemu se pripisuju sledeći nedostaci: 1) na ovaj način se pripisuje krivica i licu koje nije imalo nameru (svest i volju) kojom se opravdava stvaranje krivice, 2) nameće se jednom licu krivica za predviđive radnje drugog lica (bez jasnog oslonca), 3) neosnovano se izjednačavaju bitno različita postupanja lica u procesu izvršenja krivičnog dela, 4) nalazi se u neskladu sa načelom zakonitosti i 5) posebno je sporno postojanje ovog instituta u domenu dokazivanja kada se otvara mogućnost kažnjavanja i nevinih lica.

⁶¹ M. Starčević, Izvori međunarodnog humanitarnog prava, Beograd, 2002. godine, str. 604.

2) odgovornost za "koncentracione logore"⁶² gde se kao izvršioci ovakve vrste međunarodnog krivičnog dela smatraju i sva lica na visokim položajima unutar logora u kojima su učinjena ova krivična dela iako neposredno u samom izvršenju nekog od ovih dela nisu ni učestvovali. Za postojanje ovog oblika odgovornosti potrebno je da su ispunjeni i sledeći uslovi: a) postojanje organizovanog sistema zlostavljanja zatvorenih lica koji uključuje i izvršenje nekog od međunarodnih krivičnih dela, b) svest lica o prirodi ovog sistema zlostavljanja i v) činjenica da je lice ohrabrialo, pomagalo, podržavalo ili u nekom drugom slučaju učestvovalo u ostvarenju zajedničkog zločinačkog cilja na taj način što je imao ovlašćenje i mogućnost da nadzire zatvorena lica i da njihov život učine podnošljivim i zadovoljavajućim, a da to nije učinilo i

3) odgovornost za međunarodno krivično delo, koje iako izlazi iz okvira zajedničkog zločinačkog cilja, predstavlja njegovu prirodnu i predvidivu posledicu. To je tzv. "prošireni" zajednički zločinački poduhvat.

4. ZAKLJUČAK

Nastalo u okviru i pod okriljem međunarodnog ratnog (i humanitarnog) prava, međunarodno krivično pravo je početkom trećeg milenijuma steklo "pravo građanstva" kao najmlađa krivičnopravna disciplina. Stupanjem na snagu Rimskog statuta Međunarodnog krivičnog suda, konačno je inaugurisana ova grana prava u materijalnom, procesnom i izvršnom smislu. No, i pre toga, kroz niz parcijalnih međunarodnih pravnih akata (univeralnog ili regionalnog karaktera) ili ugovora među pojedinim državama kao i kroz sudsku praksu (u prvom redu nirnberškog i tokijskog suda) stasavala je ova grana prava kroz izgradnju osnovnih krivičnopravnih pojmova i instituta.

To su: 1) međunarodno krivično delo (koje se razlikuje od krivičnog dela sa elementom inostranosti), a koje može da se javi u dva vida: kao delo u užem smislu (pravo) i delo u širem smislu (nepravo ili meštovito), 2) krivična odgovornost (čija je pretpostavka navršenih 18 godina života učinioca dela pri čemu se na strani učinioca može javiti jedno (i česti više lica, a ponekad i pravno lice – organizacija pa čak i čitava država) i 3) sistem krivičnih sankcija

⁶² U praksi Haškog tribunala smatra se da zajednički plan u ovom obliku postoji u sledećim slučajevima: a) dugotrajno i rutinsko zatvaranje i zatočenje pripadnika druge nacije, b) ponovljeno mučenje i batinjanje zatočenih lica, c) ubistvo zatočenih lica, d) čest i dugotrajn prisilan rad zatočenih lica i e) održavanje nehumanih uslova u zatočeničkom objektu.

– kazni koje izriču nadnacionalni sudski organi. Upravo o ovim osnovnim pojmovima i institutima međunarodnog krivičnog prava govori i ovaj rad.

Zbog prirode, karaktera i opasnosti izvršenih međunarodnih krivičnih dela, ova grana prava poznaje pored individualne krivične odgovornosti i poseban oblik objektivizirane odgovornosti. To je odgovornost politički i vojno nadređenih lica za međunarodna krivična dela koja izvrše njima potčinjena lica - komandna odgovornost koja preko relevantnih međunarodnih standarda ulazi i u nacionalna krivična prava. Tako ovaj institut predviđa i novi Krivični zakonik Republike Srbije iz 2005. godine. Drugi poseban oblik odgovornosti u međunarodnom krivičnom pravu je zajednički zločinački poduhvat. On nije izričito predviđen nijednim međunarodnim ili nacionalnim propisom, ali ga poznaje sudska praksa međunarodnih krivičnih sudova (praksa Haškog tribunala).

REFERENCE

- (1) Ashwort, A. (1999) *Principles of Criminal Law*, Oxford.
- (2) Bartoš, M. (1954) *Međunarodno javno pravo*, Beograd.
- (3) Clarkson, C. M., Keating, H. M. (2003) *Criminal Law*, London.
- (4) Combs, N. A. (2007) *Guilty pleans in international criminal law*, Stanford.
- (5) Dinstein, Y., Tabory, M. (1996) *War Crimes in International Law*, Hague.
- (6) Drost, P. N. (1950) *The Crime of State*, Leyden.
- (7) Ignjatović, A. (1995) *Komandna odgovornost u međunarodnom i krivičnom pravu*, Beograd.
- (8) Ivanišević, B., Ilić, G., Višnjić, T., Janjić, V. (2007) *Vodič kroz Haški tribunal*, Beograd.
- (9) Jorgensen, N. (2000) *The Responsibility of States for International Crimes*, Oxford.
- (10) Jovašević, D. (2010) *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd.
- (11) Jovašević, D. (2010) *Međunarodna krivična dela – odgovornost i kažnjivost*, Niš.
- (12) Jovašević, D. (2011) *Leksikon krivičnog prava*, Beograd.
- (13) Jovašević, D. (2011) *Međunarodno krivično pravo*, Niš.
- (14) Jovašević, D. (2014) *Krivično pravo, Posebni deo*, Beograd.
- (15) Krapac, D. (1995) *Međunarodni sud za ratne zločine na području bivše Jugoslavije*, Zagreb.
- (16) Lazarević, L.J. (2005) *Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije*, Beograd.
- (17) Petrović, B., Jovašević, D. (2005) *Krivično (kazneno) pravo Bosne i Hercegovine, Opći dio*, Sarajevo.

- (18) Petrović, B., Jovašević, D. (2010) *Međunarodno krivično pravo*, Sarajevo.
- (19) Radulović, D. (1999) *Međunarodno krivično pravo*, Podgorica.
- (20) Sassoli, M., Bouvier, A. (1999) *How Does Law Protect in War*, Geneva.
- (21) Starčević, M. (2002) *Izvori međunarodnog humanitarnog prava*, Beograd.
- (22) Stefani, G., Levasseur, G. , Bouloc, B. (2000) *Droit penal general*, Paris.
- (23) Trajnin, A. N. (1948) *Krivična odgovornost hitlerovaca*, Beograd.
- (24) Vasilijević, V. (1961) *Međunarodni krivični sud*, Beograd.
- (25) *Ženevske konvencije i dopunski protokoli*, Zbirka dokumenata (1997) Beograd: JCK.

RESPONSIBILITY IN INTERNATIONAL CRIMINAL LAW

In the field of international criminal law, as the youngest branch of criminal law, there are two fundamental terms: criminal offence against international law and criminal sanction. The presumption for the application of criminal sanction against the person who has violated the provisions of international humanitarian law is the existence of his responsibility. This is the basic form of responsibility in international criminal law, which is based upon perpetrator's mental competence and premeditation as the form of guilt. But, there are also two specific forms of responsibility for criminal offences against international law. The first specific form of this kind of responsibility is the so called "command responsibility" of superiors with special political or military empowerments for criminal offences committed by their subordinates. This is an archaic form of responsibility, which is nowadays institutionalized through a series of international documents (the Statutes of the Hague Tribunal and Tribunal for Ruanda, the Statute of the International Court for Criminal Law) as well as through national legislation. Apart from this one, there is also a special form of responsibility called responsibility for joint criminal venture, which is not explicitly prescribed by any international or national legal source. The authors of this paper discuss the definition and characteristics of basic and special forms of responsibility in international criminal law.

KEY WORDS: International Criminal Law / Criminal Offence / Responsibility / Command Responsibility / Joint Criminal Venture / Punishment

PROBLEMI U PONAŠANJU I PARTICIPACIJA DECE SA CEREBRALNOM PARALIZOM U KUĆNOM OKRUŽENJU*

Milena Milićević*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Cilj rada je da se ispita povezanost zastupljenosti problematičnog ponašanja kod dece sa cerebralnom paralizom iz perspektive majki i pojedinih dimenzija participacije u kući. Procenjeni su broj aktivnosti, frekventnost uključivanja, stepen uključenosti, nivo roditeljskog zadovoljstva, struktura sredinskih faktora, dostupnost i/ili adekvatnost resursa i ukupna podrška. Ispitanici sa cerebralnom paralizom ispoljavaju više problematičnog ponašanja nego ispitanici tipičnog razvoja. Razlike su nađene u svim ispitivanim dimenzijama participacije u aktivnostima u kućnom okruženju, sa izuzetkom frekventnosti uključivanja. Što je problematično ponašanje više zastupljeno, uključenost u svakodnevne aktivnosti je manja, sredinski faktori se više doživljavaju kao otežavajući, odnosno kao barijere aktivnom uključivanju, dok je nivo roditeljskog zadovoljstva ostvarenom participacijom niži. Porodično okruženje i svakodnevne aktivnosti porodičnog života treba da pruže mogućnosti deci sa cerebralnom paralizom da se aktivno priključe i da razvijaju svoje socijalne veštine i kompetencije.

KLJUČNE REČI: *problemi u ponašanju / deca sa cerebralnom paralizom / participacija / porodično okruženje / majke*

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: mileninaadresa@gmail.com

UVOD

Kao centralni koncept u okviru *Međunarodne klasifikacije funkcionisanja, invalidnosti i zdravlja – MKF* (International Classification of Functioning, Disability and Health – ICF; WHO, 2001), participacija je svojevrsni dokaz promena koje su načinjene prelaskom sa medicinskog na biopsihosocijalni model sagladavanja ometenosti, odnosno različitih zdravstvenih stanja. Umesto ka uzrocima, fokus je usmeren ka uticaju ometenosti na svakodnevni život. Definisana kao *uključivanje u životne situacije*, participacija predstavlja važan deo razvoja deteta, osnovu doživljenog kvaliteta života na svim uzrastima i ima ključnu ulogu u razvijanju sposobnosti dece da uče nove veštine i da razviju sadržajne odnose sa drugima, da komuniciraju (Imms, Reilly, Carlin, & Dodd, 2008; McManus, Corcoran, & Perry, 2008; Orlin et al., 2009).

Brojna istraživanja pokazuju da su deca sa smetnjama u razvoju, uključujući i decu sa cerebralnom paralizom (u daljem tekstu: CP), pod povećanim rizikom od smanjenog i manje raznovrsnog učešća u formalnim i neformalnim svakodnevnim aktivnostima, kako u svom domu, tako i u društvenoj zajednici u kojoj žive (Blum, Resnick, Nelson, & St Germaine, 1991; Imms et al., 2008; King et al., 2006; Law et al., 2013; Law et al., 2006). Sa druge strane, participacija u porodičnom okruženju predstavlja važan faktor biopsihosocijalnog razvoja deteta kao zdrave, nezavisne jedinke i aktivnog člana društva (Milićević, Potić, & Trgovčević, 2011). Činjenica je da porodice sa decom sa ometenošću ulažu mnogo vremena i truda da prilagode obrasce porodičnog života funkcionisanju i potrebama svog deteta. Između ostalog, porodična dinamika, prema mišljenju jednog broja autora, može imati presudan uticaj na participaciju u aktivnostima slobodnog vremena (King et al., 2006; Palisano et al., 2011). Njen uticaj se ostvaruje kroz obezbeđivanje prilika za aktivno uključivanje, kroz porodične navike i provođenje vremena u zajedničkim rekreativnim ili slobodnim aktivnostima, naročito aktivnostima neformalnog tipa.

Ponašanje deteta sa ometenošću tokom tipičnih svakodnevnih aktivnosti često predstavlja izazov roditeljima i izvor je stresa koji dodatno otežava porodično funkcionisanje. Briga o detetu sa ometenošću može da bude posebno teška u situacijama kada su prisutni problemi u ponašanju, što je najčešće praćeno povišenim nivoom stresa kod majki (Bourke-Taylor, Law, Howie, & Pallant, 2010). Imajući u vidu podatak da se poremećaji ponašanja ubrajaju među najučestalije poremećaje u populaciji dece i adolescenata (Žunić-Pavlović & Kovačević-Lepojević, 2011), kao i da se od majke deteta sa ometenošću dodatno očekuje da bude savesna, sposobna i dobro

organizovana kako bi u svakom trenutku ispunila detetove razvojne i zdravstvene potrebe (Bourke-Taylor et al., 2010), postavlja se pitanje da li postoji povezanost ispoljavanja problematičnog ponašanja i uključenosti deteta sa CP u važnim svakodnevnim aktivnostima kod kuće.

CILJ ISTRAŽIVANJA

Cilj ovog istraživanja bio je da se ispita povezanost zastupljenosti problematičnog ponašanja kod dece sa CP iz perspektive majki i pojedinih dimenzija participacije u kućnom okruženju. Problemi u ponašanju i obrasci participacije dece sa CP su utvrđeni i upoređeni sa problemima u ponašanju i obrascima participacije dece tipičnog razvoja.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Uzorak istraživanja

Istraživanjem je bilo obuhvaćeno ukupno 158 osoba, oba pola, starosti od sedam do 18 godina. Uzorak je bio podeljen u dve grupe. Prvu grupu je činilo 58 ispitanika sa CP, 30 muškog i 28 ženskog pola, prosečnog uzrasta 12,97 godina (SD 3,47). Drugu, kontrolnu grupu (K) je činilo 100 ispitanika tipičnog razvoja, 52 muškog i 48 ženskog pola, prosečnog uzrasta 11,25 godina (SD 3,07). Grupe su bile ujednačene prema polu ($\chi^2 = 0,000$, $df = 1$, $p = 1,000$, $phi = -0,003$).

Mesto i vreme istraživanja

Istraživanje je sprovedeno u periodu od maja do oktobra 2014. godine na teritoriji 32 opštine Republike Srbije. Najveći broj ispitanika, njih 85 (53,80%), dolazi iz Beogradskog regiona, a 36 (22,78%) ispitanika sa teritorije regiona Južne i Istočne Srbije. Istraživanjem je obuhvaćeno još i 22 (13,92%) ispitanika sa teritorije regiona Vojvodine, dok je najmanji broj ispitanika, ukupno 15 (9,49%), iz regiona Šumadije.

Instrumenti i načini prikupljanja podataka

Problemi u ponašanju su procenjeni primenom *Skale procene problematičnog ponašanja deteta* (Child's Challenging Behaviour Scale, Version 2 – CCBS; Bourke-Taylor, Law, Howie, & Pallant, 2013), verzije na

srpskom jeziku (prevod: Milićević, 2014). Skala je namenjena deci uzrasta od pet do 18 godina i pruža uvid u zastupljenost problematičnog ponašanja iz perspektive majki. Sadrži devet izjava, odnosno tvrdnji koje opisuju različita problematična ponašanja deteta kod kuće i prikazuju njihove obrasce, doživljaj roditeljske kompetentnosti i odnos deteta prema porodičnim rutinama. Od majki se traži da za svaku pojedinu tvrdnju izraze stepen svog slaganja na četvorostepenoj skali Likertovog tipa (1 – *U potpunosti se slažem*; 2 – *Slažem se*; 3 – *Ne slažem se*; 4 – *Uopšte se ne slažem*). Ukupan skor može da iznosi od devet do 36, pri čemu viši skor ukazuje na to da dete ispoljava više problematičnog ponašanja. CCBS ima visoku unutrašnju konzistentnost. Kronbahov a koeficijent iznosi 0,84 (Bourke-Taylor et al., 2013).

Test za procenu participacije i okruženja – Deca i mladi (Participation and Environment Measure for Children and Youth – PEM-CY; Coster, Law, & Bedell, 2010), na srpskom jeziku (prevod: Milićević, 2013), primenjen je za utvrđivanje obrazaca participacije, procenu roditeljskog zadovoljstva ostvarenom participacijom, za ispitivanje dostupnosti i adekvatnosti resursa i za utvrđivanje zastupljenosti olakšavajućih naspram otežavajućih sredinskih faktora. Za potrebe ovog istraživanja odabran je *Odeljak I – Participacija u kući*. Podaci o obrascima participacije su prikupljeni kroz pitanja o samoj participaciji i pitanja o okruženju. Pitanja o participaciji se odnose na učestalost (frekventnost) javljanja svake od aktivnosti u prethodna četiri meseca (na osmostepenoj skali od *nikada* do *svakodnevno*), na stepen uključenosti deteta (na petostepenoj skali od *minimalno uključeno* do *potpuno uključeno*) i na to da li roditelji izražavaju želju za promenom participacije u datim aktivnostima (*da* ili *ne*). Pitanja o okruženju se odnose na zastupljenost sredinskih faktora specifičnih za svako ispitivano okruženje (kao olakšavajućih ili otežavajućih, sa mogućnošću odabira jednog od sledećih odgovora: *Nije od značaja*, *Uglavnom olakšava*, *Ponekad olakšava*; *ponekad otežava* i *Uglavnom otežava*) i na dostupnost i/ili adekvatnost resursa (sa mogućnošću odabira jednog od sledećih odgovora: *Nisu potrebni*, *Uglavnom da*, *Ponekad da*; *ponekad ne* i *Uglavnom ne*). Za analizu su izdvojeni sledeći skorovi: 1) *Broj aktivnosti* u kojima ispitanik učestvuje, *Frekventnost uključivanja* – prosečna frekventnost kada se isključe aktivnosti u kojima nikada ne participira, viši skor označava češće uključivanje; 2) *Stepen uključenosti* – prosečni stepen uključenosti u one aktivnosti u kojima participira, viši skor označava veću uključenost; 3) *Želja za promenom* – veći skor označava da roditelji izražavaju želju za promenom većeg broja aktivnosti, procentualno izraženo; 4) *Sredinski*

faktori – veći skor označava da roditelji u većem procentu percipiraju sredinske faktore kao olakšavajuće za participaciju u kućnom okruženju; 5) *Dostupnost i/ili adekvatnost resursa* – veći skor označava da je više resursa dostupno, procentualno izraženo, i 6) *Ukupna podrška u kućnom okruženju* – veći skor označava da roditelji u većem procentu percipiraju okruženje kao podržavajuće.

Statistička obrada i analiza podataka

U obradi podataka korišćene su određene metode deskriptivne i inferencijalne statistike. Tačnije, korišćene su mere prebrojavanja (apsolutna frekvencija i procenat), mere centralne tendencije (medijana, aritmetička sredina), mere varijabilnosti (interkvartilno odstupanje, standardna devijacija). Za procenu ujednačenosti grupa prema polu primenjen je χ^2 test nezavisnosti uz korekciju neprekidnosti prema Jejtisu i izračunavanje koeficijenta ϕ kao pokazatelja veličine uticaja.

Za utvrđivanje značajnosti razlika u stepenu ispoljavanja problematičnog ponašanja u odnosu na uzrast, celokupan uzorak je podeljen na dve podgrupe: podgrupu mlađih ispitanika (od sedam do 12 godina) i podgrupu starijih ispitanika (od 13 do 18 godina). Pre primene statističkih tehnika za poređenje grupa, odnosno za istraživanje veza između promenljivih, obavljene su preliminarne analize da bi se ispitalo da li su pretpostavke o normalnosti raspodele, linearnosti i homogenosti varijanse narušene. Srednje vrednosti CCBS skorova grupe ispitanika sa CP i kontrolne grupe, kao i ispitanika muškog pola ove dve grupe međusobno su upoređene t-testom nezavisnih uzoraka. Man-Vitnijev U test za planirano poređenje je primenjen za sve ostale analize, dok je Spirmanova korelacija ranga korišćena za ispitivanje povezanosti stepena ispoljavanja problematičnog ponašanja i pojedinih dimenzija participacije ispitanika u kućnom okruženju. Navedene neparametrijske tehnike su odabrane s obzirom da je broj ispitanika u pojedinim podgrupama bio manji od 30, kao i zato što su preliminarne analize pokazale da određeni preduslovi primene parametrijske statistike nisu zadovoljeni. Za sve statističke analize je zadat α nivo od 0,05. Jačina veze između ispitivanih varijabli je prikazana kroz veličinu uticaja koji je klasifikovan kao mali (0,10 do 0,29), umereni (0,30 do 0,49) ili veliki (0,50 do 1,00). U delu preliminarne analize izračunat je i Kronbahov koeficijent α za skalu CCBS i za pojedinačne dimenzije instrumenta PEM-CY – Odeljak 1 (*Participacija u kući*).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA SA DISKUSIJOM

Utvrđena vrednost Kronbahovog α koeficijenta od 0,800 ukazuje da skala CCBS ima dobru unutrašnju saglasnost, uporedivu sa vrednošću $\alpha = 0,89$ koja je dobijena u originalnom, normativnom istraživanju ($n = 152$; Bourke-Taylor et al., 2013). Kronbahov koeficijent α je, dalje, izračunat i za pojedinačne dimenzije instrumenta PEM-CY – Odeljak I (*Participacija u kući*). Za *Frekventnost* iznosi 0,763, za *Uključenost* je dobijena α vrednost od 0,714, dok je za odeljak o *Želji za promenom* nađena vrednost $\alpha = 0,787$. Gledano u celini, odeljak o *Kućnom okruženju* ima koeficijent od 0,846. Zasebno, za dimenziju *Sredinski faktori* je izračunat koeficijent od 0,769, a za *Dostupnost i/ili adekvatnost resursa* vrednost $\alpha = 0,749$. Sve zajedno govori u prilog unutrašnje saglasnosti koja je dobra i uporediva sa vrednostima koje su prijavili autori. Naime, psihometrijske karakteristike PEM-CY su ispitane na uzorku od 576 ispitanika, odnosno roditelja ili staratelja dece i mladih osoba prosečne starosti 11,20 godina ($SD\ 3,10$), a od kojih je 49% ispitanika imalo jedan ili više razvojnih poremećaja ili vrsta ometenosti (Coster et al., 2011). Prema objavljenim podacima, *Odeljak I (Participacija u kući)* ima umerenu do veoma dobru unutrašnju konzistentnost. Za *Frekventnost* participacije iznosi od 0,59, za *Uključenost* ispitanika je dobijena vrednost $\alpha = 0,83$, dok su za pitanja o okruženju izračunati koeficijenti $\geq 0,80$ (sa izuzetkom $\alpha = 0,67$ za *Ukupnu podršku u kućnom okruženju*). Različit broj ispitanika je bio obuhvaćen navedenim istraživanjima, dok su strukture uzoraka bile drugačije što može da bude jedan od razloga postojanja razlika dobijenih vrednosti Kronbahovog koeficijenta α .

Prosečan CCBS skor u grupi ispitanika sa CP je iznosio 17,88 ($SD\ 4,44$) dok je skor od 16,04 ($SD\ 3,93$) zabeležen u kontrolnoj grupi. T-testom nezavisnih uzoraka je utvrđena statistička značajnost na nivou $p < 0,01$ ($t = 2,701$, $df = 156$, $p = 0,008$, obostrano). Prosečna razlika vrednosti od 1,84 (95% CI: 0,49–3,18) bila je umerena (Koenov $d = 0,43$), a ukazuje da ispitanici sa CP ispoljavaju više problematičnog ponašanja u poređenju sa ispitanicima tipičnog razvoja.

U poduzorku ispitanika muškog pola, ispitanici sa CP su imali statistički značajno viši CCBS skor u poređenju sa ispitanicima tipičnog razvoja, na nivou $p < 0,05$ (CP, $M = 18,40$, $SD = 4,99$; K, $M = 16,31$, $SD = 3,69$; $t = 2,167$, $df = 80$, $p = 0,033$, obostrano). Prosečna razlika vrednosti iznosi 2,09, dok se interval 95-procentnog poverenja proteže od 0,17 do 4,01. Vrednost Koenov d (0,48) pokazuje da je uticaj umerene veličine. Nasuprot tome, nije bilo značajne razlike između prosečnih vrednosti CCBS skora ispitanika ženskog pola ove dve grupe (CP, $Mdn = 17,00$, $IQR = 4,00$; K, $Mdn = 15,00$,

$IQR = 6,00$; $U = 511,000$, $z = -1,740$, $p = 0,082$, $r = 0,20$). Slično tome, razlike u odnosu na pol nisu potvrđene ni u okviru grupe ispitanika sa CP, kao ni u kontrolnoj grupi ($p = 0,281$, odnosno $p = 0,328$).

U grupi ispitanika sa CP je zabeleženo da su stariji ispitanici imali veći prosečni CCBS skor u poređenju sa mlađim ispitanicima svoje grupe (18,06 naspram 17,64). Nasuprot tome, u kontrolnoj grupi, stariji ispitanici su imali manji prosečni CCBS skor u poređenju sa mlađima (15,36 naspram 16,36). Međutim, razlike medijana rezultata na skali CCBS nisu dostigle statističku značajnost ($p = 0,711$, odnosno $p = 0,221$). Statistička značajnost nije nađena ni međusobnim poređenjem podgrupa mlađih ispitanika sa CP i njihovih vršnjaka iz kontrolne grupe ($p = 0,275$). Sa druge strane, grupa starijih ispitanika sa CP je pokazala statistički značajno veći CCBS skor u odnosu na vršnjake iz kontrolne grupe uz naknadno izračunati mali uticaj razlike ($p < 0,05$, $r = 0,29$). U Tabeli 1 prikazan je deo rezultata poređenja stepena ispoljavanja problematičnog ponašanja u odnosu na podgrupe ispitanika prema uzrastu.

Problemi u ponašanju su česti u populaciji dece sa CP, prema nalazima drugih istraživanja (Carlsson, Olsson, Hagberg, & Beckung, 2008). Deca sa CP uzrasta od devet do 13 godina češće ispoljavaju poremećaje u ponašanju u poređenju sa vršnjacima iz opšte populacije (Sipal, Schuengel, Voorman, Van Eck, & Becher, 2010). Rezultati ove trogodišnje longitudinalne studije su pokazali i da ne postoje statistički značajne razlike između problematičnog ponašanja dečaka i devojčica, zbirno posmatrano, dok je kod dečaka zabeleženo statistički značajno više eksternalizovanih problema u ponašanju nego kod devojčica. Sa druge strane, kod devojčica sa CP je uočen viši nivo povučenosti i depresije kao internalizovanih problema u ponašanju u poređenju sa dečacima sa CP (Bankovic, Glumbic, Stanimirov, & Đorđević, 2012).

Tabela 1. Komparacija stepena ispoljavanja problematičnog ponašanja ispitanika sa cerebralnom paralizom i ispitanika tipičnog razvoja u odnosu na uzrast

Karakteristika		CP grupa			K grupa			Man-Vitnijev U test
		n	M (SD)	Mdn (IQR)	n	M (SD)	Mdn (IQR)	
Uzrast	7–12	25	17,64	17,00	67	16,36	17,00	$U = 713,500$, $z = -1,092$, $p = 0,275$, $r = 0,114$
			(4,62)	(5,00)		(3,55)	(5,00)	
	13–18	33	18,06	18,00	33	15,39	15,00	$U = 364,000$, $z = -2,322$, $p = 0,020$, $r = 0,286$
			(4,37)	(6,50)		(4,60)	(7,50)	

Napomena: CP = cerebralna paraliza; K grupa = kontrolna grupa.

Deskriptivni pokazatelji postignuća ispitanika u pojedinim domenima participacije u kući zabeležene određenim dimenzijama instrumenta PEM-CY – Odeljak I (*Participacija u kući*) dati su u Tabeli 2. Uporedo su prikazani rezultati ispitanika sa CP i ispitanika kontrolne grupe. Dok ispitanici sa CP učestvuju u manje od osam (7,93, SD 2,12) od deset ponuđenih tipova aktivnosti u kućnom okruženju, ispitanici K grupe prosečno učestvuju u 9,87 (SD 0,34). Kada se uzmu u razmatranje samo one aktivnosti u kojima učestvuju, frekventnost uključivanja ispitanika sa CP i ispitanika K grupe je uporediva i ukazuje da učestalost uključivanja u obe grupe približno iznosi nekoliko puta nedeljno (6,08, odnosno 6,40). Stepenn uključivosti ispitanika sa CP je niži u poređenju sa stepenom uključivosti ispitanika K grupe. Prosečna uključivost ispitanika sa CP odgovara delimičnoj uključivosti, odnosno oceni 3 na petostepenoj skali Likertovog tipa (M 3,36, SD 1,22). Nasuprot tome, stepenn uključivosti ispitanika K grupe iznosi 4,51 (SD 0,58). Razlike su uočene i u pogledu roditeljskog zadovoljstva nivoom ostavere participacije. Tačnije, majke ispitanika sa CP su izrazile želju za promenom participacije u skoro 65% aktivnosti (M 64,39, SD 29,37). Sa druge strane, majke ispitanika tipičnog razvoja su izrazile želju za promenom 41,88% (SD 27,69) aktivnosti u kućnom okruženju. Kada je u pitanju percepcija okruženja kao podržavajućeg, u grupi ispitanika sa CP sredinski faktori su ocenjeni kao olakšavajući u 85,00% (SD 14,49) slučajeva, dok je u K grupi taj procenat veći (M 95,76, SD 6,08). Više resursa za participaciju u kući je dostupno i/ili adekvatno, prema proceni majki, u K grupi nego u grupi ispitanika sa CP (67,15 naspram 92,40). Konačno, zbirno posmatrano, kućno okruženje je percipirano kao više podržavajuće i olakšavajuće za participaciju u K grupi nego u grupi ispitanika sa CP (73,03 naspram 93,50).

Tabela 2. PEM-CY – Participacija u kući: Postignuća ispitanika sa cerebralnom paralizom i ispitanika tipičnog razvoja

Participacija u kući	CP grupa		K grupa	
	Min-max	M (SD)	Min-max	M (SD)
Broj aktivnosti u kojima učestvuje	1-10	7,93 (2,12)	9-10	9,87 (0,34)
Frekventnost uključivanja	0,7-7,0	6,08 (1,00)	4,7-7,0	6,40 (0,38)
Stepenn uključivosti	0,3-5,0	3,36 (1,22)	0,5-5,0	4,51 (0,58)
Želja za promenom	0,0-100,0	64,39 (29,37)	0,0-100,0	41,88 (27,69)
Sredinski faktori	52,4-100,0	85,00 (14,49)	76,2-100,0	95,76 (6,08)
Dostupnost i/ili adekvatnost resursa	6,7-100,0	67,15 (21,19)	13,3-100,0	92,40 (11,29)
Ukupna podrška u kućnom okruženju	5,6-100,0	73,03 (21,31)	47,2-100,0	93,50 (7,82)

Napomena: CP = cerebralna paraliza; K grupa = kontrolna grupa.

Rezultati dobijeni primenom Man-Vitnijevog U testa ukazuju da statistički značajne razlike ($p < 0,001$) medijana skorova zabeleženih primenom PEM-CY – Odeljak I (*Participacija u kući*) postoje u svim ispitivanim

domenima participacije, sa izuzetkom *Frekvencije uključivanja* (Tabela 3). Kada se reč o veličini uticaja navedenih razlika, uočeno je da je u domenima *Želja za promenom* i *Sredinski faktori* taj uticaj srednje jačine ($r = 0,351$, odnosno $r = 0,359$). U svim ostalim domenima zabeležen veliki uticaj razlika i kreće se od 0,535 za *Stepen uključenosti* do 0,645 za *Broj aktivnosti u kojima učestvuje*.

U nedavno objavljenom istraživanju (Law et al., 2013), nađeno je da se participacija dece sa ometenošću u aktivnostima u kućnom okruženju statistički značajno razlikuje od participacije dece tipičnog razvoja ($p < 0,001$). Tačnije, utvrđena je veća zastupljenost kućnih aktivnosti u kojima deca sa ometenošću nikada ne učestvuju, dok su sredinski faktori češće opaženi kao barijere njihovoj participaciji. Njihovi roditelji su češće izražavali želju za promenom i poboljšanjem svih aspekata participacije u ispitivanim kućnim aktivnostima. Osim toga, deca sa ometenošću su učestvovala u manjem broju aktivnosti, frekventnost njihovog uključivanja je bila niža, kao i stepen uključenosti. U našem istraživanju nije nađena razlika u pogledu prosečne frekventnosti uključivanja, ali je uočeno da je ona viša nego u spomenutom istraživanju (6,08 i 6,40 naspram 4,78 i 5,74). Ove razlike mogu biti posledica različite uzrasne strukture uzoraka s obzirom da su ispitanici naše kontrolne grupe stariji (M 11,25 godina, SD 3,07 naspram M 10,6 godina, SD 2,975). Pored toga, pomenutim istraživanjem su bila obuhvaćena deca sa različitim oblicima ometenosti i rezultati su zbirno dati (Law et al., 2013).

Tabela 3. Komparacija postignuća ispitanika sa cerebralnom paralizom i ispitanika tipičnog razvoja u pojedinim domenima participacije u kući

Participacija u kući	CP grupa	K grupa	Man-Vitnijev U test
	Mdn (IQR)	Mdn (IQR)	
Broj aktivnosti u kojima učestvuje	9,00	10,00	$U = 995,000, z = -8,111,$
	(3,00)	(0,00)	$p < 0,001, r = 0,645$
Frekvencija uključivanja	6,24	6,50	$U = 2339,500, z = -1,704,$
	(0,80)	(0,47)	$p = 0,088, r = 0,136$
Stepen uključenosti	3,57	4,60	$U = 979,500, z = -6,660,$
	(1,41)	(0,80)	$p < 0,001, r = 0,535$
Želja za promenom	70,00	40,00	$U = 1320,500, z = -4,198,$
	(50,00)	(41,67)	$p < 0,001, r = 0,351$
Sredinski faktori	88,09	100,00	$U = 1050,000, z = -4,108,$
	(27,38)	(4,76)	$p < 0,001, r = 0,359$
Dostupnost i/ili adekvatnost resursa	66,67	93,33	$U = 669,000, z = -7,960,$
	(26,67)	(13,33)	$p < 0,001, r = 0,639$
Ukupna podrška u kućnom okruženju	75,00	97,22	$U = 769,500, z = -7,465,$
	(22,22)	(11,11)	$p < 0,001, r = 0,600$

Napomena: CP = cerebralna paraliza; K grupa = kontrolna grupa.

Rezultati primene Spirmanovog testa korelacije kojim je ispitan odnos stepena ispoljavanja problematičnog ponašanja utvrđen kroz CCBS skor i pojedinih dimenzija participacije ispitanika u kućnom okruženju prikazani su u

Tabeli 4. Izračunata je negativna korelacija između problematičnog ponašanja i stepena uključenosti ispitanika u aktivnostima u kojima participira u kućnom okruženju, s tim što je u CP grupi navedena korelacija bila mala ($r = -0,268$, $p < 0,05$), dok je u K grupi bila umerene jačine ($r = -0,380$, $p < 0,01$). Drugim rečima, što je problematično ponašanje bilo više zastupljeno, iz perspektive majki, to je dete bilo manje uključeno u aktivnosti kojima se bavi u kući. Negativne korelacije umerene jačine utvrđene su i u odnosu između stepena ispoljavanja problematičnog ponašanja i roditeljske percepcije sredinskih faktora kao olakšavajućih (CP, $r = -0,328$, $p < 0,05$; K, $r = -0,335$, $p < 0,01$). To ukazuje da majke ocenjuju sredinske faktore pre kao otežavajuće, a ne kao olakšavajuće, ukoliko je stepen ispoljavanja problematičnog ponašanja kod deteta viši. Uz to, negativne korelacije su nađene u odnosu prema proceni ukupne podrške kućnog okruženja, premda je jačina ovih korelacija na granici male i umerene (CP, $r = -0,282$, $p < 0,05$; K, $r = -0,290$, $p < 0,01$). Veću zastupljenost ponašanja procenjenog kao problematičnog prati doživljaj kućnog okruženja kao otežavajućeg za uključivanje deteta u svakodnevne aktivnosti. Pored toga, statistička značajnost je dobijena za još jednu negativnu korelaciju. Naime, u kontrolnoj grupi, majke dece tipičnog razvoja su procenile da je manje resursa dostupno, odnosno adekvatno kada je problematično ponašanje više zastupljeno ($r = -0,258$, $p < 0,01$). Statistička značajnost je potvrđena i za pozitivne korelacije između zastupljenosti problematičnog ponašanja i želje za promenom (CP, $r = 0,399$, $p < 0,01$; K, $r = 0,250$, $p < 0,05$). To pokazuje da majke ispitanika sa CP, kao i majke ispitanika tipičnog razvoja, više izražavaju želju za promenom ukoliko su ponašanje svog deteta u višem stepenu procenile kao problematično. Jačina ove korelacije je u K grupi mala, dok je u CP grupi umerene jačine.

Tabela 4. Koeficijenti Spirmanove korelacije ranga između stepena ispoljavanja problematičnog ponašanja i pojedinih dimenzija participacije u kućnom okruženju

Participacija u kući	CP grupa	K grupa
Broj aktivnosti u kojima učestvuje	0,108	0,010
Frekvencija uključivanja	-0,057	-0,069
Stepen uključenosti	-0,268 *	-0,380 **
Želja za promenom	0,399 **	0,250 *
Sredinski faktori	-0,328 *	-0,335 **
Dostupnost i/ili adekvatnost resursa	-0,226	-0,258 **
Ukupna podrška u kućnom okruženju	-0,282 *	-0,290 **

Napomena: CP = cerebralna paraliza; K grupa = kontrolna grupa; *
 $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

ZAKLJUČAK

U ovom istraživanju je procenjena zastupljenost problematičnog ponašanja dece i adolescenata sa CP i dece i adolescenata tipičnog razvoja i ispitane su razlike između navedenih grupa sa posebnim osvrtom na pol i uzrast ispitanika. Takođe, upoređene su pojedine dimenzije participacije u kućnom okruženju i ispitana njihova korelacija sa stepenom ispoljavanja problematičnog ponašanja iz perspektive majki. Rezultati pokazuju da deca i adolescenti sa CP ispoljavaju više problematičnog ponašanja nego ispitanici tipičnog razvoja uz srednju veličinu uticaja ove razlike. Kod dečaka sa CP je uočen veći stepen ispoljavanja problematičnog ponašanja u poređenju sa dečacima tipičnog razvoja. Kada je reč o uzrastu, kod starijih ispitanika sa CP je više zastupljeno problematično ponašanje u odnosu na njihove vršnjake iz kontrolne grupe, premda je uticaj ovih razlika mali. Ostala poređenja nisu dostigla statističku značajnost. Sa druge strane, participacija ispitanika sa CP u aktivnostima u kućnom okruženju se značajno razlikuje od participacije ispitanika tipičnog razvoja u svim ispitivanim dimenzijama, sa izuzetkom frekventnosti uključivanja. Tačnije, deca i adolescenti sa CP su učestvovali u manjem broju aktivnosti i stepen njihove uključenosti je niži. Njihove majke su češće izražavale želju za promenom i statistički značajno više su sredinske faktore okarakterisale kao barijere, a resurse kao nedovoljne ili nedostupne u poređenju sa majkama dece tipičnog razvoja. Korelaciona analiza je ukazala da veći stepen ispoljavanja problematičnog ponašanja prati manja uključenost u svakodnevne aktivnosti u kućnom okruženju, a da se sredinski faktori doživljavaju kao otežavajući, odnosno kao barijere aktivnom uključivanju. Važno je napomenuti da majke više izražavaju želju za promenom ukoliko su ponašanje svog deteta u višem stepenu procenile kao problematično. Želja za promenom participacije u određenim aktivnostima predstavlja indikator nivoa roditeljskog zadovoljstva ostvarenom participacijom, odnosno subjektivnu dimenziju, dok obrazac participacije predstavlja objektivnu dimenziju.

Pored poremećaja posture i pokreta, kliničku sliku CP prate pridruženi poremećaji kao što su smetnje vida, sluha, intelektualna ometenost, poremećaji govora ili poremećaji u ponašanju (Rosenbaum et al., 2007). Problemi u ponašanju utiču na funkcionisanje deteta, ali njihov uticaj je vidljiv i u svakodnevnom životu detetove porodice (Carlsson et al., 2008). Prethodna istraživanja su ukazala da deca sa smetnjama u razvoju imaju smanjene socijalne kompetencije usled nedostatka iskustva i manjka

ostvarenih kontakata sa odraslima i/ili decom iz tipične populacije (Gašić-Pavišić, 2002), kao i da je na najranijem uzrastu deteta moguće, kroz saradnju sa porodicom, podstaći razvoj socijalnih veština, izgraditi samopouzdanje i rezilijentnost i pomoći porodici da se efikasno snalazi u svim situacijama koje predstavljaju izazov porodičnom životu (Parkes & McCusker, 2008). Porodica se podstiče da preuzme aktivnu ulogu u svim aspektima brige oko svog deteta sa ometenošću, a podsticanje i unapređivanje društvenog uključivanja sve više dobija na značaju. Razlog tome leži u činjenici da porodično okruženje i svakodnevne aktivnosti porodičnog života mogu da pruže mogućnosti deci sa CP da se aktivno priključe. Na taj način ona dobijaju priliku da stiču preko potrebno životno iskustvo, da razvijaju svoje socijalne veštine i kompetencije.

REFERENCE

- (1) Bankovic, S., Glumbic, N., Stanimirov, K., & Đorđević, M. (2012). Behavioral problems in children with cerebral palsy and mild intellectual disability. In M. Stosljevic et al. (Eds.), *International Thematic Collection of Papers "Cerebral palsy – A Multidisciplinary and Multidimensional Approach"* (pp. 205-223). Belgrade: Association of Special Educators and Rehabilitators of Serbia & Foca: University of East Sarajevo, Faculty of Medicine. doi: 10.2298/MICP2012205B.
- (2) Blum, R. W., Resnick, M. D., Nelson, R., & St Germaine, A. (1991). Family and peer issues among adolescents with spina bifida and cerebral palsy. *Pediatrics*, 88(2), 280-285.
- (3) Bourke-Taylor, H., Law, M., Howie, L., & Pallant, J. F. (2010). Development of the Child's Challenging Behaviour Scale (CCBS) for mothers of school-aged children with disabilities. *Child: Care, Health and Development*, 36(4), 491-498. doi: 10.1111/j.1365-2214.2009.01055.x
- (4) Bourke-Taylor, H. M., Pallant, J. F., & Law, M. (2013). Update on the Child's Challenging Behaviour Scale following evaluation using Rasch analysis. *Child: Care, Health and Development*, 40(2), 242-249. doi: 10.1111/cch.12035
- (5) Carlsson, M., Olsson, I., Hagberg, G., & Beckung, E. (2008). Behaviour in children with cerebral palsy with and without epilepsy. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 50(10), 784-789. doi: 10.1111/j.1469-8749.2008.03090.x

- (6) Coster, W., Bedell, G., Law, M., Khetani, M. A., Teplicky, R., Liljenquist, K., & Kao, Y. C. (2011). Psychometric evaluation of the Participation and Environment Measure for Children and Youth. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 53(11), 1030-1037. doi: 10.1111/j.1469-8749.2011.04094.x
- (7) Coster, W., Law, M. & Bedell, G. (2010). *Participation and Environment Measure for Children and Youth*. Boston, MA: Authors.
- (8) Gašić-Pavišić, S. Ž. (2002). Vršnjačko socijalno ponašanje dece sa smetnjama u razvoju. *Nastava i vaspitanje*, 51(5), 452-470.
- (9) Imms, C., Reilly, S., Carlin, J., & Dodd, K. (2008). Diversity of participation in children with cerebral palsy. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 50(5), 363-369. doi: 10.1111/j.1469-8749.2008.02051.x
- (10) King, G., Law, M., Hanna, S., King, S., Hurley, P., Rosenbaum, P., Kertoy, M., & Petrenchik, T. (2006). Predictors of the leisure and recreation participation of children with physical disabilities: A Structural equation modeling analysis. *Children's Health Care*, 35(3), 209-234. doi: 10.1207/s15326888chc3503_2
- (11) Law, M., Anaby, D., Teplicky, R., Khetani, M. A., Coster, W., & Bedell, G. (2013). Participation in the home environment among children and youth with and without disabilities. *The British Journal of Occupational Therapy*, 76(2), 58-66. doi: 10.4276/030802213X13603244419112
- (12) Law, M., King, G., King, S., Kertoy, M., Hurley, P., Rosenbaum, P., ... & Hanna, S. (2006). Patterns of participation in recreational and leisure activities among children with complex physical disabilities. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 48(5), 337-342. doi: 10.1017/S0012162206000740
- (13) McManus, V., Corcoran, P., & Perry, I. J. (2008). Participation in everyday activities and quality of life in pre-teenage children living with cerebral palsy in South West Ireland. *BMC Pediatrics*, 8(1), 50. doi: 10.1186/1471-2431-8-50
- (14) Milićević, M., Potić, S., & Trgovčević, S. (2011). Socijalna participacija dece sa cerebralnom paralizom u porodičnom i vršnjačkom okruženju. U S. Potić i sar. (Ur.), *Zbornik radova Prvog međunarodnog skupa studenata specijalne edukacije i rehabilitacije "Specijalna edukacija i rehabilitacija"* (str. 44-52). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu. ISBN: 978-86-6203-012-2.
- (15) Orlin, M. N., Palisano, R. J., Chiarello, L. A., Kang, L. J., Polansky, M., Almasri, N., & Maggs, J. (2009). Participation in home, extracurricular,

- and community activities among children and young people with cerebral palsy. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 52(2), 160-166. doi: 10.1111/j.1469-8749.2009.03363.x
- (16) Palisano, R. J., Chiarello, L. A., Orlin, M., Oeffinger, D., Polansky, M., Maggs, J., ... & Gorton, G. (2011). Determinants of intensity of participation in leisure and recreational activities by children with cerebral palsy. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 53(2), 142-149. doi: 10.1111/j.1469-8749.2010.03819.x
- (17) Parkes, J., White-Koning, M., Dickinson, H. O., Thyen, U., Arnaud, C., Beckung, E., ... & Colver, A. (2008). Psychological problems in children with cerebral palsy: A cross-sectional European study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49(4), 405-413. doi: 10.1111/j.1469-7610.2007.01845.x
- (18) Rosenbaum, P., Paneth, N., Leviton, A., Goldstein, M., Bax, M., Damiano, D., ... & Jacobsson, B. (2007). A report: The definition and classification of cerebral palsy, April 2006. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 49(s109), 8-14. doi: 10.1111/j.1469-8749.2007.tb12610.x
- (19) Sipal, R. F., Schuengel, C., Voorman, J. M., Van Eck, M., & Becher, J. G. (2010). Course of behaviour problems of children with cerebral palsy: the role of parental stress and support. *Child: Care, Health and Development*, 36(1), 74-84. doi: 10.1111/j.1365-2214.2009.01004.x
- (20) World Health Organization. (2001). *International Classification of Functioning Disability and Health (ICF)*. Geneva: WHO.
<http://www.who.int/classifications/en/>
- (21) Žunić-Pavlović, V., & Kovačević-Lepojević, M. (2011). Prevalencija i razvoj poremećaja ponašanja u detinjstvu. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 10(4), 725-742.

BEHAVIOR PROBLEMS AND PARTICIPATION OF CHILDREN WITH CEREBRAL PALSY IN THE HOME ENVIRONMENT

The aim of this study was to investigate the relation between the extent of challenging behaviors exhibited by children with cerebral palsy from the perspective of mothers and particular dimensions of home participation. Number of activities, frequency of participation, level of involvement, level of parental satisfaction, the structure of environmental factors, the availability and/or adequacy of resources and overall support were assessed. Participants with cerebral palsy manifested more problematic behavior than

those of typical development. Differences were found in all examined dimensions of participation in activities in the home environment, with the exception of the frequency. More challenging behavior reported by mothers was followed by lower both involvement level and parental satisfaction with the participation level, while environmental factors were seen as more hindering or as barriers to active participation. Family environment and everyday activities of family life should provide opportunities for children with cerebral palsy to become more actively included and to develop their social skills and competences.

KEY WORDS: behavior problems / children with cerebral palsy / participation / family environment / mothers

OBAVEZNO PSIHIJATRIJSKO LEČENJE PRESTUPNIKA U SRBIJI, ZAKONSKI OKVIRI, TRENUTNO STANJE I PREPORUKE*

Ana Batrićević*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Iako krivična dela učinjena od strane lica u stanju duševne poremećenosti čine mali procenat ukupnog kriminaliteta, psihičko stanje takvih učinilaca i njihova potencijalna opasnost za okolinu zahtevaju specifičnu državnu reakciju u obliku posebnih medicinskih (kurativnih) mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja – bilo u zdravstvenoj ustanovi bilo na slobodi. Imajući u vidu značaj mentalnog zdravlja kako opšte populacije tako i lica koja su učinila protivpravna dela u zakonu predviđena kao krivična dela u stanju neuračunljivosti ili bitno smanjene uračunljivosti, kao i neophodnost zaštite elementarnih ljudskih prava lica na psihijatrijskom lečenju, autor u radu analizira legislativni okvir za izricanje mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi, opravdanost pojedinih zakonskih odredbi u toj oblasti, ulogu psihijatrijskog veštačenja u takvim slučajevima i postojeće uslove za izvršenje ovih mera bezbednosti u Republici Srbiji. Uvažavajući ciljeve istaknute u Strategiji razvoja zaštite mentalnog zdravlja, autor ukazuje na određene legislativne manjkavosti i praktične propuste i probleme u toj oblasti, i navodi predloge za njihovo prevazilaženje.

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: a.batricevic@yahoo.com

*KLJUČNE REČI: mere bezbednosti / obavezno psihijatrijsko
lečenje / neuračunljivost / bitno smanjena uračunljivost /
psihijatrijsko veštačenje*

UVOD

U ranijoj kriminološkoj literaturi neretko je stavljan znak jednakosti između kriminaliteta i mentalnih bolesti, a kriminalno ponašanje pojedinaca sa mentalnim poremećajima smatrano je izrazom duševne poremećenosti. U skladu sa tim, bilo je rasprostranjeno shvatanje da lica sa mentalnim devijacijama imaju značajan udeo u ukupnom broju učinilaca svih, a posebno najtežih krivičnih dela.¹ Uprkos tome što je i danas u laičkoj javnosti široko zastupljena predrasuda da teška krivična dela, a posebno krivična dela sa elementima nasilja, često čine lica koja boluju od nekog oblika duševne poremećenosti, zvanični statistički podaci govore sasvim suprotno. Naime, procenjuje se da je u svetu samo četiri procenta duševno bolesnih lica registrovano u svojstvu prestupnika, kao i da kriminalitet ovih lica čini samo jedan procenat od ukupne stope kriminaliteta na globalnom nivou.² Ipak, osobeno duševno stanje, kao i potencijalna opasnost za okolinu zahtevaju da se prema licima koja su učinila krivično delo u stanju neuračunljivosti ili bitno smanjene uračunljivosti (koje je nastupilo usled nekog oblika duševne poremećenosti) primene posebni oblici državne reakcije u vidu takozvanih medicinskih ili kurativnih mera bezbednosti, koje uključuju ili institucionalni ili vanzavodski psihijatrijski tretman tih lica. U pravnom sistemu Republike Srbije postoje dve mere bezbednosti tog tipa: 1) mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi i 2) mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi.

Za uvođenje mera bezbednosti uopšte, a posebno mera medicinskog karaktera, u krivična zakonodavstva širom sveta zaslužna je pozitivistička škola mišljenja³, zasnovana na filozofskom determinizmu. Važan doprinos ove škole leži u tome što je skrenula pažnju krivičnog zakonodavca na ličnost prestupnika. U nastojanju da se socijalne nejednakosti teorijski opravdaju kao

¹ Konstantinović Vilić S., Nikolić Ristanović, V., Kostić, M. (2009). *Kriminologija*, Niš: Pelikan Print, str. 432.

² Mrvić-Petrović, N. (2007). Krivičnopravni položaj lica sa mentalnim poremećajima, *Temida* (10), 3/2007, str. 39.

³ Nikolić, Z. (2009). *Savremena penologija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 204.

plod prirodnih nejednakosti, u drugoj polovini 19. veka javlja se stav o zločinu kao delu "nenormalnog, patološkog pojedinca", praćen naglim porastom interesovanja za biološki, medicinski i psihijatrijski orijentisana istraživanja bazirana na tvrdnji da se prestupnici po svojoj psihičkoj konstituciji razlikuju od ostalih građana.⁴ Široj afirmaciji mera bezbednosti medicinskog karaktera doprinela je takozvana klinički orijentisana kriminologija, polazeći od pretpostavke da neki prestupnici usled svog duševnog ili fizičkog stanja jednostavno nisu u mogućnosti da shvate značaj norme koju su prekršili.⁵ Klinička kriminologija ocenjuje proučavanog delinkventa, predviđa njegovo buduće ponašanje i omogućava kreiranje programa mera i staranja o njemu kroz multidisciplinarno pristupanje individualnom slučaju u vidu medicinsko-socijalnog i drugog ispitivanja. Ona osvetljava psihološka svojstva ličnosti delinkventa, ali joj se zamera da nedovoljno sagledava sociološku stranu kriminaliteta u smislu društvenih faktora koji utiču na formiranje ličnosti i ispoljavanje kriminalnog ponašanja.⁶

Kao i druga savremena zakonodavstva, i krivično pravo Republike Srbije poznaje veći broj mera bezbednosti⁷. Krivični zakonik Republike Srbije predviđa jedanaest mera bezbednosti (član 79.). To su: 1) obavezno psihijatrijsko lečenje i čuvanje u zdravstvenoj ustanovi; 2) obavezno psihijatrijsko lečenje na slobodi; 3) obavezno lečenje narkomana; 4) obavezno lečenje alkoholičara; 5) zabrana vršenja poziva, delatnosti i dužnosti; 6) zabrana upravljanja motornim vozilom; 7) oduzimanje predmeta; 8) proterivanje stranca iz zemlje; 9) javno objavljivanje presude; 10) zabrana približavanja i komunikacije sa oštećenim i 11) zabrana prisustvovanja određenim sportskim priredbama. One se mogu izreći učiniocu krivičnog dela, a pod zakonom predviđenim uslovima, određene mere bezbednosti mogu se odrediti i neuračunljivom licu koje je učinilo protivpravno delo u zakonu predviđeno kao krivično delo. Krivičnim zakonikom propisano je da sud može učiniocu krivičnog dela izreći jednu ili više mera bezbednosti kada za to postoje odgovarajući uslovi, s tim što je naglašeno da se obavezno psihijatrijsko lečenje i čuvanje u zdravstvenoj ustanovi i obavezno psihijatrijsko lečenje na slobodi neuračunljivom učiniocu izriču samostalno, te da se uz njih mogu izreći i zabrana vršenja poziva delatnosti i dužnosti, zabrana upravljanja motornim vozilom i oduzimanje predmeta (član 80. stav 1. i 2.). Takođe, naglašeno je da se ove mere mogu izreći i učiniocu čija je

⁴ Ignjatović, Đ. (2008). *Kriminologija*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, str. 97.

⁵ Nikolić, Z. (2009). *Op.cit.*, str. 204.

⁶ Konstantinović Vilić S., Nikolić Ristanović, V., Kostić, M. (2009)., *Op. cit.*, str. 34.

⁷ Jovašević, D. (2006). *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd: Nomos, str. 258.

uračunljivost bila bitno smanjena ako mu je izrečena kazna ili uslovna osuda (član 80. stav 3.).

Svrha mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi i obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi određena je opštom svrhom krivičnih sankcija, a u okviru njih mera bezbednosti koja je definisana u članu 78. Krivičnog zakonika Republike Srbije kao otklanjanje stanja ili uslova koji mogu biti od uticaja da učinilac ubuduće ne vrši krivična dela.

NEURAČUNLJIVOST I BITNO SMANJENA URAČUNLJIVOST – POJAM, UZROCI I PRAVNE POSLEDICE

Kao deo subjektivnog odnosa učinioca prema krivičnom delu, uračunljivost predstavlja pravni pojam⁸ i jedan je od osnovnih uslova za postojanje krivice. To proizlazi iz člana 22. Krivičnog zakonika, kojim je predviđeno da krivica postoji ako je učinilac u vreme kada je učinio krivično delo bio uračunljiv i postupao sa umišljajem, a bio je svestan ili je bio dužan i mogao biti svestan da je njegovo delo zabranjeno. Sa druge strane, kao što je propisano u članu 23., krivično delo neće postojati ako je učinilac postupao u stanju neuračunljivosti, odnosno ako nije mogao da shvati značaj svog dela ili nije mogao da upravlja svojim postupcima usled duševne bolesti, privremene duševne poremećenosti, zaostalog duševnog razvoja ili druge teže duševne poremećenosti. Ako je usled nekod od prethodno nabrojanih stanja uračunljivost učinioca bila samo bitno smanjena, njemu se može ublažiti kazna.

Neuračunljivost se definiše kao psihičko stanje u kome čovek ne može pravilno da rasuđuje i samostalno i svesno da deluje.⁹ Do sada su se u teoriji izdvojila tri najzastupljenija metoda određivanja neuračunljivosti: biološki, psihološki i kombinovani (biološko-psihološki) metod. Savremena zakonodavstva, uključujući i zakonodavstvo Republike Srbije, primenjuju treći metod, koji predstavlja sintezu prethodna dva. Prema ovom metodu, za utvrđivanje neuračunljivosti zahteva se da je u trenutku izvršenja krivičnog dela na strani učinioca postojao jedan od mentalnih poremećaja (duševna bolest, privremena duševna poremećenost, zaostali duševni razvoj ili druga

⁸ Ćirić, Z. (2004). *Osnovi sudske psihijatrije*. Niš: GIP Bona Fides, str. 24.

⁹ Kostić, M. (2002). *Forenzička psihologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva., str. 167.

teža duševna poremećenost), kao i da je taj poremećaj uzrokovao njegovu nemogućnost da shvati značaj svog dela ili da upravlja svojim postupcima.¹⁰ Važeći Krivični zakonik Republike Srbije u tom pogledu uvodi novinu koja se sastoji u tome da, umesto nekadašnja tri biološka osnova neophodna za postojanje neuračunljivosti sada postoje četiri: duševna bolest, privremena duševna poremećenost, zaostali duševni razvoj ili druga teža duševna poremećenost. Predviđajući i drugu težu duševnu poremećenost kao biološki osnov za nastupanje neuračunljivosti, zakonodavac je izašao u susret zahtevima savremene psihijatrije, koja u nekim slučajevima teške psihopatije i neuroze tretira upravo kao takav oblik duševne poremećenosti.¹¹

Trajne duševne bolesti, poput shizofrenije, paranoje, parafrenije i vaskularne ili senilne demencije, obuhvataju mentalne poremećaje koji se smatraju neizlečivim ili kod kojih nije moguće precizno odrediti trajanje i stepen oporavka. Njihov karakter je najčešće hroničan ili progresivan, a dovode do značajnog stepena poremećaja psihičkih funkcija, što za krajnji ishod može imati tešku degradaciju i deterioraciju ličnosti. Sa druge strane, privremene duševne bolesti, kao što su na primer manično-depresivna psihoza, reaktivne ili simptomatske psihoze ili mentalni poremećaji izazvani težim telesnim oboljenjima, podrazumevaju samo privremene izmene psihičkih funkcija. U takvim slučajevima simptomi bolesti postoje u određenom vremenskom periodu da bi se kasnije potpuno povukli, bilo spontano bilo usled podvrgavanja terapiji, što za rezultat ima normalizaciju psihičkog stanja.¹² Privremena duševna poremećenost obuhvata relativno kratkotrajna stanja u kojima dolazi do izmenjenosti kvaliteta i/ili intenziteta svih ili gotovo svih psihičkih funkcija i koja po pravilu traju onoliko koliko i uzrok koji je do njih doveo. Tu spadaju stanja abnormalne napitosti ili drogiranosti kao i afektivna reagovanja kod kojih postoji izrazit nesklad između povoda, kvaliteta i intenziteta psihičke reakcije. Zaostali duševni razvoj predstavlja stanje nedovoljne duševne razvijenosti, čiji su najčešći uzroci: oboljenja ili oštećenja moždanog tkiva, genetski poremećaji, pojedina telesna oboljenja ili drastičan nedostatak vaspitnih podsticaja.¹³

Određenje neuračunljivosti posredno dovodi i do definicije uračunljivosti i to kao takvog stanja učinioca koje podrazumeva da u vreme izvršenja krivičnog dela kod njega nije postojao neki od navedenih mentalnih

¹⁰ Ćirić, Z. (2004). *Op. cit.*, str. 24.

¹¹ Mrvić-Petrović, N. (2007). *Op. cit.*, str. 40.

¹² Ćirić, Z. (2004). *Op. cit.*, str. 27.

¹³ Ćirić, Z. (2004). *Op. cit.*, str. 27.

poremećaja i da je on bio sposoban da shvati značaj svog dela i upravlja svojim postupcima.¹⁴ Stanje učinioca definiše se kao njegova psihička situacija, koja može biti u uzročnom odnosu sa vršenjem krivičnih dela, pri čemu se razlikuju: 1) duševno zdravlje učinioca u vreme izvršenja krivičnog dela i 2) sklonosti koje su se formirale kod učinioca i koje u određenoj meri determinišu njegovo ponašanje, pa i vršenje krivičnih dela.¹⁵ Uračunljivost predstavlja sposobnost za svest o značaju dela i upravljanja svojim postupcima i te dve sposobnosti označavaju njenu racionalnu i voljnu komponentu.¹⁶ Uračunljivost i njeni modaliteti nisu trajna obeležja ličnosti i ne mogu se izjednačiti sa pojmom duševnog zdravlja, odnosno njegovim poremećajima. I sama zakonska formulacija je takva da uračunljivost određuje kao privremenu kategoriju, čija se procena odnosi samo na trenutak izvršenja krivičnog dela. Ova karakteristika uračunljivosti pokazuje da neko lice može biti uračunljivo u odnosu na jedno krivično delo, a neuračunljivo u odnosu na drugo, što se označava kao "parcijalna uračunljivost".¹⁷ To znači da se podobnost za uračunljivost utvrđuje uvek iznova za svakog učinoca i za svako krivično delo pojedinačno.¹⁸

ULOGA SUDSKOG VEŠTAKA U PROCENI URAČUNLJIVOSTI

Procena uračunljivosti sprovodi se od strane sudskog veštaka kao posebnog, nepristrasnog učesnika u sudskom postupku, koji se u postupak uključuje onda kada sud oceni da je radi utvrđivanja ili razjašnjavanja neke činjenice potrebno stručno znanje kojim sud ne raspolaže.¹⁹ Veštak istupa kao procesno nezainteresovano lice (stručnjak sa vanpravnog područja), kojem je organ krivičnog postupka naredio da na osnovu svoje stručne spreme ili veštine stečene vršenjem svog poziva utvrdi i/ili oceni činjenice važne za krivični postupak i o tome da svoj nalaz i/ili mišljenje.²⁰ Veštačenje, kao posebno dokazno sredstvo, uključujući tu i psihijatrijsko veštačenje, uređeno je odredbama sadržanim u Zakoniku o krivičnom postupku (čl. 113 - 126. i čl.

¹⁴ Ćirić, Z. (2004). *Op. cit.*, str. 25.

¹⁵ Lazarević, Lj. (2006). Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije, Beograd: Savremena administracija, str. 252. i Jovašević, D. (2006)., *Op. cit.* str. 257.

¹⁶ Kostić, M. (2002). *Op. cit.*, str. 167.

¹⁷ Ćirić, Z. (2004). *Op. cit.*, str. 25.

¹⁸ Kostić, M. (2002). *Op. cit.*, str. 168.

¹⁹ Mrvić-Petrović, N., Ćirić, J., Počuča, M. (2014). Medicinska veštačenja u krivičnom i parničnom postupku, *Vojnosanitetski pregled, On Line – First November* (00): 54-54, str. 2.

²⁰ Bejatović, S. (2003). *Krivično procesno pravo*, Beograd: Savremena administracija, str. 382.

131- 132.)²¹. Članom 114. Zakonika o krivičnom postupku, propisano je da se veštačenje po pravilu poverava jednom licu, ali da se za složena veštačenja mogu odrediti dva ili više veštaka, pri čemu prednost imaju oni sa spiska stalnih veštaka, dok se drugi mogu odrediti samo ako postoji opasnost od odlaganja ili ako su stalni veštaci sprečeni ili ako to zahtevaju druge okolnosti. Ako za određenu vrstu veštačenja postoji stručna ustanova ili se veštačenje može obaviti u okviru državnog organa, takva veštačenja, naročito ako su složenija, se po pravilu poveravaju njima, a oni određuju jednog ili više stručnjaka za davanje nalaza i mišljenja. Dužnosti veštaka i sankcije za njihovo neispunjenje nabrojane su u članu 115. Zakonika. Tu spada, pre svega, dužnost veštaka da se odazove pozivu te da u određenom roku do svoj nalaz i mišljenje. Ukoliko uredno pozvani veštak ne dođe, a ne opravda svoj izostanak, ili se bez odobrenja udalji sa mesta gde treba da bude ispitan, može se narediti njegovo prinudno dovođenje. takođe, sud tog veštaka može i kazniti novčano do 100.000 dinara, a stručnu ustanovu do 300.000 dinara. Ako nakon upozorenja na posledice uskraćivanja veštačenja veštak, bez opravdanog razloga odbije da veštači, ili da da nalaz i mišljenje u roku koji mu je određen, sud ga može kazniti novčano do 150.000 dinara, a stručnu ustanovu do 500.000 dinara.

U slučaju sumnje u neuračunljivost učinioca (zbog toga što su prilikom izvršenja krivičnog dela bile isključene njegove mogućnosti da shvati šta čini ili da upravlja svojim postupcima zbog duševne bolesti, privremene duševne poremećenosti, zaostalog duševnog razvoja ili druge teže duševne poremećenosti) sprovodi se veštačenje psihijatrijskim pregledom okrivljenog. Predmet ove vrste veštačenja je duševno zdravlje okrivljenog i to kako u vreme izvršenja krivičnog dela, tako i u vreme vođenja krivičnog postupka, kao i utvrđivanje opasnosti duševno bolesnog okrivljenog za okolinu radi izicanja mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi ili obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi.²² Ono se najčešće obavlja u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi u koju se okrivljeni tokom postupka upućuje na određeno vreme radi posmatranja, što je i regulisano članom 122. Zakonika o krivičnom postupku. Prema ovoj odredbi, smeštanje okrivljenog u zdravstvenu ustanovu koje je neophodno za svrhu medicinskog veštačenja određuje se rešenjem sudije za prethodni

²¹ Zakonik o krivičnom postupku, "Službeni glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013 i 45/2013.

²² Bejatović, S. (2003), *Op. cit.*, str. 396.

postupak, predsednika pretresnog veća ili sudije pojedinca, bilo po službenoj dužnosti bilo na predlog stranke ili veštaka.

Boravak okrivljenog u zdravstvenoj ustanovi radi posmatranja ograničen je na period od 15 dana, s tim što se izuzetno, na obrazloženi predlog veštaka i po pribavljenom mišljenju rukovodioca zdravstvene ustanove, može produžiti najduže za još 15 dana. Protiv rešenja kojim je određeno smeštanje okrivljenog u zdravstvenu ustanovu ili je odbijen predlog u vezi sa tim, stranke i branilac mogu izjaviti žalbu u roku od 24 časa od kada im je uručeno rešenje. Ova žalba ne zadržava izvršenje rešenja, a o njoj odlučuje veće u roku od 48 časova. Ako se u zdravstvenu ustanovu smešta okrivljeni koji se nalazi u pritvoru, sudija za prethodni postupak, predsednik pretresnog veća ili sudija pojedinac moraju obavestiti rukovodioca ustanove o razlozima zbog kojih je određen pritvor, da bi se preduzele mere potrebne za ostvarenje svrhe pritvora. Posebno je naglašeno da se vreme provedeno u zdravstvenoj ustanovi radi posmatranja uračunava okrivljenom u pritvor, odnosno u izrečenu krivičnu sankciju koja se sastoji u lišenju slobode.

Kao što je i navedeno u stavu 1. člana 132. Zakonika o krivičnom postupku, ako je veštačenje određeno radi ocene uračunljivosti okrivljenog, veštak će ustanoviti da li je u vreme izvršenja krivičnog dela kod okrivljenog postojala duševna bolest, privremena duševna poremećenost, zaostali duševni razvoj ili druga teža duševna poremećenost, odrediće prirodu, vrstu, stepen i trajnost poremećenosti i dati mišljenje o uticaju takvog duševnog stanja na sposobnost okrivljenog da shvati značaj svoga dela ili da upravlja svojim postupcima. Dakle, veštak treba da utvrdi da li je duševno stanje okrivljenog poremećeno ili nije. Ako se ispostavi da postoji duševna poremećenost okrivljenog, od veštaka se očekuje da se izjasni o njenoj prirodi, vrsti, stepenu i trajanju, a u svome mišljenju treba i da odredi u kojoj meri je poremećaj postojao u vreme izvršenja krivičnog dela i uticao na smanjenje psiholoških funkcija okrivljenog. Konstatovani duševni poremećaj koji isključuje intelektualne ili voluntativne sposobnosti učinioca omogućava sudu da proceni da učinilac nije kriv za učinjeno delo usled neuračunljivosti. Tada se se smatra da krivičnog dela i nema, jer nedostaje krivica kao njegov subjektivni konstitutivni element, te se učiniocu ne može izreći kazna već samo mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja, što se smatra povoljnijim. Iz toga sledi da od rezultata psihijatrijskog

veštačenja zavisi da li će učinilac biti kažnjen za učinjeno krivično delo ili će biti ispunjeni uslovi da mu se izrekne blaža kazna ili mera bezbednosti.²³

Zakonske odredbe ne zahtevaju od veštaka da oceni da li je okrivljeni uračunljiv, neuračunljiv ili smanjeno uračunljiv, pa, samim tim, ni sud ne može veštaku postaviti takvo pitanje, niti je veštak pozvan da o tome da svoj sud.²⁴ Zadatak veštaka (obično neuropsihijatra ili komisije u čijem su sastavu pored neuropsihijatara i psiholozi, a ređe i socijalni radnici ili drugi eksperti) jeste da se izjasni o podobnosti za uračunljivost, dok određivanje uračunljivosti, kao pravnog pojma spada u nadležnost suda. Time se stručni nalaz i mišljenje veštaka praktično ograničavaju na davanje odgovora na sledeća pitanja: Da li okrivljeni boluje od nekog duševnog poremećaja koji isključuje ili umanjuje njegovu podobnost za uračunljivost? Da li je u vreme izvršenja dela okrivljeni bio sposoban da shvati značaj svojih akcija i da upravlja svojim postupcima? Da li se usled postojanja duševnog poremećaja okrivljeni može smatrati opasnim za okolinu?²⁵ Najpre se neposrednim pregledima i psihološkim ispitivanjima utvrđuju duševno stanje i sposobnosti okrivljenog u vreme pregleda. Zatim se, primenom metoda rekonstrukcije i na osnovu podataka iz sudskih spisa, ispituje povezanost između konstatovanog nalaza veštaka i učinjenog dela. Poseban naglasak se pri tome stavlja na ispitivanje motivacije učinioca, a nastoji se utvrditi i eventualna povezanost njegovog postupka sa psihopatskim pojavama.²⁶

MERA BEZBEDNOSTI OBAVEZNOG PSIHIJATRIJSKOG LEČENJA I ČUVANJA U ZDRAVSTVENOJ USTANOVI

U članu 81. Krivičnog zakonika Republike Srbije propisano je da se učiniocu koji je krivično delo učinio u stanju bitno smanjene uračunljivosti izriče obavezno psihijatrijsko lečenje i čuvanje u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi pod uslovom da, s obzirom na učinjeno krivično delo i stanje duševne poremećenosti, sud utvrdi da postoji ozbiljna opasnost da učinilac učini teže krivično delo i da je radi otklanjanja te opasnosti potrebno njegovo lečenje u takvoj ustanovi. Pod navedenim uslovima mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj

²³ Mrvić-Petrović, N., Ćirić, J., Počuča, M. (2014). *Op.cit.*, str. 4.

²⁴ Bejatović, S. (2003). *Op. cit.*, str. 397.

²⁵ Kostić, M. (2002). *Op. cit.*, str. 167.

²⁶ Kostić, M. (2002). *Op. cit.*, str. 168.

ustanovi može se izreći i učiniocu koji je u stanju neuračunljivosti učinio protivpravno delo koje je u zakonu predviđeno kao krivično delo.

Ranije krivično zakonodavstvo Srbije je i za delo učinjeno od strane neuračunljivog učinioca koristilo termin "krivično delo", čime se stvarao utisak da se čini ustupak objektivnom pojmu krivičnog dela. Takav pristup nije opravdan budući da kod neuračunljivosti nema krivice, što znači da neuračunljivo lice ne može da učini krivično delo već samo protivpravno delo koje odgovara zakonskom opisu nekog krivičnog dela. Ipak, određena terminološka nedoslednost još uvek postoji, budući da se duševni bolesnik koji učini protivpravno delo sa obeležjima krivičnog dela i dalje najpre smatra "učiniocem" krivičnog dela, da bi tek kasnije, tokom istrage ili suđenja, promenio svoj status u "lice koje svojom radnjom ostvari sve elemente bića nekog krivičnog dela u stanju neuračunljivosti"²⁷. Bez obzira na to da li je reč o neuračunljivom ili bitno smanjeno uračunljivom licu, primena ove mere bezbednosti zahteva ispunjenje dva uslova: 1) da postoji ozbiljna opasnost da će to lice učiniti teže krivično delo i 2) da je za njeno otklanjanje potrebno njegovo lečenje i čuvanje u zdravstvenoj ustanovi²⁸. S obzirom na to da neuračunljiva lica ne mogu učiniti krivično delo, u uporednom pravu postoje rešenja prema kojima se na njih, pod uslovom da predstavljaju opasnost za okolinu, primenjuju posebne mere čuvanja i lečenja koje nemaju karakter krivičnih sankcija.²⁹

Iz zakonskih odredbi sledi da je ova mera namenjena učiniocima "opasnim za okolinu"³⁰. Utvrđivanje opasnosti učinioca za okolinu zasniva se na prognozi njegovog budućeg ponašanja u smislu verovatnoće da će ponavljati teža krivična dela i to usled nekog od psihičkih stanja koja su vodila ka njegovoj neuračunljivosti, odnosno bitno smanjenoj uračunljivosti. Kako prethodna zakonska odredba nije zahtevala teže krivično delo, u našoj ranijoj krivičnopravnoj teoriji i praksi postavljalo se pitanje da li ovaj uslov treba tumačiti restriktivno ili ekstenzivno, pri čemu je preovladavalo mišljenje da je dovoljna verovatnoća da će učinilac ponavljati bilo koja krivična dela. Važeći Krivični zakonik ograničava primenu ove mere samo na slučajeve u kojima postoji verovatnoća da će učinilac vršiti teža krivična dela, što je i opravdano s obzirom na njenu prirodu i neograničeno

²⁷ Mrvić-Petrović, N. (2007). *Op. cit.*, str. 40.

²⁸ Stojanović, Z. (2006). *Komentar Krivičnog zakonika*, Beograd: Javno preduzeće "Službeni glasnik", str. 265.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ Bošković, M., Radoman, M. (2002). *Penologija*. Novi Sad: Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, str. 333.

trajanje, kao i na danas široko afirmisan stav da i kod mera bezbednosti treba primenjivati načelo srazmernosti.³¹ Šta će se smatrati težim krivičnim delom zavisi od stava teorije i sudske prakse, a kao kriterijum bi se mogla upotrebiti visina zaprećene kazne koja je uslov za kažnjavanje pokušaja krivičnog dela – kazna zatvora u trajanju od pet godina ili teža kazna.³² Preciziranje i određeno sužavanje uslova za primenu mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi u skladu je sa nastojanjem da se i u oblasti mera bezbednosti ostvari garantivna funkcija krivičnog prava.³³

Iako veza između "opasnosti" i neuračunljivosti nije sasvim jasna, upravo je opasnost postala ključni faktor koji će uticati na donošenje odluke o izricanju mere bezbednosti medicinskog karaktera zasnovanoj na "neodređenoj ideji prevencije". Ova opasnost učinioca za okolinu sastoji se u verovatnoći da će on, ukoliko ne bude upućen na prisilno lečenje, ponoviti istovrsno ili neko drugo krivično delo u stanju neuračunljivosti ili bitno smanjene uračunljivosti. U tom kontekstu, lečenje učinioca pojavljuje se kao neophodno sredstvo za otklanjanje opasnosti po okolinu, odnosno za osiguravanje društva putem izolacije i neutralizacije određenih prestupnika.³⁴ Kada su u pitanju uslovi od uticaja da učinilac u budućnosti vrši krivična dela, oni se određuju kao različite situacije koje utiču na preduzimanje ili potenciranje kriminalnog ponašanja.³⁵ Pri tome treba naglasiti da je za primenu mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja potrebno da uzrok opasnosti učinioca po okolinu ima psihopatološke korene. U prilog tome govore i podaci iz prakse veštačenja, koji pokazuju da se u akutnim psihotičnim stanjima najčešće čine krivična dela protiv života i tela, kao i paljevine, dok je za hronična stanja karakterističan takozvani sitni kriminalitet, u prvom redu krađe i prevare. Tome treba dodati i podatak da je osobito destruktivan kriminalitet po pravilu svojstven paranoidnim oblicima psihoza.³⁶

Drugi uslov za primenu ove mere bezbednosti jeste procena da je radi otklanjanja opasnosti učinioca potrebno njegovo lečenje i čuvanje u zdravstvenoj ustanovi. Kada se radi o neuračunljivom učiniocu, navedeni uslov ujedno predstavlja i kriterijum za izbor između ove mere i mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi. Prilikom vršenja

³¹ Jovašević, D. (2006). , *Op. cit.* str. 259.

³² Stojanović, Z. (2006). *Op. cit.*, str. 265.

³³ Stojanović, Z. (2006). *Op. cit.*, str. 266.

³⁴ Kostić, M. (2002). *Op. cit.*, str. 186.

³⁵ Lazarević, Lj. (2006). *Op. cit.* str. 253.

³⁶ Kostić, M. (2002). *Op. cit.*, str. 187.

procene presudno je stručno mišljenje veštaka psihijatra, koji treba da oceni koliki je intenzitet opasnosti učinioca i kakve su mogućnosti za njeno otklanjanje.³⁷ Obustava izvršenja ove mere moguća je tek kada sud utvrdi da je prestala potreba za lečenjem i čuvanjem učinioca u zdravstvenoj ustanovi. Dakle, vreme trajanja ove mere bezbednosti nije unapred određeno. Uprkos tome, postoje mišljenja da ona u slučaju neuračunljivih lica ne treba da traje duže od 10 do 15 godina.³⁸

U slučaju da je ova mera određena bitno smanjeno uračunljivom učiniocu uz kaznu zatvora, ona može trajati i duže od izrečene kazne (član 81. stav 1-4.). Kada je ova mera određena bitno smanjeno uračunljivom učiniocu uz kaznu zatvora, ona se izvršava pre kazne zatvora³⁹, a vreme provedeno u zdravstvenoj ustanovi se uračunava u vreme trajanja izrečene kazne. Ako je vreme koje je učinilac proveo u zdravstvenoj ustanovi kraće od trajanja izrečene kazne zatvora, sud će nakon prestanka mere bezbednosti odrediti ili da se to lice uputi na izdržavanje preostalog dela kazne zatvora ili da se pusti na uslovni otpust. Prilikom donošenja odluke o uslovnom otpustu sud u takvom slučaju mora, pored redovnih uslova za odobrenje uslovnog otpusta propisanih u članu 46. Krivičnog zakonika, naročito uzeti u obzir: uspeh lečenja osuđenog lica, njegovo zdravstveno stanje, vreme koje je proveo u zdravstvenoj ustanovi neizdržani deo kazne (član 81. stav 5.). Iz zakonske odredbe proizlazi da učinilac može u ustanovi za izvršenje mere obaveznog psihijatrijskog lečenja provesti i duže vremena nego što je trajanje izrečene kazne zatvora. Kriminalno-politička opravdanost takvog rešenja mogla bi se dovesti u sumnju⁴⁰, budući da se radi o učiniocu krivičnog dela kome je kao osnovna sankcija izrečena kazna zatvora, te da je izricanje sankcija koje podrazumevaju lišenje slobode neodređenog trajanja potpuno nespojivo sa načelom krivice. Ipak, izvesno opravdanje za to proizlazi iz okolnosti da je u pitanju učinilac koji je zbog svog stanja opasan, što zahteva reagovanje merom bezbednosti sve do trenutka prestanka te opasnosti⁴¹.

Prema odredbama Zakona o izvršenju krivičnih sankcija (čl. 192-201.), upućivanje lica na izvršenje mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog

³⁷ Stojanović, Z. (2006). *Op. cit.*, str. 266.

³⁸ Bošković, M., Radoman, M., *Op.cit.* str. 333.

³⁹ Stojanović, Z. (2006). *Op. cit.*, str. 266.

⁴⁰ O etičkoj opravdanosti neodređenog trajanja mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi videti u: Nikolić, Z., Kron, L. (2011). *Totalne ustanove i deprivacije – knjiga o čoveku u nevolji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 15.

⁴¹ Stojanović, Z. (2006). *Op. cit.*, str. 266.

lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi vrši sud koji je tu meru izrekao u prvom stepenu. Ukoliko je ova mera izrečena uz kaznu zatvora, učinilac se najpre upućuje na izvršenje mere bezbednosti, da bi nakon toga bio upućen na izdržavanje ostatka kazne zatvora. Osim ako potrebe lečenja nalažu drugačije, lice prema kome se izvršava mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi ima ista prava i obaveze kao lice koje se nalazi na izdržavanju kazne zatvora. Ova mera sme da sadrži samo ona ograničenja kretanja i ponašanja koja je neophodno implementirati u cilju lečenja i čuvanja lica prema kome se ona primenjuje, kao i radi očuvanja reda i discipline.⁴²

Mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi sprovodi se u Specijalnoj zatvorskoj bolnici u Beogradu. U pitanju je ustanova zatvorenog tipa u koju se, pored lica kojima je izrečena ova mera bezbednosti, upućuju i lica kojima je izrečena mera bezbednosti ili zaštitna mera obaveznog lečenja narkomana, mera bezbednosti obaveznog lečenja alkoholičara, lica kojima je određen pritvor ili koja se načaze na izdržavanju kazne zatvora a koja je potrebno pdvrgnuti psihijatrijskim ispitivanjima, kao i obolela lica kojima je određen pritvor. Osnovana je aktom Republičkog Izvršnog veća od 09.04.1969. godine i bila je inicijalno namenjena lečenju lica koja su izdržavala kaznu zatvora na teritoriji SFRJ, s tim što pojedini autori početak njenog rada vezuju za 1972. godinu.⁴³ Sve do tada su u ustanovama za lečenje duševno bolesnih lica postojala posebna, takozvana "zatvorska" odeljenja, što se pokazalo neodrživim iz više razloga.⁴⁴ Pored lečenja lica koja se nalaze na izdržavanju kazne zatvora odnosno lica kojima je određena mera pritvora, a kojima je potrebno bolničko stacionarno lečenje i izvršavanja navedenih mera bezbednosti, u delatnosti Specijalne zatvorske bolnice spadaju i aktivnosti posebnog odeljenja za timsko sudsko medicinsko psihijatrijsko veštačenje. Perdviđeno je da kapaciteti bolnice omogućavaju smeštaj za 400 bolesnika, s tim što njihov broj sada prelazi 560 uz tendenciju da nastavi da se povećava. Bolnica ima nekoliko odeljenja od kojih dva služe za smeštaj lica kojima je izrečena mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zatvorenoj ustanovi, jedno je namenjeno za sprovođenje mere obaveznog lečenja narkomana, jedno, tzv. akutno neuropsihijatrijsko odeljenje služi za tretman lica koja su psihijatrijski obolela tokom krivičnog postupka ili za vreme

⁴² Konstantinović Vilić, S., Kostić, M. (2011). *Sistem izvršenja krivičnih sankcija i penalni tretman u Srbiji*, Niš: Sven, str. 122.

⁴³ Nikolić, Z. (2009)., *Op.cit.*, str. 205.

⁴⁴ Nikolić, Z. (2009)., *Op.cit.*, str. 206.

izdržavanja kazne, interno odeljenje služi za lečenje lica obolelih od somatskih bolesti tokom krivičnog postupka ili za vreme izdržavanja kazne, a, kao što je rečeno, postoji i odeljenje za timsko sudsko medicinsko psihijatrijsko veštačenje.⁴⁵

Izuzetno, mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi se može izvršavati i u drugoj zdravstvenoj ustanovi. Takođe, moguće je i da u toku trajanja mere sud, na osnovu predloga Specijalne zatvorske bolnice ili druge zdravstvene ustanove u kojoj se mera izvršava, odluči da se lice prema kome se ona izvršava premesti iz jedne zdravstvene ustanove u drugu. Na osnovu predloga jedne od navedenih ustanova, sud može odlučiti i da se mera obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi obustavi ili zameni psihijatrijskim lečenjem na slobodi.⁴⁶ Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija propisano je da će sud narediti dovođenje ili izdati poternicu u slučaju da se lice kome je ova mera izrečena nalazi na slobodi, a propusti da se javi se ustanovi radi njenog izvršenja. Naredbu o dovođenju izvršava policija na čijem području se lice nalazi, a dovođenje i sprovođenje lica vrše se isključivo uz pratnju zdravstvenog radnika (član 194.).

Zdravstvena ustanova, odnosno odeljenje u koje je lice upućeno radi izvršenja mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, obavezna je da najmanje jedanput godišnje obavestava sud koji je tu meru izrekao o zdravstvenom stanju lica prema kojem se ona primenjuje (član 195.). Osim toga, ustanova je dužna da obavesti sud i o završetku lečenja. Ako se radi o licu čije je lečenje završeno, a kome još nije istekla kazna, policija na čijem području se nalazi zdravstvena ustanova, sprovodi osuđeno lice na izvršenje kazne i to na zahtev suda, osim u slučaju da je sud tom licu odredio uslovni otpust (član 195.). Nakon izvršenja ove mere bezbednosti, potrebno je osigurati da postignuti nivo zdravlja lica kome je ona bila izrečena ostane očuvan, a može se pojaviti i potreba da mu se pruži dodatna pomoć. Zbog toga je Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija predviđena obaveza organa starateljstva (centra za socijalni rad) nadležnog prema mestu prebivališta odnosno boravišta tog lica u trenutku kada je odluka o izricanju mere

⁴⁵ Više o funkcionisanju Specijalne zatvorske bolnice videti na zvaničnoj internet prezentaciji Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde i državne uprave Republike Srbije: <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/ustanove-za-izvršenje-krivčnih-sankcija/specijalna-zatvorska-bolnica/>, 24.03.2014.

⁴⁶ Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., Op.cit., str. 122.

postala pravnosnažna da preuzme brigu o njemu (član 198.). Na ovom mestu treba podvući da i Nacrt strategije razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji u periodu između 2013. i 2020. godina prepoznaje da je prihvat lica nakon izdržane mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi često otežan što zbog postojanja potreba da se lečenje nastavi na slobodi, što usled nedostatka pomoći i podrške na strani porodice i centra za socijalni rad. U tom kontekstu je u Strategiji naglašeno da će glavni izazov prilikom sprovođenja uspešne reintegracije ovih lica biti da se obezbedi potreban nivo saradnje između sudova, Uprave za izvršenje krivičnih sankcija i zdravstvenih ustanova koje su uključene u njihovo lečenje ili u pružanje pomoći ovim licima na slobodi.⁴⁷

Zakoničnost izvršenja mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi podleže nadzoru, za čije je sprovođenje nadležan sud koji je tu meru izrekao u prvom stepenu (član 196.). Kontrolu stručnosti rada prilikom izvršenja ove mere bezbednosti vrši Ministarstvo zdravlja.⁴⁸

MERA BEZBEDNOSTI OBAVEZNOG PSIHIJATRIJSKOG LEČENJA NA SLOBODI

Mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi, koje je regulisana članom 82. Krivičnog zakonika, može se odrediti učinocu koji je u stanju neuračunljivosti učinio protvpravno delo koje je u zakonu određeno kao krivično delo, ako sud utvrdi da postoji ozbiljna opasnost da on ponovo učini takvo delo i da je radi otklanjanja te opasnosti dovoljno njegovo lečenje na slobodi. Ali, ista mera može se izreći i neuračunljivom licu kome je prethodno bilo određeno obavezno psihijatrijsko lečenje i čuvanje u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi, pod uslovom da sud na osnovu rezultata lečenja utvrdi da više nije potrebno da se to lice čuva i leči u zdravstvenoj ustanovi, već da je dovoljno njegovo lečenje na slobodi. Obavezno psihijatrijsko lečenje na slobodi može se odrediti i učinocu čija je uračunljivost bila bitno smanjena, ako mu je izrečena uslovna osuda ili ako je

⁴⁷ Nacrt Strategije razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji u period između 2013. i 2012., Ministarstvo pravde i državne uprave, Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, Beograd, Mart 2013., <http://www.mpravde.gov.rs/obavestenje/1561/radna-verzija-strategije-razvoja-sistema-izvršenja-krivicnih-sankcija-2013-2020.php>, 24.03.2014.

⁴⁸ Ignjatović, Đ. (2006). *Pravo izvršenja krivičnih sankcija*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, str. 170.

pušten na uslovni otpust, naravno, ukoliko su ispunjeni i ostali zakonski uslovi za izricanje ove mere (član 82. stav 1-3.).

Uslovi za primenu ove mere bezbednosti u odnosu na obavezno psihijatrijsko lečenje i čuvanje u zdravstvenoj ustanovi razlikuju se najviše u pogledu procene načina otklanjanja opasnosti učinioca za okolinu. Naime, treba imati u vidu da se ovde radi o neuračunljivom ili bitno smanjeno uračunljivom učiniocu koji jeste opasan, ali je za otklanjanje te opasnosti dovoljno njegovo lečenje na slobodi.⁴⁹ Postoje mišljenja koja osporavaju opravdanost primene ove mere. Ona polaze od toga da sama činjenica da se neko lice leči na slobodi predstavlja potvrdu da ono nije opasno za druge. Međutim, čini se da je primena ove mere ipak opravdana, posebno u kontekstu stanovišta savremene psihijatrije da se u nekim slučajevima bolji uspeh u lečenju može postići bez hospitalizacije, u normalnim životnim uslovima. Kao i kod mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, opasnost mora biti ozbiljna, s tim što se ovde ne zahteva da je u pitanju opasnost od vršenja težih krivičnih dela, već samo opasnost od vršenja bilo kog protivpravnog dela koje je u zakonu predviđeno kao krivično delo. Razlika u odnosu na prethodnu meru u pogledu težine krivičnog dela opravdana je ako se uzme u obzir razlika koja između te dve mere postoji u pogledu zadiranja i ograničavanja prava lica kojima se one izriču.⁵⁰

Obavezno psihijatrijsko lečenje na slobodi traje dok postoji potreba za lečenjem, ali ne duže od tri godine (član 82. stav 5.). Krivični zakonik predviđa mogućnost da se obavezno psihijatrijsko lečenje na slobodi povremeno sprovodi i u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi ako se pokaže da je to neophodno radi uspešnijeg lečenja. Ali, izričito je naglašeno da povremeno lečenje u ustanovi ne sme neprekidno da traje duže od petnaest dana, niti ukupno duže od dva meseca (član 82. stav 4.).

Sud može meru obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi zameniti merom obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi ako učinilac propusti da se podvrgne lečenju na slobodi ili takvo lečenje svojevoljno napusti ili ako i pored lečenja nastupi opasnost da on ponovo učini protivpravno delo koje je u zakonu predviđeno kao krivično delo tako da je potrebno sprovesti njegovo lečenje i čuvanje u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi (član 82. stav 6.). Sud u ovom slučaju pokreće

⁴⁹ Stojanović, Z. (2006). *Op. cit.*, str. 267.

⁵⁰ Stojanović, Z. (2006). *Op. cit.*, str. 268.

postupak ili po službenoj dužnosti ili na predlog zdravstvene ustanove u kojoj je lice kome je ta mera izrečena trebalo da se leči, a odluku donosi po saslušanju javnog tužioca. Po potrebi, sud u takvom slučaju može pribaviti i mišljenje lekara, dok će se lice kome je ta mera izrečena saslušati ukoliko to dozvoljava njegovo stanje.⁵¹

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija propisuje da se mera obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi izvršava u zdravstvenoj ustanovi koju odredi sud koji je izrekao ovu meru. Sud koji je izrekao meru obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi upućuje lice kojem je izrečena mera u zdravstvenu ustanovu u roku od osam dana od pravosnažnosti odluke kojom je mera izrečena. Lice kojem je izrečena mera obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi obavezno je da se u roku koji odredi sud, a najkasnije u roku od petnaest dana od dostavljanja odluke o upućivanju na lečenje, javi zdravstvenoj ustanovi radi lečenja (član 199.). Ako se upućeno lice ne podvrgne lečenju u roku koji odredi sud ili samovoljno napusti lečenje ili i pored lečenja postane toliko opasno za okolinu da je potrebno i njegovo čuvanje u psihijatrijskoj zdravstvenoj ustanovi, zdravstvena ustanova će o tome obavestiti sud koji je izrekao meru (član 200.). Zakon obavezuje zdravstvenu ustanovu da najmanje svakih šest meseci obaveštava sud koji je izrekao meru o stanju zdravlja lica koje je na lečenju, kao i da sud obavesti i o završetku lečenja (član 201.).

POSTOJEĆI USLOVI ZA SPROVOĐENJE MERA BEZBEDNOSTI OBAVEZNOG PSIHIJATRIJSKOG LEČENJA U SRBIJI

Slika o trenutnom stanju kada su u pitanju uslovi za izvršenje medicinskih mera bezbednosti uopšte, a posebno mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, može se formirati na osnovu podataka iznetih u redovnim godišnjim izveštajima Zaštitnika građana, kao i u izveštajima Komiteta za prevenciju torture – nezavisnih tela čiji su predstavnici imali priliku da ostvare neposredan uvid u rad ustanova nadležnih za sprovođenje ove mere bezbednosti. Ovi izveštaji pokazuju da u oblasti izvršenja ovih medicinskih mera bezbednosti i, uopšte, u sferi staranja o mentalnom zdravlju ne samo učinilaca krivičnih dela već i ostalih građana u našoj zemlji postoje brojni problemi – počevši od ograničenih prostornih kapaciteta, nedovoljnih finansijskih resursa, manjka kadrova, postojanja

⁵¹ Ignjatović, Đ. (2006). *Op. cit.*, str. 113.

pravnih praznina, kao i nedostatka podrške šire javnosti i negativnog i stigmatizirajućeg odnosa zajednice prema licima sa mentalnim poremećajima. Smisao ukazivanja na nedostatke i propuste u radu nadležnih ustanova jeste da se njihovo funkcionisanje u budućnosti unapredi, kako bi se navedene mere bezbednosti izvršavale što efikasnije, u skladu sa svojim ciljem i uz poštovanje kako interesa zaštite ljudskih prava lica kojima su izrečene tako i neophodnosti očuvanja javne bezbednosti i zaštite društva od kriminaliteta.

Ključne prepreke za očuvanje i unapređenje mentalnog zdravlja kako opšte tako i prestupničke populacije u našoj zemlji istaknute su u Strategiji razvoja zaštite mentalnog zdravlja i odnose se na: nedostatak znanja lekara opšte prakse na nivou primarne zaštite iz oblasti psihijatrije usled čega često nisu u mogućnosti da adekvatno dijagnostikuju, leče i upute pacijente; nedovoljnu saradnju primernih, sekundarnih i tercijarnih službi u toj sferi; dugotrajnu institucionalizaciju psihijatrijskih bolesnika i osoba ometenih u razvoju i to često zbog socijalnih a ne medicinskih razloga; prenatrpanost bolnica, loše materijalne uslove, nedovoljan broj osoblja; neusklađenost tretmana sa principima savremene psihijatrije; nepoštovanje principa teritorijalne zaštite mentalnog zdravlja; nedovoljnu saradnju između psihijatrijskih institucija kao i između psihijatrijskih institucija i institucija socijalne zaštite po pitanju smeštaja, tretmana i kontinuirane nege mentalno obolelih osoba; odsustvo centara za zaštitu mentalnog zdravlja i drugih nestacionarnih psihijatrijskih službi u zajednici; neusklađenost edukacije studenata medicine i specijalizacija budućih psihijatara sa principima prevencije i unapređenja mentalnog zdravlja i potrebama savremene zaštite mentalnog zdravlja, nedovoljno razvijeno istraživanje, apatiju i sindrom sagorevanja kadrova usled prolongiranog, hroničnog stresa i teških uslova za rad; stigmatizaciju koja prati mentalne poremećaje, čemu doprinosi i senzacionalistički pristup medija i neadekvatno informisanje javnosti itd. Tome se dodaje i okolnost da u našoj zemlji ne postoji razvijen informacioni sistem za registrovanje i praćenje mentalnih poremećaja, što onemogućava kontinuirano nadgledanje tipova i prevalencije mentalnih poremećaja u društvu, a samim tim i otežava planiranje programa za njihovu prevenciju i lečenje. Konačno, u Strategiji se kao poseban problem ističe i manjak finansijskih sredstava koja se dodeljuju za zaštitu mentalnog zdravlja iz budžeta Republike Srbije.⁵²

⁵² Strategija razvoja zaštite mentalnog zdravlja, "Službeni glasnik RS", br. 8/2007.

O stanju u Specijalnoj zatvorskoj bolnici u Beogradu, u kojoj se izvršava mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, govori Izveštaj koji je sačinila delegacija Komiteta za prevenciju torture nakon svoje treće posete toj instituciji, sprovedene tokom 2011. godine. Delegacija je primetila povećanje kapaciteta ove ustanove za 50 kreveta, (sa 400 na 450), pri čemu je broj pacijenata drastično povećan – sa 530, koliko ih je bilo tokom 2007. godine na 718. Kao razlog za to navedena je povećana učestalost izricanja mere bezbednosti obaveznog lečenja alkoholičara i narkomana od strane srpskih sudova. U vreme posete je mera bezbednosti obaveznog lečenja narkomana primenjivana u odnosu na 250 lica, dok se obavezno lečenje alkoholičara izvršavalo u odnosu na 50 osoba. Broj pacijenata u odnosu na koje se primenjivala mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi nije se promenio u odnosu na 2007. godinu i iznosio je oko 270. Uprkos neznatnom povećanju broja kreveta, u Izveštaju Komiteta je konstatovano da kombinacija ozbiljne prenatrpanosti (prenaseljenosti), lošeg stanja u kome se nalaze prostorije, nedostatak stručnog osoblja i ograničene mogućnosti za primenu adekvatnih terapijskih postupaka čine uslove u Specijalnoj zatvorskoj bolnici u Beogradu nehumanim i ponižavajućim.⁵³

Osim navedenih nedoslednosti teorijskog pa čak i pravno-filozofskog karaktera, prepreku za adekvatno i efikasno reagovanje na kriminalitet lica sa duševnim poremećajima, predstavljaju i probimi praktične prirode, koji se mahom sastoje u nedostatku finansijskih sredstava, prostornih kapaciteta i stručnih kadrova. Tako se u redovnom godišnjem Izveštaju Zaštitnika građana za 2013. godinu skreće pažnja na negativnu praksu da se veliki broj osuđenika sa teškim mentalnim poremećajima i dalje smešta u redovne zatvorske ustanove i kojima ne posoje uslovi za njihovo lečenje i tretman⁵⁴, umesto u specijalizovane institucije koje bi mogle da izadu u susret njihovim potrebama. Tome treba dodati i primedbu Zaštitnika građana da zavodi, odnosno Uprava za izvršenje krivičnih sankcija ne postupa u skladu sa

⁵³ Report to the Government of Serbia on the visit to Serbia carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 1 to 11 February 2011, CPT/Inf (2012) 17, Strasbourg, 14 June 2012, str. 39.

<http://www.cpt.coe.int/documents/srb/2012-17-inf-eng.pdf>, 07.04.2014.

⁵⁴ Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2013. godinu, del. br. 7305, Beograd, 15. 03. 2014., str. 81. i

84. http://www.zastitnik.rs/attachments/3237_Godisnji%20izvestaj%20zastitnika%20gradjana%20za%202013%20%20godinu.pdf, 10.04.2013.

njegovim preporukama prema kojima bi takve osuđenike trebalo izmestiti iz redovnih smeštajnih uslova.⁵⁵

ZAKLJUČAK

Uprkos nespornom značaju u sferi specijalne prevencije kriminaliteta i redukovanja rizika od recidivizma, kao i u oblasti očuvanja bezbednosti u zajednici, propisivanje, izricanje i izvršenje mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi i obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi u našem pravnom sistemu karakteriše niz nepravilnosti, propusta i problema, kako na normativnom tako i na praktičnom planu. Smisao skretanja pažnje na neke od propusta, koji su identifikovani na osnovu izveštaja različitih nacionalnih i međunarodnih institucija, državnih organa ali i eksperata-pojedinaca jeste da se one u što kraćem roku ublaže ili da se barem osmisli set preporuka za njihovo otklanjanje u racionalnom vremenskom okviru.

Kada je u pitanju postojeći normativni okvir, treba istaći da mere bezbednosti nesumnjivo predstavljaju vrstu krivičnih sankcija te da, u skladu sa tim, i njihovo izricanje, iako motivisano ostvarenjem posebne svrhe – specijalne prevencije, proističe iz izvršenja krivičnog dela. Kao što je već istaknuto, dosledno tumečenje zakonskih odredbi navodi na zaključak da zbog izostanka uračunljivosti, na strani duševno bolesnog lica za koje se utvrdi da je bilo neuračunljivo u vreme izvršenja krivičnog dela ne može postojati ni krivica. Budući da krivica predstavlja subjektivni element krivičnog dela, njen izostanak znači da to lice i nije učinilo krivično delo. U tom kontekstu, moglo bi se postaviti pitanje kako se nekom licu uopšte može izreći krivična sankcija kada nema ni krivičnog dela. Takođe, može se postaviti i pitanje opravdanosti da to lice u posebnom postupku za primenu mera bezbednosti ima status okrivljenog, ako je prehodno dokazano da je njegova uračunljivost bila potpuno isključena. Pri tome se, da bi se "makar rečima maskirala protivrečnost", u Krivičnom zakoniku na odgovarajućim mestima koristi izraz "učinilac koji je u stanju neuračunljivosti učinio protivpravno delo predviđeno u zakonu kao krivično delo"⁵⁶, što suštinski ne menja njegov položaj sve do samog okončanja krivičnog postupka.

⁵⁵ Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2013. godinu, str. 82.

⁵⁶ Mrvić-Petrović, N. (2007). *Op.cit.*, str. 42.

Određeni napredak u normativnoj sferi učinjen je usvajanjem Zakona o zaštiti lica sa mentalnim smetnjama⁵⁷, kao i odgovarajućih podzakonskih akata: 1) Pravilnika o vrsti i bližim uslovima za obrazovanje organizacionih jedinica i obavljanje poslova zaštite mentalnog zdravlja u zajednici⁵⁸ i 2) Pravilnika o bližim uslovima za primenu fizičkog sputavanja i izolacije lica koja se nalaze na lečenju u psihijatrijskim ustanovama⁵⁹. Iako važe za opštu populaciju, nema prepreke da se navedeni pravni izvori shodno primenjuju i na prestupnike sa mentalnim smetnjama, uključujući tu i lica kojima su izrečene mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, odnosno obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi. Time je omogućeno da prava i obaveze lica sa mentalnim smetnjama, ovlašćenja i dužnosti nadležnih institucija prema njima, kao i postupci koji se prema njima primenjuju budu regulisana sveobuhvatno i jednoobrazno odgovarajućim pravnim aktima zakonskog i podzakonskog karaktera. Budući da je upravo u navedenom Zakonu o zaštiti lica sa mentalnim smetnjama izričito navedeno da se njegove odredbe primenjuju na sve građane bez diskriminacije po bilo kom osnovu, jasno je da ne postoje prepreke da se one implementiraju i u slučaju onih lica sa mentalnim smetnjama koja se pojave u ulozi učinioca krivičnog dela.

Takođe treba ukazati i na to da, uprkos stručnim veštačenjima i nastojanjima da se sa što višim stepenom sigurnosti predvidi buduće ponašanje prestupnika, odnosno procene rizik i opasnost od njegovog ponovnog vraćanja na kriminalnim model ponašanja, takve predikcije nikada nisu sasvim pouzdane. Prognoza kriminalnog ponašanja i izricanje krivične sankcije na osnovu prezumpcije da postoji opasnost da će neko lice u budućnosti učiniti krivično delo otvaraju opšti problem odnosa između dve oprečne potrebe – potrebe za postizanjem javne sigurnosti sa jedne i potrebe za ostvarivanjem slobode pojedinca sa druge strane. Istovremeno, kao jedno od ključnih pitanja postavlja se pitanje da li se kliničkim metodom uopšte može predvideti neko buduće (teže) kriminalno ponašanje.⁶⁰ Sumnju u validnost takvih predikcija dodatno podstiče i činjenica da je utvrđen veliki

⁵⁷ Zakon o zaštiti lica sa mentalnim smetnjama, "Službeni glasnik RS", br. 45/2013.

⁵⁸ Pravilnik o vrsti i bližim uslovima za obrazovanje organizacionih jedinica i obavljanje poslova zaštite mentalnog zdravlja u zajednici, "Službeni glasnik RS", br. 106/2013.

⁵⁹ Pravilnik o bližim uslovima za primenu fizičkog sputavanja i izolacije lica koja se nalaze na lečenju u psihijatrijskim ustanovama, "Službeni glasnik RS", br. 94/2013.

⁶⁰ Ignjatović, Đ. (2008). *Op.cit.*, str. 63.

broj grešaka prilikom proučavanja kliničkih procena kojima se nastojalo predvideti buduće ponašanje pojedinca.⁶¹

Strategija razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji za period između 2013. i 2020. godine predviđa preduzimanje određenih koraka i mera kako bi se unapredili uslovi za sprovođenje mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi odnosno mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi. Kao neke od tih mera navode se: nastavak rekonstrukcije Specijalne zatvorske bolnice, uvođenje novih i dalji razvoj postojećih specijalizovanih programa; podizanje svesti i edukacija nosilaca pravosudnih funkcija, medicinskih radnika i zaposlenih u Upravi za izvršenje krivičnih sankcija o pozitivnim praksama drugih zemalja kada je u pitanju primena mera bezbednosti; postepeno uključivanje Probacione službe u praćenje izvršenja mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi, kao i u obezbeđivanje prihvata i reintegracije lica nakon prestanka izvršenja mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi.⁶²

Osobeni problem, koji zavređuje mnogo više pažnje nauke, ali i medija i opšte javnosti jeste stigmatizacija odnosno socijalna ekskluzija osoba sa mentalnim poremećajima, čime se dodatno otežava njihov oporavak i reintegracija u zajednicu. Definisana kao negativan socijalni proces etiketiranja, diskriminacije i isključivanja, stigma se smatra jednom od najozbiljnijih kulturološki indukovanih prepreka na putu do adekvatnog psihijatrijskog lečenja i jednim od dalekosežno najdestruktivnijih socijalnih fenomena.⁶³ U slučaju učinilaca krivičnih dela kod kojih je prisutan neki duševan poremećaj, može se konstatovati postojanje dvostruke stigmatizacije – kako zbog činjenice da su prekršili zakon, što je prisutno i kod ostalih prestupnika, tako i zbog okolnosti vezanih za njihovo duševno zdravlje i strah koji ono izaziva kod okoline. Pri tome treba imati u vidu da je percepcija opasnosti duševno bolesnih lica i drugih lica sa mentalnim poremećajima najčešće u potpunom neskladu sa realnošću kao i sa saznanjima savremene psihijatrije. Nažalost, zablude, predrasude i na njima bazirane netačne i neadekvatne procene česte su i na strani nadležnih

⁶¹ Ignjatović, Đ. (2008). *Op.cit.*, str. 64.

⁶² Nacrt Strategije razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji u period između 2013. i 2020., Ministarstvo pravde i državne uprave, Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, Beograd, Mart 2013., <http://www.mpravde.gov.rs/obavestjenje/1561/radna-verzija-strategije-razvoja-sistema-izvršenja-krivicnih-sankcija-2013-2020.php>, 24.03.2014.

⁶³ Jovanović, D., Lačković, M., Pavlović, Z. (2007). Abeceda stigme, *Engrami*, (29), 1-2/2007, str. 79.

državnih organa – policije, tužilaca, sudija ili zatvorskog osoblja koji su zaduženi za odlučivanje u pojedinačnim slučajevima.⁶⁴ Posledice predrasuda prema licima sa duševnim poremećajima i stigmatizacija koja iz njih sledi mogu se drastično negativno odraziti na ishod njihove rehabilitacije i socijalne reintegracije te je zbog toga izuzetno važno preduzeti odgovarajuće mere usmerene na redukovanje diskriminatornog odnosa prema njima.

Smanjenje stigmatizacije ovih lica od strane zajednice može se postići primenom takozvanih "antistigma intervencija", sačinjenih od tri komponente: 1) protesta (kao reakcije na diskriminativne postupke), 2) edukacije (u smislu edukativnih kampanja koje daju najbolje rezultate kada su lokalnog karaktera i fokusirane na strahove pojedinih ciljnih grupa) i 3) kontakta sa osobama koje se leče od mentalnih poremećaja.⁶⁵ Naravno, pri tome treba voditi računa i o zahtevima bezbednosti zajednice i proceni rizika od recidivizma na osnovu karakteristika svakog pojedinačnog slučaja, odnosno svakog pojedinačnog prestupnika. Uloga medija u tom procesu je od presudnog značaja budući da pogrešnoj slici o brojnosti i karakteristikama prestupnika sa duševnim poremećajima u znatnoj meri doprinose senzacionalistički naslovi i fotografije koje gotovo po pravilu prate svako krivično delo učinjeno od strane ovih lica, čak i kada nije unapred poznato da li je na strani učinioca postojalo neko stanje duševne poremećenosti i da li je usled tog stanja on učinio konkretno krivično delo. Pored toga, potrebno je "podsećati" javnost da je diskriminacija osoba koje pate od mentalnih poremećaja, isto kao i svaka druga negativna diskriminacija, kažnjiva, a njena rasprostranjenost u društvu ukazuje na potrebu da se organizuju i sprovode nacionalni programi bobe protiv stigmatizacije ovih lica, kako bi im se omogućila potrebna psihološka, psihijatrijska i svaka druga pomoć i sprečila njihova viktimizacija i socijalna diskriminacija. Po analogiji bi slične procedure trebalo implementirati i u odnosu na bivše osuđenike kako bi se omogućila njihova rehabilitacija i socijalna reintegracija uz minimum psihološke degradacije.⁶⁶

⁶⁴ Mrvić-Petrović, N. (2007). *Op.cit.*, str. 39.

⁶⁵ Jovanović, D., Lačković, M., Pavlović, Z. (2007). *Op., cit.*, str. 84.

⁶⁶ Nikolić, Z., Kron, L. (2011). *Op., cit.*, str. 30-31.

REFERENCE

- (1) Bejatović, S. (2003). *Krivično procesno pravo*, Beograd: Savremena administracija.
- (2) Bošković, M., Radoman, M. (2002). *Penologija*. Novi Sad: Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- (3) Čirić, Z. (2004). *Osnovi sudske psihijatrije*. Niš: GIP Bona Fides.
- (4) Ignjatović, Đ. (2006). *Pravo izvršenja krivičnih sankcija*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (5) Ignjatović, Đ. (2008). *Kriminologija*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
- (6) Joka, D. (2012). *Izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2011. godinu*, Beograd: Ministarstvo pravde Republike Srbije – Uprava za izvršenje krivičnih sankcija.
- (7) Jovanović, D., Lačković, M., Pavlović, Z. (2007). *Abeceda stigme*, Engrami, (29), 1-2/2007
- (8) Jovašević, D. (2006). *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd: Nomos.
- (9) Konstantinović Vilić S., Nikolić Ristanović, V., Kostić, M. (2009). *Kriminologija*, Niš: Pelikan Print
- (10) Konstantinović Vilić, S., Kostić, M. (2006). *Penologija*. Niš: Sven.
- (11) Konstantinović Vilić, S., Kostić, M. (2011). *Sistem izvršenja krivičnih sankcija i penalni tretman u Srbiji*, Niš: Sven
- (12) Kostić, M. (2002). *Forenzička psihologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- (13) Lazarević, Lj. (2006). *Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije*, Beograd: Savremena administracija.
- (14) Mrvić-Petrović, N. (2007). Krivičnopravni položaj lica sa mentalnim poremećajima, *Temida* (10), 3/2007.
- (15) Mrvić-Petrović, N., Čirić, J., Počuča, M. (2014). Medicinska veštačenja u krivičnom i parničnom postupku, *Vojnosanitetski pregled, On Line – First November* (00): 54-54.
- (16) Nikolić, Z. (2009). *Savremena penologija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (17) Nikolić, Z., Kron, L. (2011). *Totalne ustanove i deprivacije – knjiga o čoveku u nevolji*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (18) Stevović, M. (2013). *Izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2012. godinu*, Beograd: Ministarstvo pravde Republike Srbije – Uprava za izvršenje krivičnih sankcija.

- (19) Stojanović, Z. (2006). *Komentar Krivičnog zakonika*, Beograd: Javno preduzeće "Službeni glasnik"

Izvori

- (20) Krivični zakonik, "Službeni glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012 i 104/2013.
- (21) Nacrt Strategije razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji u period između 2013. i 2012., Ministarstvo pravde i državne uprave, Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, Beograd, Mart 2013., <http://www.mpravde.gov.rs/obavestenje/1561/radna-verzija-strategije-razvoja-sistema-izvršenja-krivicnih-sankcija-2013-2020.php>, 24.03.2014.
- (22) Pravilnik o bližim uslovima za primenu fizičkog sputavanja i izolacije lica koja se nalaze na lečenju u psihijatrijskim ustanovama, "Službeni glasnik RS", br. 94/2013.
- (23) Pravilnik o vrsti i bližim uslovima za obrazovanje organizacionih jedinica i obavljanje poslova zaštite mentalnog zdravlja u zajednici, "Službeni glasnik RS", br. 106/2013.
- (24) Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2013. godinu, del. br. 7305, Beograd, 15.03.2014. http://www.zastitnik.rs/attachments/3237_Godisnji%20izveštaj%20zastitnika%20gradjana%20za%202013%20%20godinu.pdf , 10.04.2013.
- (25) Report to the Government of Serbia on the visit to Serbia carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 1 to 11 February 2011, CPT/Inf (2012) 17, Strasbourg, 14 June 2012, <http://www.cpt.coe.int/documents/srb/2012-17-inf-eng.pdf> , 07.04.2014.
- (26) Strategija razvoja zaštite mentalnog zdravlja, "Službeni glasnik RS", br. 8/2007.
- (27) Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, "Službeni glasnik RS", br. 85/2005, 72/2009 i 31/2011.
- (28) Zakon o zaštiti lica sa mentalnim smetnjama, "Službeni glasnik RS", br. 45/2013.
- (29) Zakonik o krivičnom postupku, "Službeni glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013 i 45/2013.

COMPULSORY PSYCHIATRIC TREATMENT OF OFFENDERS IN SERBIA – LEGISLATIVE FRAMEWORKS, CURRENT STATE AND RECOMMENDATIONS

Although criminal offences committed by persons in the condition of mental incompetence or substantially diminished mental competence constitute a small percentage of the entire crime rate, mental condition of these perpetrators and the potential danger that they represent for the community require specific state reaction in the form of special medical (curative) security measures of compulsory psychiatric treatment – either in or outside a medical institution. Having in mind the importance of mental health of both – general population as well as the persons who have committed illegal acts prescribed by the law as criminal offences in the state of mental incompetence or substantially diminished mental competence, and the necessity to protect fundamental human rights of the persons who are undergoing psychiatric treatment, the author of this paper analyzes legislative framework for imposing the security measures of compulsory psychiatric confinement and treatment in a medical institution and compulsory psychiatric treatment at liberty, the argumentation pro et contra some legal provisions regulating that field, the role of psychiatric expertise in such cases and current conditions for the application of these measures in the Republic of Serbia. With respect to the goals pointed out in the Strategy for development of mental health protection the author highlights certain legislative inaccuracies and practical oversights and problems in this area and makes some recommendations in order to overcome these issues.

KEY WORDS: *security measures / compulsory psychiatric treatment / mental incompetence / substantially diminished mental competence / psychiatric expertise*

MOŽE LI POJAVA AFLATOKSINA BITI PODVRGNUTA KRIVIČNOM PROGONU?*

Vladan Joldžić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Aflatoksini, otrovi koje proizvode gljivice, već pet decenija izazivaju pažnju naučne i stručne javnosti, ali i državnih aparata. Države samostalno ili zajedničkim naporima (npr. članice Evropske unije) formiraju legislaturu kojom regulišu odnos prema njihovim različitim vrstama (B, G, i M) te podvrstama, imajući u vidu da mogu samostalno ili uz druge faktore da proizvedu brojne medicinske posledice, uključujući i cpe epcme hepatitisa te kancer. Obzirom da se na terenu Srbije godinama prema aflatoksinima zakonima i podzakonskim aktima formirao ispravan odnos, a onda naglo i često menjao, to nam je probudilo pažnju da odgovorimo na pitanje: Može li se krivično da goni (i ko) za prisustvo aflatoksina. Ovaj rad pitanjima pristupa pregledno analitički i daje neke od neophodnih odgovora.

KLJUČNE REČI: aflatoksin / lociranje unutar lex specialis-a / zakoni / podzakonski akti / krivično zakonodavstvo

1. UVOD

Aflatoksini, prirodni otrovi iz serije mikotoksina, koje proizvode izvesne vrste gljiva, pažnju domaće javnosti su privukli onog momenta kada je Nemačka

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: vladanj@gmail.com

država prvo naredila pojačanu kontrolu¹, potom i zabranila do daljnjeg uvoz kukuruza iz Srbije zbog povećanog prisustva gljiva vrsta *Aspergillus flavus* i *Aspergillus parasiticus* kao i od njih proizvedenih otrova preko propisima maksimalno dozvoljenih koncentracija². Ovi događaji su, kako je domaćoj javnosti objašnjeno, proizašli iz suše koja je omogućila razvoj pomenutih gljiva te mikotoksina, od kojih je čitav niz veoma opasan po zdravlje životinja ali i čoveka. Sve ovo je pogodovalo i nekim, ne baš sretnim rešenjima, rekonstrukcijama podzakonskih akata Republike Srbije od značaja za praćenje (i stopiranje) prisustva mikotoksina, posebno aflatoksina, u biljnim proizvodima, mesu i mleku. I to do mere kada sebi opravdano postavljamo pitanje da li je sve urađeno etički ispravno ili pak možemo da razmišljamo i o nekim elementima sa ovim povezanih ponašanja koja se mogu nazvati kriminalnim?

Naš pristup problemu proizašao je iz osnovne činjenice da se o značaju mikotoksina, a posebno aflatoksina, počelo da razmišlja još šezdesetih godina prošlog veka, kada je otkriven te naučno precizno formiran niz bioloških otrova nazvan aflatoksini, pri čemu je ukazano da posebno mesto zauzimaju oni označeni kao: B₁, B₂, G₁, G₂, M₁ i M₂., jer izazivaju opasnosti za pojavu raka jetre (Nixon M. W. at all, 1990.), ali i drugih bolesti, među njima i hepatitisa A, B i C, o čemu svedoči i takozvani slučaj Makonu bolnice iz Kenije (maj-jun 2004.g.) i 125 smrtnih slučajeva od 317 obolelih, kako je to utvrdio Aflatoxin Investigative Group (Eduardo Azziz-Baumgartner at all, god. 2005.). Ovakva saznanja su iz godine u godinu vodila ka sve strožijim zahtevima medicinske nauke prema mikotoksinima

¹ Po osnovu: Regulation (EC) No 401/2006 laying down the methods of sampling and analysis for the official control of the levels of mycotoxins in foodstuffs [Official Journal of the European Union, L 70, 9 March 2006, pp. 12-34.] (consolidated version 2010-03-13.), Ameded by Commission Regulation (EU) No 178/2010 of 2 March 2010, Official Journal of the European Union, L 52, March 2010, p. 32.

² Tačnije, obzirom da je kukuruz bio namenjen za: a.) ljudsku, i b.) stočnu ishranu, Nemačka se pozvala na obavezu poštovanja sledećih propisa EU: 1. Council Regulation (EEC) No 315/93 laying down Community procedures for contaminants in food, 2. Regulation (EC) No 178/2002 laying down the general principles and requirements of food law, establishing the European Food Safety Authority and laying down procedures in matters of food safety "The General Food Law (GFL)" (consolidated version 2009-08-07), 3. Directive 2002/32/EC on undesirable substances in animal feed (consolidated version 2010-03-02) 4. Regulation (EC) No 1881/2006 setting maximum levels for certain contaminants in foodstuffs (consolidated version 2010-07-01), i 5. Regulation (EC) No 1152/2009 imposing special conditions governing the import of certain foodstuffs from certain third countries due to contamination risk by aflatoxins and repealing Decision 2006/504/EC.

uopšte, a posebno aflatoksinima³, pa tako i na nivou Svetske zdravstvene organizacije, a uz pomoć naučnika Evrope i SAD, te oficijelno plasirana u naučnu i stručnu javnost⁴ ali i ka državama kao garantima prava ljudi na zdrav život u zdravoj životnoj sredini.

Sledstveno tome na teritoriji Evropske ekonomske zajednice, sada Evropske unije, tokom vremena formirana su sve obuhvatnija i strožija ograničenja, posebno o maksimalno dozvoljenim koncentracijama istih (vidi fusnotu br. 2), koja smo nekoliko decenija precizno pratili te ugrađivali u naše pravilnike!

Zajednička nit svih ovih napora je da se iz godine u godinu sve jasnije obrazlažu povezanosti između pojava različitih oblika hepatitisa ali i kancera sa posmatranim otrovima, što se može uvideti iz neprekidno objavljenih knjiga [Liener, I.E. (1969), Goldbatt, L.A. (1969) Heathcote, J.G. and Hibbert, J.R. (1978), te Eaton, D.L. and Groopman, J.D. (1994)], uz sve jače zahteve autora za oprezniji odnos prema svim vrstama aflatoksina u hrani za životinje⁵ i ljude [Jan Alexander et al (2009), npr. 4 µg/kg do 10 µg/kg aflatoksina za pistaće i slične proizvode, te Yan Liu; Chung-Chou H. Chang; Gary M. Marsh; Felicia Wu (2012.g.)]. Ovo se otuda može da posmatra trojako:

- 1) kao zahtev struke, sa ciljem zaštite zdravlja čoveka, otuda i kao
- 2) etički zahtev zakonodavcima, sa istim ciljem zaštite zdravlja čoveka, ali i
- 3) osnov ali i okvir koji određuje granice u kojima se zakonodavci te njihovi državni aparati moraju da kreću u konkretizaciji pomenutih zahteva zaštite, kako:

³ Dovoljno je da se uporede saznanja formirana tokom vremena o opasnostima koje nose aflatoksini, primera radi iz: World Health Organisation Task Group on Environmental Health Criteria for Mycotoxins: Mycotoxins (Envir Health Criteria 11). Geneva: UN Environment Programme WHO, 1979., i Hui-Chen Wu and Regina Santella: The Role of Aflatoxins in Hepatocellular Carcinoma, *Hepatitis Monthly*, 2012; 12(10 HCC): e7238, pp. 1-9. Vidi sa: http://hepatmon.com/?page=article&article_id=7238.

⁴ Uporedi: SAFETY EVALUATION OF CERTAIN FOOD ADDITIVES AND CONTAMINANTS. WHO FOOD ADDITIVES SERIES 40 - Aflatoxins. Prepared by: The forty-ninth meeting of the Joint FAO/WHO Expert, Committee on Food Additives (JECFA). First draft prepared by S. Henry and team. World Health Organization, Geneva 1998., i Draft of a workgroup report for the International Mycotoxin Workshop: Public Health Strategies for Preventing Aflatoxin Exposure sponsored by the World Health Organization and the U.S. Centers for Disease Control and Prevention, Geneva, July 2005, sa: http://www.who.int/ipcs/events/2005/workshop_report.pdf.

⁵ Vidi bliže: Opinion of the Scientific Panel on Contaminants in the Food Chain on a request from the Commission related to Aflatoxin B1 as undesirable substance in animal feed. *The EFSA Journal* (February 2004) 39, pp. 1-27. Sa: <http://www.efsa.eu.int>.

- a. prema hrani za čoveka direktno,
- b. tako i svemu onom što utiče na ovu proizvodnju, uključujući i materijale koji se koriste za ishranu životinja.

Pri tom, na samom startu, praktično svaki zakonodavac mora da ima na umu kako "Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima" (1948.g.) već članom 1. jasno kaže da su svi ljudi rođeni jednaki u svojim pravima, što znači i u pravu na zdravlje, otuda i norme, kao elemente zakonskih i podzakonskih akata, formirane zarad zaštite zdravlja (Joldžić V., 2011.g.), što takođe podrazumeva zaštitu od svih vrsta toksina. Podsećamo da ovo nije moguće ukoliko, kao države, po pitanjima zaštite od aflatoksina posedujemo uočljivo različite parametre. Iz tog razloga zahevi u vezi aflatoksina koje je postavila EU važe ne samo za sve njene članove bez izuzetaka, već, što je logično, i države koje bi da joj isporuče robe koje ih mogu nositi.

2. MOGUĆNOSTI KRIVIČNOG PROGONA PRODUKCIJE I PLASMANA AFLATOKSINA – ANALIZA PROBLEMA NA PRIMERU REPUBLIKE SRBIJE

2.1. Formalno pravni osnovi pristupa problemu

Kako su brojni medicinski radovi jasno pokazali, aflatoksini jesu materije koje izazivaju niz zdravstvenih posledica, počev od trovanja, krvarenja u sistemu varenja, do hepatitisa, čak i kancera. Iz tog razloga su države već tokom šezdesetih godina počele da donose norme pomoću kojih je:

- 1) ustanovljeno njihovo obavezno praćenje u hrani za životinje i čoveka, kao i materijalima za njihovu proizvodnju, ali i
- 2) propisivan maksimalno dovoljeni nivo prisustva (koncentracije) za svaku od ovih toksičnih materija.

Vremenom su ovi standardi pooštřavani, naročito kada se radi o zaštiti čovekovog zdravlja, jer se sve više znalo o posledicama koje aflatoksini proizvode samostalno, ili u sprezi sa kojim drugim faktorima medicinskog rizika, pa i za izazivanje masovnih smrtnih ishoda⁶. Ipak, zakonodavstva, koliko je autoru poznato, nigde u svojim krivičnim zakonima ili zakonicima ne izdvajaju aflatoksine direktno poimence u okvirima inkriminacija za to

⁶ Setimo se samo napred u tekstu navedenog događaja iz 2004.g. u Keniji, kako ga je utvrdio Aflatoxin Investigative Group (Eduardo Azziz-Baumgartner).

posebno formiranih krivičnih normi. To nije uradio ni Zakonodavac Republike Srbije. Koristila se drugačija tehnika, što zahteva neka pojašnjenja.

Krivične norme, kako to još studenti uče, mogu biti "proste (jednostavne)" i "složene", odnosno kako se još zovu: "složenog logičkog bića". Lokacija im pre svega, mada ne i jedino, može biti unutar krivičnog zakona (kakav je važio u Republici Srbiji) ili zakonika (kakvi važe, primera radi, u: Republici Srbiji, Saveznoj Republici Nemačkoj, Ruskoj Federaciji...). "Prostu (jednostavnu) krivičnu normu" karakteriše kompletno logičko biće sagledivo iz same inkriminacije a "složenu" činjenica da se logičko biće posmatranog krivičnog dela kompletira tek ugradnjom elementa, ili elemenata, koga drugog zakonskog, a često i samo podzakonskog teksta u posmatranu inkriminaciju. Nas interesuju upravo te krivične norme "složenog logičkog bića", bića koje u mnogome zavisi od elemenata zakonodavstva od značaja za ispravan odnos prema aflatoksinima. Ove su norme, kada izučavamo zakonodavstvo Srbije, pozicionirane pre svega unutar "Zakona o veterinarstvu" i "Zakona o bezbednosti hrane".

"Zakon o bezbednosti hrane" decidno, "Članom 25.- Zabrana", uspostavlja zabranu stavljanja u promet hrane koja nije bezbedna (st. 1.), pri čemu jasno propisuje da "hrana nije bezbedna, ako je štetna po zdravlje ljudi i ako nije pogodna za ishranu ljudi (st. 2.)", pri čemu jasno kaže da "hrana nije pogodna za ishranu ljudi... zbog kontaminacije spoljnim ili nekim drugim faktorom (čl. 26., st. 2.)". Posmatrani zakon takođe uspostavlja i zabranu:

- stavljanja u promet hrane za životinje koja nije bezbedna (čl. 28., st. 1.), ali i
- ishrane životinja koje služe za proizvodnju hrane hranom koja nije bezbedna (čl. 28., st. 2.), određujući da
- hrana za životinje nije bezbedna ako ima štetni uticaj po zdravlje, odnosno ako proizvodi dobijeni od životinja koji služe za proizvodnju hrane nisu bezbedni za ishranu ljudi (čl. 28., st. 3.).

Šta više, "Članom 31.- Odgovornost" uspostavljena je obaveza svih subjekata u poslovanju hranom i hranom za životinje, u svim fazama proizvodnje, da obezbede da hrana ispunjava sve uslove propisane kako ovim zakonom tako i svim drugim važećim zakonskim i podzakonskim propisima. Pri tom se subjekti u poslovanju hranom kao i hranom za životinje obavezuju da povuku iz prodaje hranu za koju se osnovano sumnja ili poseduje podatak da ne odgovara propisima⁷.

⁷ Vidi čl. 33., stavove 3. i 5., kada govorimo o hrani za ljude, te čl. 34., st. 4. i 5. Zakona o bezbednosti hrane kada govorimo o hrani za životinje.

Važeći "Zakon o veterinarstvu" na nekoliko mesta, tačnije unutar članova: 81., 82., 110., a posebno 111., poseduje elemente koji mogu da se iskažu kao značajni za materiju koja nas interesuje. Član 111., doslovce, stavom 4., zabranjuje proizvodnju, promet i upotrebu hrane za životinje koja sadrži nedozvoljene supstance, a to automatski znači i aflatoksine.

Svi napred navedeni elementi ova dva analizirana zakona ne mogu biti ispoštovani bez istovremenog poštovanja za to važećih standarda. Isti su odavno uspostavljeni, pravilnicima donetim još na nivou SFRJ. Reč je o:

- Pravilniku o maksimalnim količinama štetnih materija i sastojaka u stočnoj hrani, i

- Pravilniku o količinama pesticida, metala i metaloida i drugih otrovnih supstancija, hemioterapeutika, anabolika i drugih supstancija koje se mogu nalaziti u namirnicama, čiji zahtevi, bar kada je reč o aflatoksinima, nisu menjani ni kasnije, formiranjem republičkog pravilnika kakav je donet 2010.g. (Sl. glasnik R. Srbije, br. 25/2010.). Dotični pravilnik je jasno propisao maksimalno dozvoljene granice za koncentracije aflatoksina u hrani za čoveka kao i hrani za životinje, u suštini poštujući saznanja humane medicine kao i veterine, te legislativna rešenja EEZ, potom EU, iz kog razloga je dolovce ponovio već ranije propisana ograničenja. Otuda nas začuđuje odluka Ministra poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, gospodina Kneževića (2013.g.) kojom je udesetostručena maksimalno dozvoljena koncentracija aflatoksina M1 sa 0,050 na 0,5 $\mu\text{g} \cdot \text{L}^{-1}$ (Sl. glasnik R. Srbije, br. 20/2013.g.). Da je dotični dokument kojim je značajno izmenjen takozvani "Prilog br. 5. - Maksimalno dozvoljene količine određenih kontaminanata u hrani i hrani za životinje" sadržao spornu odluku svedoči momentalna reakcija stručne javnosti kao i potonja odluka (9. april 2014.g.) kojom je ova maksimalno dozvoljena koncentracija vraćena na raniju vrednost: 0,05 $\mu\text{g} \cdot \text{L}^{-1}$ (Službeni glasnik Republike Srbije, br. 39/2014). Ali našem čuđenju tu nije kraj. Nadležno ministarstvo, jedva koji mesec kasnije, donosi novu odluku, kojom vrednost za aflatoksin M1 menja i treći put, sada sa "0,05" na "0,25 $\mu\text{g} \cdot \text{L}^{-1}$ " (Službeni glasnik Republike Srbije, br. 72/2014), to jest dozvoljava tačno pet put veći nivo maksimalne koncentracije ove toksične i kancerogene materije! Ako je to pogodovalo proizvođačima mogućim pacijentima sasvim sigurno nije. Sama činjenica da su posmatrane vrednosti menjane tako reći kao u dečijoj igri opravdano nam budi sumnje u etički ispravan pristup. Ali tu problemu nije kraj. Čak i takve, ne baš sretno menjane, maksimalno dozvoljene koncentracije su od brojnih proizvođača premašivane, čak i znatno, a roba plasirana na tržište. Upravo su nam ti momenti formirali stav da je neopodno da se izučiti ima li u svemu uočenom i nečeg kriminalnog ili ne,

odnosno kako bi sve ovo valjalo da se posmatra, otuda i trebalo da se postupa. I to ne samo zbog, duževremenim plasmanom takvih roba, očiglednog izvršavanja krivičnog dela iz "Člana 278.- Izazivanje opšte opasnosti" iz "Glave 25.- Krivična dela protiv opšte sigurnosti ljudi i imovine" važećeg "Krivičnog zakonika", jer duževremeni plasman hrane koju karakteriše znatno prekoračenja maksimalno dozvoljenih koncentracija aflatoksina, posebno B1 ali i M1, u hrani za čoveka jesu izazivanje opšte opasnosti prema neodređenom broju korisnika.

2.2. Zaštita od aflatoksina i pitanje krivične odgovornosti fizičkih lica

Još je "Krivični zakonik FNRJ" uspostavio (14.) a "Krivični zakon Republike Srbije" razradio (18.) poglavlje "Krivična dela protiv zdravlja ljudi". Krivična dela iz 18. poglavlja "Krivičnog zakona Republike Srbije" sada se nalaze unutar "Glave 23.- Krivična dela protiv zdravlja ljudi", "Krivičnog zakonika Republike Srbije", članova:

"256. – Proizvodnja i stavljanje u promet škodljivih proizvoda",

"257. – Nesavesno vršenje pregleda životnih namirnica",

"258. – Zagađivanje vode za piće i životnih namirnica", i

"259. – Teška dela protiv zdravlja ljudi",

i zaslužuju našu posebnu pažnju. Naročito ako imamo u vidu u tekstu već jasno navedene, decenijama prisutne, pravilnike u okviru kojih su precizirane maksimalno dozvoljene koncentracije aflatoksina po vrstama, što znači i zabranjene kao po zdravlje opasne sve one koncentracije iznad dotičnih maksimalno dozvoljenih. Izvršimo makar lapidarnu analizu navedenih članova, poštujući činjenicu da njihova logička bića dopunjavaju upravo ti pravilnici i njihovi aneksi o kojima smo već nešto govorili. Krenimo redom.

2.2.1. Proizvodnja i stavljanje u promet škodljivih proizvoda (član 256. Krivičnog zakonika)

Zakonodavac je kroz četiri stava člana 256. "Krivičnog zakonika" jasno propisao, citiram:

"(1) Ko proizvodi radi prodaje, prodaje ili stavlja u promet škodljive životne namirnice, jelo ili piće, lek ili medicinsko sredstvo ili druge škodljive proizvode, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina i novčanom kaznom.

(2) Ko životne namirnice, jelo ili piće, lek ili medicinsko sredstvo stavlja u promet bez izvršenog pregleda od strane ovlašćenog lica kad je taj pregled propisima predviđen, ili ih stavlja u promet pošto im je istekao rok upotrebe, kazniće se zatvorom do tri godine i novčanom kaznom.

(3) Ako je delo iz st. 1. i 2. ovog člana učinjeno iz nehata, učinilac će se kazniti novčanom kaznom ili zatvorom do jedne godine.

(4) Proizvodi iz st. 1. i 2. ovog člana oduzeće se".

Kao što vidimo, stavom 1. Člana 256. posebno se inkriminiše:

a.) proizvodnja radi prodaje, i

b.) stavljanje u promet škodljive životne namirnice

a to, obzirom na aflatoksine kojima u ovom radu posvećujemo pažnju, mogu biti sledeće robe:

1) meso, mleko, ali i biljni proizvodi (zelene salate, bademi, pistači i drugi...), koji mogu da sadrže i najopasnije aflatoksine (B1 i B2), kao i one tipa G1 i G2 te M1 (Prilog br. 5., pod br.: 2.1.1. – 2.1.14.), te

2) elementi tzv. "prehrana na bazi žitarica kao hrana i hrana za životinje (Prilog br. 5. pod br.: 2.1.15.)",

i za iste maksimalno dozvoljene koncentracije aflatoksina precizirane unutar već pominjanog "Priloga 5 - Maksimalno dozvoljene količine određenih kontaminenata u hrani i hrani za životinje".

Ukoliko bilo koji od ovih proizvoda sadrži koncentraciju aflatoksina iznad maksimalno propisanih jasno je da se radi o škodljivom proizvodu: škodljivoj životnoj namirnici, odnosno škodljivom jelu ili piću, čiju su:

a.) proizvodnja,

b.) prodaja, i

v.) stavljanje u promet na bilo koji drugi način, kažnjivi (novčanom i/ili vremenskom kaznom).

Drugim rečima bilo koja od ovih radnji jeste inkriminisana i sankcionisana. Otuda začuđuje da nije u stvarnosti i gonjena, iako su koncentracije aflatoksina jasno utvrđivane! Dovoljno je da se setimo već pominjanog primera kukuruza zagađenog aflatoksinima, koji je čak i izvožen be stvarnog "obaveznog pregleda", inače propisanog "Članom 12. – Podela nadležnosti" "Zakona o bezbednosti hrane", koji, koliko nam je poznato nije ni tužen a kamo li do kraja procesuiran.

2.2.2. Nesavesno vršenje pregleda životnih namirnica (Član 257. Krivičnog zakonika)

Već analizirani "Član 12. - Podela nadležnosti" "Zakona o bezbednosti hrane" svojim stavom 1., tačkom 4., pod 3., jasno uspostavlja obavezu, u fazi izvoza, *fitosanitarnoj inspekciji* da izvrši pregled robe biljnog porekla, za izvoz, što je u napred navedenom primeru značilo kukuruza. A dotični kukuruz ili:

a.) nije pregledan, što je malo verovatno jer roba ne bi mogla da dobije prateću dokumentaciju za prekograničnu trgovinu, ili je

b.) "izvršen pregled" a u stvarnosti dotična inspekcija najverovatnije nije izvršila svoju obavezu pregleda, čime je izvršila krivično delo iz "Člana 257. – Nesavesno vršenje pregleda životnih namirnica", stava 1., jer kukuruz spada i u životne namirnice za čoveka.

A ukoliko pomenuti kukuruz posmatramo istovremeno kao hranu za čoveka ali i kao hranu za stoku tada se sasvim sigurno radi i o krivičnom delu iz "Člana 357. – Falsifikovanje službene isprave", njegovom stavu 1., koji inkriminiše unošenje u službeni dokument (spis) neistinitih podataka odnosno neunošenje važnog podatka, u ovom slučaju o prisustvu aflatoksina i njegovoj tačnoj koncentraciji, a koji podatak je prvo morao da unese fitosanitarni inspektor, potom i organ nadležan za kontrolu izvoza, opet uz obaveznu saradnju fitosanitarnog inspektora!

2.2.3. Ima li mesta za krivično delo iz "Člana 258. - Zagađivanje vode za piće i životnih namirnica"?

Zakonodavac posebno, "Članom 258. – zagađivanje vode za piće i životnih namirnica" štiti od zagađivanja životnih namirnica, što se, obzirom na konstrukciju inkriminacije iz člana 258., odnosi na sve što može biti namirnica za čoveka, bilo kao sirov prirodni materijal bilo dobijen bilo kojim stepenom prerade, a to znači i uz korišćenje materijala koji mogu biti nosioci aflatoksina. Otuda njihovo korišćenje uz tehnologije kojima isti opstaju (ne razlažu se do bezopasnih nivoa) uistinu jeste izvršavanje radnje iz člana 258. "Krivičnog zakonika". Jasno, da bi se u konkretnom slučaju moglo da govori o radnji posmatranog dela neophodno je da utvrđeno zagađenje prelazi maksimalno dozvoljenu koncentraciju (koncentracije) konkretnim aflatoksinom iz "Priloga 5 - Maksimalno dozvoljene količine određenih kontaminanata u hrani i hrani za životinje" "Pravilnika o maksimalno dozvoljenim količinama ostataka sredstava za zaštitu bilja u hrani i hrani za životinje i o hrani i hrani za životinje za koju se utvrđuju maksimalno dozvoljene

količine ostataka sredstava za zaštitu bilja". Ukoliko dotična koncentracija prelazi maksimalno dozvoljenu koncentraciju (koncentracije) jasno je da se radi o krivičnom delu iz člana 258. iz jednostavnog razloga jer svi aflatoksini jesu po čoveka škodljive materije, a pojedini čak i izuzetno kancerogene, iz kog razloga su dotične koncentracije zabranjene a njihovo proizvođenje automatski kažnjivo.

2.2.4. Uloga "Člana 259. - Teška dela protiv zdravlja ljudi" Krivičnog zakonika kada se utvrdi nedozvoljeno prisustvo aflatoksina

Zakonodavac je jasno inkriminisao "proizvodnju i stavljanje u promet škodljivih proizvoda" ali i proizvođenje istom radnjom teške telesne povrede (što može da znači i izazivanja trajne medicinske posledice) ili teškog narušavanja zdravlja čoveka, stavom 1., čl. 259. Ipak, teško je iako ne i nemoguće u svakom konkretnom slučaju utvrditi uzročno posledičnu vezu između intoksikacije konkretnim aflatoksinom i medicinske posledice. Ali ukoliko bi se na užem terenu utvrdio veći broj slučajeva izazivanja zabranjene posledice ili posledica (kao što je to učinjeno u Keniji 2004.g.) tada je jasno da se izvršilac radnje iz člana 256., 257., ili 258., ali otuda i proizvođenja neke od posledice iz člana 259. (stavova 1. - 4.) može da podvrgne krivičnom progonu.

2.3. Ima li mesta krivičnoj odgovornosti pravnih lica kada se utvrdi prisustvo aflatoksina?

Kako proizvodnja: žitarica, mesa, mleka, mlečnih, mesnih i drugih proizvoda koji mogu biti zagađeni aflatoksinima nije isključivo produkcija od strane samo fizičkih lica, već u sve većem obimu i pravnih lica, to je jasno da se za sva napred analizirana krivična dela opravdano može postaviti pitanje osnovanosti krivičnog progona i pravnih lica proizvođača koji su povredili standarde o koncentracijama aflatoksina. Iako to laicima i nije poznato, ovaj krivični progon je već šest godina izvodiv i u Republici Srbiji, po osnovu "Zakona o odgovornosti pravnih lica za krivična dela". Pre svega (mada ne i jedino) po osnovu njegovih članova: 2., 4., 6., st. 1. i st. 2., te člana 11., stava 1. Objasnimo.

"Prema Članu 2. – Krivična dela za koja odgovaraju pravna lica" jasno je propisano da "pravno lice može odgovarati za krivična dela iz posebnog dela Krivičnog zakonika i drugih zakona, ako su ispunjeni uslovi za odgovornost pravnog lica predviđeni ovim zakonom". A osnovni uslov definisan je članom 4., koji propisuje (stavom 1.) da i domaće ali i strano pravno lice "odgovara za krivično delo učinjeno na teritoriji Republike", što

znači i za slučaj kada je radnja učinjena u inostranstvu a posledica nastupila u Republici.

Po osnovu "Člana 6. – Osnov odgovornosti pravnog lica" jasno je propisano (stavom 1.) da "pravno lice odgovara za krivično delo koje u okviru svojih poslova odnosno ovlašćenja učini odgovorno lice u nameri da za pravno lice ostvari korist". Ali ne i za slučaj pribavljanja koristi isključivo sebi! A ovo je direktno primenljivo i na primenu člana 256. "Krivičnog zakonika": "Proizvodnja i stavljanje u promet škodljivih proizvoda".

Šta više "odgovornost pravnog lica... postoji i ako je zbog nepostojanja nadzora ili kontrole od strane odgovornog lica omogućeno izvršenje krivičnog dela u korist pravnog lica od strane fizičkog lica koje deluje pod nadzorom i kontrolom odgovornog lica (stav 2.)". A ovo se može primeniti i na član 257. "Krivičnog zakonika": "Nesavesno vršenje pregleda životnih namirnica", jer proizvođač ima obavezu kontrole (samostalno ili preko akreditovanih laboratorija) svojih proizvoda (prema članu 26. "Zakona o bezbednosti hrane⁸"), a istu obavezu mora da izvršava i odgovarajuća inspekcija, kojoj je proizvođač dužan da dostavi robu na pregled, kako u fazi primarne proizvodnje, tako i prerade te prometa na veliko, ali i izvoza (što je sve detaljno propisano "Članom 12.- Podela nadležnosti" "Zakona o bezbednosti hrane"). Ovo znači da će pravno lice da odgovara za član 257. "Krivičnog zakonika" ukoliko odgovorno lice dotičnog pravnog lica ne izvrši obaveze iz člana 26. "Zakona o hrani", to jest:

- a. zarad uštede za pravno lice ne izvrši obavezne preglede, ili pak
- b. ne postupi prema obavezama iz izvršenog pregleda, a koje se odnose na postupanje sa robom (robama) u kojima je utvrđeno prisustvo aflatoksina iznad dozvoljenih granica.

Jasno, odgovornost pravnog lica zasniva se na krivici odgovornog lica ("Član 7. – Odgovornost pravnog lica", stav 1.), ali samo pod uslovima iz člana 6. ovog zakona.

Šta više, kako pravna lica često ne vrše izvesna krivična dela pojedinačno već više istih ili istovrsnih dela u kontinuitetu, to je jasno da se, po osnovu "Člana 11. – Produženo krivično delo" "Zakona o odgovornosti pravnih lica za krivična dela", a koji se poziva na "Član 61. – Produženo krivično delo" "Krivičnog zakonika", njegov stav 1., to obavezno mora da posmatra i u

⁸ Doslovce, prema "Članu 26.- Uslovi za utvrđivanje bezbednosti" Zakona o bezbednosti hrane: "Bezbednost hrane se utvrđuje na osnovu: 1) uslova u svakoj fazi proizvodnje, prerade i prometa hrane".

postupku tretira kao tzv. produženo krivično delo, pa i u slučajevima koje smo prethodno analizirali. Ali ovde uočavamo izvestan problem: Samo ukoliko u skladu sa članom 6. (stavom 1.) "Zakona o odgovornosti pravnih lica za krivična dela" pod krivičnu odgovornost potpada ne jedno već najmanje dva odgovorna lica dotičnog pravnog lica, što smatramo greškom Zakonodavca koju valja ispraviti! Pri tom dotična pravna lica mogu odgovarati i biti kažnjena i za sticaj krivičnih dela, po osnovu člana 60. "Krivičnog zakonika" i člana 17. "Zakona o odgovornosti pravnih lica za krivična dela". Sud je ovlašćen da pravnom licu (po osnovu člana 12. "Zakona o odgovornosti pravnih lica za krivična dela") izrekne: kaznu, a može i uslovnu osudu (pa i sa zaštitnim nadzorom) te meru bezbednosti. Sam zaštitni nadzor (po osnovu čl. 22., st. 1., t. 1. i 3.) može da obuhvati:

1. organizovanje kontrole u cilju sprečavanja daljnjeg vršenja krivičnog dela, konkretno i dela povezanog za pojavu i/ili plasman roba sa aflatosinima, ali i
 2. obavezu otklanjanja ili ublažavanja štete pričinjene krivičnim delom, to jest aflatoksinom.
 3. Takođe može biti izrečena i mera bezbednosti oduzimanja predmeta (čl. 23., st. 1., t. 3.), što znači robe sa aflatoksinom prisutnim iznad maksimalno dozvoljene granice (granica).
 4. Predmeti koji su nastali izvršavanjem nekog od napred objašnjenih krivičnih dela takođe mogu biti oduzeti (po osnovu čl. 25., st. 1.).
- Pravilo je da se po osnovu člana 35. "Zakona o odgovornosti pravnih lica za krivična dela" protiv pravnog lica i odgovornog lica vodi jedinstven postupak i donosi jedna presuda, (stav 1.), ali "ako zbog postojanja zakonom određenih razloga nije moguće pokrenuti ili voditi krivični postupak protiv odgovornog lica, postupak se može pokrenuti i voditi i samo protiv pravnog lica (st. 2.)".

3. ZAKLJUČCI

Analiza materije kako smo je lakonski plasirali čitaocima vodi nas ka četiri bitna zaključka:

1. Stvarnost je pokazala da se tek poštovanjem svih u tekstu objašnjenih regula, što znači i onih iz dva analizirana *lex specialis*-a, te pratećih pravilnika, uspostavlja formlna ali i stvarna pravna, time i faktička sigurnost od mikotoksina a posebno aflatoksina.

2. Da bi postigli neophodne rezultate krivično pravne zaštite našeg prava na zdravlje postaje očito da je potrebno šire poznavanje prava, ne samo materijalnog krivičnog zakonodavstva, jer krivična dela iz "Glave 23. – Krivična dela protiv zdravlja ljudi" "Krivičnog zakonika" uistinu pripadaju tzv. "krivičnim delima složenog logičkog bića", kojima materijalno pravni osnov pružaju upravo norme zakona i podzakonskih akata na koje smo ukazali.

3. Sledeći zaključak do koga smo došli je da su "rekonstrukcije" u tekstu navedenih pravilnika iako "zakonske" uistinu nezakonite, a sasvim sigurno u koliziji sa zakonodavstvom i standardima Evropske Unije na koje se tako često pozivamo, ali i obavezama iz konvencija koje smo ratifikacijom uspostavili za važeće delove zakonodavstva, što znači da ih svojim standardima nemamo pravo da transformišemo, kako smo to 2013. i 2014.g. činili.

4. Da bi uistinu u svakoj prilici bio moguć progon pravnih lica za produženo krivično delo, pa i zarad ovih anaiziranih a povezanih sa problemima aflatoksina, neophodno je da se izvrši izmena člana 11., stava 1. "Zakona o odgovornosti pravnih lica za krivična dela" tako da se krivični progon pravnog lica može vršiti i za slučaj da pod krivični progon potpada i samo jedno odgovorno lice posmatranog pravnog lica počinioaca, a ne , kao sada, dva ili više njih.

4. REFERENCE

- (1) Council Regulation (EEC) No 315/93 laying down Community procedures for contaminants in food.
- (2) Directive 2002/32/EC on undesirable substances in animal feed (consolidated version 2010-03-02).
- (3) Eaton, D.L. and Groopman, J.D. (1994) The Toxicology of Aflatoxins. Academic Press, New York. Pp. 383-426.
- (4) Eduardo Azziz-Baumgartner at all (Members of the Aflatoxin Investigative Group) (Year 2005) Case–Control Study of an Acute Aflatoxicosis Outbreak, Kenya, 2004, *Environmental Health Perspectives*, Dec 2005; 113(12): 1779–1783. Sa:
<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1314920/>.
- (5) Goldbatt, L.A. (1969) *Aflatoxin*. Academic Press, New York. Pp. 1-40.
- (6) Heathcote, J.G. and Hibbert, J.R. (1978) Aflatoxins: Chemical and biological aspect. *Elsevier*, New York, pp. 173-186.
- (7) Hui-Chen Wu and Regina Santella: The Role of Aflatoxins in Hepatocellular Carcinoma, *Hepatitis Monthly*, 2012; 12(10 HCC):

e7238, pp. 1-9. Sa:

http://hepatmon.com/?page=article&article_id=7238.

- (8) Jan Alexander et al (2009): Effects on public health of an increase of the levels for aflatoxin total from 4 µg/kg to 10 µg/kg for tree nuts other than almonds, hazelnuts and pistachios, European Food Safety Authority, *The EFSA Journal*, No. 1168, pp. 1-11.
- (9) Joldžić Vladan (2011.g.): *Ekološko pravna zaštita kao razvojno promjenljiva – teorijsko praktički pristup*. Izdavač: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, str. 106.- 109.
- (10) Krivični zakonik FNRJ – Zbirka zakona FNRJ, br. 100, *Službeni list FNRJ*, Beograd, 1951.g.
- (11) Krivični zakon Republike Srbije, *Službeni glasnik SRS*, br.: 26/77-1341, 28/77-1566, 43/77-2213, 20/79-1059, 24/84-1233, 39/86-2739, 51/87-2421, 6/89-406, 42/89-1401, 21/90-888 i *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 16/90-468, 49/92-1664, 23/93-817, 67/93-3110, 47/94-1465 i 17/95-529, 44/98 od 08.12, 10/2002. od 01.03. 2002.g.
- (12) Krivični zakonik, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.g.
- (13) Liener, I.E. (1969.) *Toxin constituents of plant foodstuffs*. Academic Press, New York. Pp. 392-394.
- (14) Ministar poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Goran Knežević (2013.g.): Odluka broj: 110-00-00001/2011-09 (Beograd, 28. februar 2013. godine).
- (15) Ministar poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Odluka broj: 110-00-00007/2014-09), 9. april 2014.
- (16) Nixon M. W. et al: Aflatoxin and liver cancer, *The Lancet*, Volume 335, Issue 8698, Page 1165, 12 May 1990.
- (17) Pravilnik o maksimalnim količinama štetnih materija i sastojaka u stočnoj hrani, *Službeni list SFRJ*, br.: 2/1990. i 27/1990.g.
- (18) *Pravilnik o količinama pesticida, metala i metaloida i drugih otrovnih supstancija, hemioterapeutika, anabolika i drugih supstancija koje se mogu nalaziti u namirnicama*, *Službeni list Savezne Federativne Republike Jugoslavije*, br: 5/1992., 11/1992. i *Službeni list Savezne Republike Jugoslavije*, br 32/2002.g.
- (19) *Pravilnik o maksimalno dozvoljenim količinama ostataka sredstava za zaštitu bilja u hrani i hrani za životinje i o hrani i hrani za životinje za koju se utvrđuju maksimalno dozvoljene količine ostataka sredstava za zaštitu bilja*, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 25/2010.
- (20) *Pravilnik o izmeni pravilnika o maksimalno dozvoljenim količinama ostataka sredstava za zaštitu bilja u hrani i hrani za životinje i o hrani i*

hrani za životinje za koju se utvrđuju maksimalno dozvoljene količine ostataka sredstava za zaštitu bilja, *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 20/2013., od 1. marta 2013. godine.

- (21) Pravilnik o izmeni Pravilnika o maksimalno dozvoljenim količinama ostataka sredstava za zaštitu bilja u hrani i hrani za životinje i o hrani i hrani za životinje za koju se utvrđuju maksimalno dozvoljene količine ostataka sredstava za zaštitu bilja, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 39/2014.g.
- (22) Pravilnik o izmeni Pravilnika o maksimalno dozvoljenim količinama ostataka sredstava za zaštitu bilja u hrani i hrani za životinje i o hrani i hrani za životinje za koju se utvrđuju maksimalno dozvoljene količine ostataka sredstava za zaštitu bilja, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 72/2014. od 14. jula 2014.g.
- (23) Prilog br. 5. - Maksimalno dozvoljene količine određenih kontaminanata u hrani i hrani za životinje *Pravilnika o maksimalno dozvoljenim količinama ostataka sredstava za zaštitu bilja u hrani i hrani za životinje i o hrani i hrani za životinje za koju se utvrđuju maksimalno dozvoljene količine ostataka sredstava za zaštitu bilja*, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 25/2010.
- (24) Regulation (EC) No 178/2002 laying down the general principles and requirements of food law, establishing the European Food Safety Authority and laying down procedures in matters of food safety "The General Food Law (GFL)" (consolidated version 2009-08-07).
- (25) Regulation (EC) No 1881/2006 setting maximum levels for certain contaminants in foodstuffs (consolidated version 2010-07-01).
- (26) Regulation (EC) No 1152/2009 imposing special conditions governing the import of certain foodstuffs from certain third countries due to contamination risk by aflatoxins and repealing Decision 2006/504/EC.
- (27) Universal Declaration on Human Rights, Adopted and proclaimed by General Assembly resolution 217 A (III) of 10 December 1948.
- (28) Zakon o bezbednosti hrane, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 41/2009.g.
- (29) Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98/2008.g.
- (30) Zakon o veterinarstvu, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 91/205.g. i 30/2010.g.
- (31) Yan Liu; Chung-Chou H. Chang; Gary M. Marsh; Felicia Wu (2012): Population attributable risk of aflatoxin-related liver cancer: Systematic review and meta-analysis, *European Journal of Cancer*. Vol 48, No 14., pp: 2125-2136.

- (32) World Health Organisation Task Group on Environmental Health
Criteria for Mycotoxins: Mycotoxins (Envir Health Criteria 11). Geneva:
UN Environment Programme WHO, 1979.

IS IT POSSIBLE TO TREAT, AND UNDER WHICH CIRCUMSTANCES, PRESENCE OF AFLATOXIN AS CRIMINAL ACTS?

Aflatoxins, toxins produced by fungus: Aspergillus flavus and Aspergillus parasiticus, nearly five decades attract scientific and attention of the public as well of state apparatus. States itself, or by coordinated efforts (as in European Union), forms legislatures by which regulate relations toward numerous kinds of aflatoxins (espettially: B, G, or M) and their species (subvarieties) having in minds that aflatoxins itself or in conjunction with some other factors produce solid number of medical problems, between them hepatitis (A, B and C) and liver caner. Knowing that Republic of Serbia for many years had adequte legal and sub-legal acts of importance for aflatoxins and that, starting from the year 2013, numerous sub-legal acts of doubtful values, with standards to the 10, later 5, times different from the earlier which had been more than 20 years harmonized with the EU standards, this attraced our attention to ansver on the question: Is it possible to start criminal procedure against subjets which offend norms that regulate relations toward aflatoxins? This text is our descriptive and analitical effort to formulate some ansvers on this actual and important question.

KEY WORDS: aflatoxins / locating into *lex specialis* acts /
laws / sub-laws / criminal laws

OPREČNOST IZMEĐU EVROPSKOG UNIVERZALIZMA I PRAVA NA INTERVENISANJE*

Vera Batanjski*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Evropski kolonijalizam i kapitalistička svetska ekonomija imaju zajedničke motive i ciljeve, jedino su se argumenti za pravdanje intervenisanja i načini ostvarivanja dominacije razlikovali kroz vreme. Ono što je nekada rađeno pod izgovorima širenja civilizacije, razvoja i širenja hrišćanstva, danas je transformisano u širenje demokratije i ostvarivanje ljudskih prava. Evropske moćne države sve vreme nastoje da u svrhu sopstvenog ekonomskog rasta i razvoja uspostave univerzalne norme. Ipak, te norme se često menjaju u cilju sopstvenih interesa, odstupajući i od osnovnih demokratskih načela. Na kraju se nameću pitanja - Ko ima pravo da interveniše? Šta su to univerzalne vrednosti?

KLJUČNE REČI: kolonijalizam / univerzalne vrednosti / demokratija / ljudska prava

1. UVOD

Istorija savremenog sveta je povezana sa moćnim evropskim državama. Sve je počelo kolonizacijom i održalo se kroz kapitalističku svetsku ekonomiju. U većini kolonizovanih regiona, ekspanzija se odnosila na vojna osvajanja, ekonomsku eksploataciju, nepravdu i nepoštovanje ljudskih prava. Takva

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E- mail: vera.batanjski@gmail.com

evropska politika je bila predstavljena kao opravdanje u cilju širenja civilizacije, ekonomskog rasta i razvoja, kao i progresa na svim poljima u kolonizovanim zemljama. Sve ovo je interpretirano kao izražavanje i neophodno uspostavljanje univerzalnih vrednosti, koje su propisane u prirodnom pravu.

Prirodno pravo (*lex naturalis*) je opisano kao pravo čije norme određuje i postavlja sama priroda i stoga je univerzalno. Ono se najčešće odnosi na korišćenje razuma u analiziranju ljudske prirode i utvrđivanju obavezujućih pravila moralnog ponašanja¹. Prirodno pravo je teorija prema kojoj su neki zakoni koji se odnose na samu ljudsku prirodu osnovni, najvažniji i shvatljivi svakom ljudskom razumu, bez pozivanja na konkretne zakonodavne akte ili sudske odluke. Prirodno pravo je u suprotnosti sa pozitivnim pravom, što je isključivo ljudska tvorevina, uslovljena istorijom i predmet je stalne promene². Tako je u doba kolonijalizma prirodno pravo bilo sredstvo za izgovor i opravdavanje potčinjavanja, kao nešto što nije smislio i nametnuo čovek, već kao nešto što se samo po sebi nameće kao prirodno i zato ga je neophodno sprovesti.

Prema Battaglia A. (1981) teorija prirodnog prava je okvir za razumevanje moralnosti, pre nego konačan metod za donošenje moralnih presuda. Glavni razlog zašto prirodno pravo treba danas da se preispita je njegova korisnost kao metod objašnjavanja paradigme šta je to moral i kako se donose moralne presude. Uprkos važnim teoretskim pokušajima da oslobodi moralnost od modela ili objašnjavanja, još uvek nedostaje opšta teorija koja ukorenjuje moral u svakodnevno iskustvo običnog ljudskog bića. Zato je važno ponovno razmotriti prirodno pravo kao sredstvo koje pruža mogućnost uspostavljanja opšte teorije moralnosti.³

Prvo, nameće se pitanje šta za Evropu znači moralno ponašanje? Da li je dovoljno setiti se svih plemenitih metala i drugih vrednih predmeta koje su kolonijalne evropske države oduzele kolonizovanim državama? Veliki evropski muzeji su puni starih artefakata iz nakada porobljenog sveta. Evropske kolonijalne sile su bezrezervno i bez pomisli na moguće negativne posledice koristile sve resurse ugnjetenih zemalja.

¹ Natural law (2014) dostupno na: http://en.wikipedia.org/wiki/Natural_Law.

² Natural law (2012) The Columbia Electronic Encyclopedia, 6th ed., Columbia University Press. dostupno na: <http://www.infoplease.com/encyclopedia/society/natural-law.html>.

³ Battaglia A. (1981) *Toward a Reformulation of Natural Law*. New York: Seabury.

Od otkrivanja Amerike 1492. godine, u narednih nekoliko decenija, španski osvajači su uništili političku strukturu dva najveća carstva Amerike - Asteke i Inke. Odmah zatim su na nemilosrdan, nasilan način iskoristili pokorene narode Amerike za rad i ostvarivanje profita od osvojeneih zemalja. Koliko je bila velika moć osvajača, pokazuje i činjenica da ni tadašnja svetovna niti duhovna vlast nisu imale uticaja na njih. Papa Pavle III je 1537. godine izdao naredbu (papsku bulu) *Sublimis Deus* kojom se zabranjuje porobljavanje Ameroindijanaca i koji mogu biti preobraćeni u hrišćanstvo samo mirnim putem. Karlo V je dekretom *Leyes Nuevas* zabranio sprovođenje tzv. sistema *encomienda* koji podrazumeva uključivanje Ameroindijanaca u prisilan rad u rudnicima ili poljoprivrednim poslovima. Obe naredbe su naišle na veliki otpor od strane osvajača, koji su imali podršku u Španiji, ali i od strane Crkve, i na kraju su suspendovane (Wallerstein, 2006).

Međutim, kao što je poznato, realnost je bila drugačija od onoga što je javno predstavljano od strane nadležnih kao opravdanje za potčinjavanje. Ova opravdanja se najkraće mogu svesti na: varvarizam, okončanje postupaka koje krše univerzalne vrednosti, odbrana nevinih od okrutnosti drugih i omogućavanje uspostavljanja i širenja univerzalnih vrednosti.

Nepovezanost između realnosti i ovih izgovora za pravdanje kolonijalizma se bolno osećala i izražavala na više načina od strane onih koji su plaćali najveću cenu za svoj privatni i kolektivni život - od strane porobljenih naroda.

Među intelektualcima tog vremena, koji su poticali iz zemalja osvajača, javljala su se različita (oprečna) mišljenja i vodile raspave o opravdanosti kolonijalizma.

2. KLJUČNO PITANJE: KO IMA PRAVO DA INTERVENIŠE?

Ovo pitanje je postavljeno još u XVI veku, a glavnu debatu su vodile važne ličnosti tog vremena Bartolomé de Las Casas (istoričar, društveni reformator, misionar i dominikanska fratar, koji se odrekao nasilnog pokrštavanja i umešanosti u uključivanje pokorenih u prinudni rad) i Juan Ginés de Sepúlveda (humanista, filozof i teolog).

U toj debati (Bartolomé de Las Casas - Juan Ginés de Sepúlveda) su izneti značajni argumenti, koji su, u suštini, predstavljali oprečna mišljenja intelektualaca tog vremena:

Sepulvedini argumenti:

1. Američki Indijanci su varvari prosti, nepismeni i neobrazovani, siledžije potpuno nesposobne bilo čeg drugog osim mehaničkih veština, puni poroka, i vrstu tako podesna da drugi njome upravlja.

2. Indijanci moraju prihvatiti španski jaram, čak iako to ne žele, kao iskupljenje i kaznu za njihove zločine protiv božanskog i prirodnog zakona koji su narušeni, posebno zbog idolopoklonstva i poštovanja običaja žrtvovanja ljudi.

3. Španci su u obavezi, po božanskom i prirodnom zakonu da spreče zlo i velike nesreće koje su nanete i oni koji još nisu pod španskom vlašću i nastavljaju da nanese zlo velikom broju nevinih ljudi koje žrtvuju svake godine idolima.

Španski vladavina omogućuje hrišćansku evangelizaciju dozvoljavajući katoličkim sveštenicima da propovedaju bez opasnosti, i bez ubinja od strane vladara i paganskih sveštenika, kao što se to bilo desilo tri ili četiri puta.

Ovim argumentima su se opravdale sve kasnije "intervencije" od strane "civilizovanih" u "necivilizovane" delove sveta. To je praksa kojom su demonstrirane i uspostavljene "univerzalne vrednosti".

Las Casasovi najvažniji argumenti:

1. Intervencije se jedino mogu sprovesti od strane onih koji imaju političku/vojnu moć da to urade.

2. Ako je neko definisan kao varvarin , jer učestvuje u divljačkom ponašanju, onda takve ljude možemo naći u svim delovima sveta, Niko ne može da definiše celu grupu kao varvarsku, bilo da su oni manjina ili većina.

3. Niko ne može biti kažnjavaan zbog poštovanja sopstvenih religijskih ubeđenja. Za idolatriju može suditi Bog, ali ona nije u nadležnosti grupe ljudi koji su izvan posmatrane religijske grupe.

4. Obaveza da se oslobode nevine ne postoji kada postoji neko prikladniji da ih oslobodi.

Koliko god da su jaki argumenti Sepulvede kao moralni podršci za one koji osvajaju, jasno je da su bili snažno praćeni brzim materijalnim koristima i interesima. Stoga, današnjica modernog sveta neprekidno pokreće istorijsku intelektualnu debatu o moralnosti samog sistema po kojem svet funkcioniše.

U odnosu na burnu istoriju posle ove debate, vođene u XVI veku, deluje da se samo izgled novih oblika kolonijalizma pomenio, a da se čovečanstvo, u

pohlepi za materijalnim bogatstvom nije mnogo promenilo, te da nije izvučena nikakva pouka i poruka budućim generacijama.

2.1. Nove kolonijalizacije

Druga polovina XX veka je bila period masivne dekolonijalizacije u čitavom svetu. Tako su nove, oslobođene zemlje odmah postale članice Ujedinjenih nacija, koje su garantovale njihovu nezavisnost doktrinom o nemešanju u suverenitet svake države. Ova doktrina je ugrađena i u međunarodno pravo i u Povelju Ujedinjenih nacija⁴.

Teoretski, ovo je trebalo da znači prestanak stranog mešanja. Ali, naravno, nije. Sada postoji novi koncept "civilizacijske" misije kolonijalnih sila. Koncept koji ima novo značenje i snagu u postkolonijalnoj eri zove se - ljudska prava. Tako je počela nova era - borba za ljudska prava, koja je kod mnogih shvaćena kao nova opravdanost za intervenciju i/ili kolonijalizaciju.

Sve je počelo sastavljanjem ideološke Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima Ujedinjenih nacija⁵. Države koje su ratifikovale deklaraciju nisu skoro ništa preduzele kako bi je poštovale, već je ona više bila upotrebljavana kao propaganda opozicije protiv vladajuće partije i obrnuto. Deklaracija se jedino poštovala kada je već bila prekršena, a ništa nije učinjeno u smislu preventivnih mera protiv ugrožavanja ljudskih prava (Wallerstein, 2006). Zato je došlo do brzog formiranja nevladinih organizacija, koje su se brzo širile i sudelovale na više nivoa u ostvarivanju smanjenja kršenja ljudskih prava. Pomak je učinjen i na međunarodnom nivou. Sjedinjene Američke Države, tadašnji Sovetski Savez, Kanada i većina evropskih zemalja su 1975. godine na Konferenciji o bezbednosti i saradnji potpisale Helsinški sporazum⁶, koji obavezuje zemlje potpisnice da poštuju Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima.

U sprovođenju akcija koje za cilj imaju ostvarivanje ljudskih prava, uvek se postavljaju pitanja da li strane koje se mešaju, naročito kada je

⁴ Povelja Ujedinjenih nacija, Međunarodni ugovori FNRI 5/1945, Informacioni centar UN u Beogradu, 1984. dostupno na:

http://www.ius.bg.ac.rs/prof/Materijali/krsiva/povelja_un_lat.pdf i

<http://www.un.org/en/documents/charter/chapter19.shtml>.

⁵ Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (1948) Generalna skupština Ujedinjenih nacija 217 (III).

⁶ Helsinki Accords (1975) The first Conference on Security and Co-operation in Europe, Helsinki, Finland.

međudržavni spor u pitanju, reaguju u smeru koji zadovoljava pravdu i moralno je opravdan u prirodnom pravu? Ili se mora reagovati jedino na način koji je legalno opravdan u međunarodnom pravu? Odnosno, da li države koje intervenišu, imaju prava da nasilno sprovode odredbe međunarodnih ljudskih prava?

Od XVI veka, odnosno debate Sepúlveda - Las Casas, do sredine XX veka, Sepulvedina doktrina - legitimitet nasilja protiv varvarizma i moralna obaveza za pokrštaivanjem je bila dominantna. Zatim je sa velikom antikolonijalnom revolucijom sredinom XX veka, moralno pravo potlačenih naroda da odbiju nadzor samoprozvanih civilizovanih ljudi počelo da dobija sve veći legitimitet na svetskoj političkoj sceni. Tada je doktrina Las Casasa samo na kratko i na izgled vraćena. Zapravo je počela da se rađa i brzo širi nova doktrina, nazvana - ljudska prava, što je bila vodeća tema svetske politike. Kampanje o ljudskim pravima su tada u suštini obnovile Sepulvedino naglašavanje potrebe da civilizovani ljudi suzbiju varvarizam.

Bernard Kouchner je ukazao na ekvivalent evangelizacije XXI veka. Možda je najvažnija rečenica objašnjenja njegove fraze "*le droit d'ingerence*" (pravo na intervenisanje): "Ako je država diktatorska, onda apsolutno nije vredan poštovanja državne zajednice". Ovako on posmatra humanitarnu intervenciju u međunarodnom pravu. Akcenat je na tenziji između suvereniteta države i prava na mešanje. Ono što su za Sepulveda bili hrišćani, to su za Kouchnera demokrate (Wallerstein, 2006). Paralela se može povući u načinu shvatanja prava na intervenisanje, koji je u skladu sa vremenom u kojem su obojica živela.

Međutim, ko može da tvrdi da i demokratke države nisu, po nečemu, diktatorske?

2.2 Koncept žrtve

Današnji koncept Evrope, naročito Evropske unije je - koncept žrtava. Prema ovom konceptu, prvo je neophodno definisati ko su žrtve, a ko zločinci, a onda pristupiti kažnjavanju zločinaca. Koncept žrtava je rigidan, isključiv, "crno - beli". Međutim, zapravo je mnogo komplikovan proces razapet između obaveze zadovoljavanja prava/pravde i interesa. Postavlja se pitanje - ko je dovoljno dobar za određivanje, tj. definisanje žrtava i zločinaca?

Takođe je važno pitati se da li su, posle svih ratova, svi zločinci dovedeni pred lice pravde, ili samo oni koji su iz države u kojoj se interveniše,

odnosno one za koju je utvrđeno da je napadala, a ne zločinci iz one zemlje/zemalja koje se bave ili su umešane u intervenciju?

U situacijama kada imamo mešanje međunarodne zajednice, najjači argument za intervenisanje je odbrana nevinih. Međutim, ono što je nekada bilo pravo i obaveza pokrštavanja, sada, u XXI veku je pravo i dužnost širenja demokratije. To je novi način mešanja i ostvarivanja sopstevnih interesa država koje intervenišu, a koje se više ne radi nasilno, kao nekada širenje hrišćanstva nad pokorenim stavnovništvom. Sada se prvo stvara odgovarajuća atmosfera i država dovede do takvog stanja, da mešanje drugih država koje imaju interes, izgleda kao neophodno radi smirivanja situacije i daljeg nasilja. Često ono što se smatra vrednošću same demokratije izostane u proseku mešanja stranih posmatrača, a uspostavlja se spoljašnja kontrola od strane država koje intervenišu.

Pitanje - Ko ima pravo na intervenciju? - ide pravo u srce političke i moralne strukture modernog svetskog sistema. Intervencija je u praksi pravo koje pripada jačima. Ali, to pravo je teško definisati, pa je stoga uvek podložno političkom i moralnom izazovu. Za države koje se uključuju u proces mešanja u strane konflikte, danas su moralna opravdanja za to - ljudska prava i demokratija (Wallerstein, 2006).

3. DEMOKRATIJA I PITANJE DRŽAVLJANSTVA U EVROPI

Stanje u Evropi i svetu je unekoliko drugačije nego u proteklih nekoliko vekova, u pogledu kolonijalizma. Danas imamo obmutu situaciju. Evropski univerzalizam se više ne ispoljava intenzivno van Evropskog kontinenta; između ostalog i možda zato što su moćne evropske zemlje uspele da ostvare dominaciju, te došle do svog cilja. Sada se potreba za nametanjem kontrole ispoljava unutar Evrope, a pre svega se to ispoljava na izbeglicama, azilantima ili sezonskim radnicima. Situacija ovih građana - državljana trećih zemalja, čije matične države ne pripadaju Evropskoj uniji (EU), je drugačija u odnosu na EU državljane. Kako ovi građani čine veliki deo populacije EU, od kojih neki žive tu nekoliko godina ili decenija, postavlja se pitanje njihovih prava. Iako EU državljanstvo omogućava svim EU građanima da glasaju, i da se kandiduju na izborima na lokalnom i EU nivou, ovo nije slučaj kad su državljani trećih zemalja u pitanju. Njihovo pravo na učestvovanje u politici ostaje vezano za njihovo nacionalno i kulturno poreklo. Ipak, u tom smislu, neke promene u njihovim pravima učestvovanja su vidljive među samim

članicama EU⁷. Kraj unitarnog modela državljanstva danas bi trebao da znači spremnost osnivanja novih oblika političkih načina i sredstava kojima će se uspostaviti dobijanje novih državljanstava. Ovo iz razloga što su se u eri kosmopolitskih normi, pojavile nove forme političkih sredstava, koje osporavaju razlike između građana i starosjedelaca. Širenje kosmopolitskih pravila pod čijim se okriljem nastavlja promena shvaćanja i sticanja državljanstva je dovelo do osporavanja granica između naroda. Posledice takve transformacije državljanstva su dugo- ili kratko- ročne koegistencija pojedinaca ili grupa koje pripadaju udaljenim ili često kontradiktornim kulturama i običajima.

Primer preoblikovanja demokratije u korist moćne evropske države desio se 1990. godine u Nemačkoj. Mada se ovaj slučaj završio u korist imigranata, privukao je pažnju javnosti i opet doveo u pitanje merila prema kojima se EU članice vode kada su u pitanju ljudska prava. Tako je Nemačka pokrajinska skupština Schleswig-Holstein izmenila kvalifikacije za učestvovanje u lokalnim opštinskim i okršnim izborima, na takav način da je ograničila učešće imigrantima. Ustavni sud je presudu, između ostalog, ovako objasnio: "Članstvo u državnoj zajednici je definisano putem prava na državljanstvo.... Njihova solidarnost sa i njihova zavisnost od sudbine svoje domovine, kojoj ne mogu da pobegnu, su takođe opravdanje za ograničavanje glasanje građanima države....sa druge strane, stranci, bez obzira koliko su dugo boravili na teritoriji ove države, mogu uvek da se vrate svojoj domovini". Nemačku Ustavni sud je dopustio da suvereni narod promeni definiciju državljanstva i time omogućio konfuznu situaciju - da narod demokratske države može da menja definiciju demokratije, menjajući kriterijume za sticanje državljanstva. Ovde je demokratski narod viđen od strane suda kao *ethnos* - grupa koja je povezana snagom zajedničke sudbine, uspomena, solidarnosti i pripadanja. Sud je definisao suvereni narod Nemačke kao "političku zajednicu sudbine", čije je članstvo određeno rođenjem. Sud je takođe istakao da je demokratski zakonodavac povlašćen da menja značenje državljanstva i pravila za uključivanje u demokratsku zajednicu. Takvo menjanje državljanstva može biti neophodno za pravedan odnos prema izmenjenom prirodnom stanovništvu. U ovom slučaju, *demos* i *ethnos* za njih nisu bili isto. Stvari su se na kraju, posle brojnih rasprava, izmenile u korist imigranata. Potreba za naturalizacijom druge i treće generacije dece

⁷ U Danskoj, Švedskoj, Finskoj i Holandiji državljani tećih zemalja mogu da učestvuju na lokalnim i regionalnim izborima, u Irskoj samo na lokalnim, a u Ujedinjenom Kraljevstvu građani Komonvelta mogu da glasaju na nacionalnim izborima.

imigranata je uslišena i novi nemački zakon o državljanstvu je usvojen 2000. godine⁸. Sada Nemačka smatra da je zemlja imigranata, međutim, ovakva strana lica ima i svoje naličje. Ova država se danas drugim načinom bori za ulazak velikog broja azilantata⁹. Binarnost između domaćih i stranih državljana, građana i migranata je sociološki neadekvatna; realnost je mnogo fluidnija, u smislu činjenice da su mnogi građani poreklom od imigranata, a mnogo državljana je rođeno u inostranstvu. Imigracije i multikulturalizam se u savremenim demokratijama stapaju u jedno (Benhabib, 2006).

Još jedan primer multikulturalnih i verskih kontroverzi, poznat kao "afera marama" događao se u Francuskoj, u više navrata, gde je sada, još uvek, na snazi zabrana nošenja verskih obeležja koji pokrivaju lice u školama Francuske.¹⁰ Jasno je da će svi budući konflikti o poštovanju prava Muslimana i drugi imigranata biti vođeni u svetlu univerzalističkih principa evropske posvećenosti ljudskim pravima, sa jedne strane i okolnostima onakve demokratije koja se određuje u Francuskoj, kao i u svakoj drugoj državi članici EU, sa druge strane.

Globalizacija ne znači samo širenje multinacionalnih, često američkih, britanskih ili japanskih kompanija u svetu. Takođe postoji fenomen "obrnute globalizacije" u kojoj ljudi, obično iz siromašnijih zemalja dolaze u gradove kao što su London, Pariz, Amsterdam i dr. Grupe onih imigranata osnivaju svoje porodice u zemljama EU i povećavaju svoj broj, a time i značajno proširuju i učvršćuju svoju kulturu i običaje. Iz toga često nastaju multikulturalni konflikti¹¹ koji privlače pažnju javnosti i otvaraju brojna pitanja i debate.

Kontroverze koje nastaju u procesu ispunjavanja univerzalističkih normi sa jedne strane i evropskih demokratskih shvatanja sa druge, kao u navedenim

⁸ Nationality Law (2000) Code-No. 790 QG 1616, Federal Law Gazette I pp. 1618 ff., May 1999 the Bundesrat, Germany, come into force on January 1, 2000.

⁹ Tanjug (2014) Azil u Nemačkoj gotovo onemogućen, dostupno na: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2014&mm=09&dd=19&nav_id=901598

¹⁰ S.A.S. v. France - 43835/11, Judgment 1.7.2014 [GC] (2014) Ban on wearing religious face covering in public: no violation, European Court of Human Rights / Information Note 176 – July 2014, str. 25 - 27, dostupno na: http://www.echr.coe.int/Documents/CLIN_2014_07_176_ENG.pdf.

¹¹ Beller, E. T. (2003). Headscarf Affair: The Council d'Etat on the Role of Religion and Culture in French Society. *Texas International Law Journal* 39, 581-623, dostupno na: <http://www.tilj.org/content/journal/39/num4/Beller581.pdf>; Benhabib S. (2010) The return of political theology: The scarf affair in comparative constitutional perspective in France, Germany and Turkey. *Philosophy Social Criticism* 2010 36: 451-471, dostupno na: <http://www.yale.edu/polisci/sbenhabib/papers/The%20Return%20of%20Political%20Theology.pdf>.

slučajevima u Francuskoj i Nemačkoj, ponovo pokreću teorijsku dilemu impitanje: koliko univerzalističke norme posreduju u shvatanjima lokalne zajednice? Isključivanja iz zajednica postoje, kao i uvek što su postojala u istoriji, ali je prag njihovog opravdanja danas na višem nivou. Postalo je znatno teže obrazložiti isključivanje od strane demokratskog zakonodavstva, jer takve odluke sada moraju biti usklađene sa ustavnim i zakonskim normama domaće legislature, ali takođe i normama međunarodnog prava. Širenje univerzalnih normi, od zabrane ratnih zločina, zločina protiv čovčnosti i genocida, do sve obimnijih propisa prekograničnog kretanja kroz Ženevsku konvenciju i druge sporazume, donelo je novi politički uslov: lokalno, nacionalno i globalno se sve preklapaju jedno u drugo. Buduće demokratske izmene će njihovu međusobnu povezanost i zavisnost morati učiniti dubljom i širom (Benhabib, 2006).

4. ZAKLJUČAK - NIZ PITANJA

Mnogo pitanja se nameće samo po sebi, ramišljajući o ovoj temi u kontekstu istorijskih zbivanja i današnjice. Prvo, šta je to tačno međunarodna zajednica? Ko definiše zločine? Ko ima pravo da kazni i kako?

Definicija zločina, odnosno kršenja ljudskih prava i od strane koga počinjena, je ključna tema rasprave današnjice. Dalje se nameće pitanje, koju stranu, odnosno koji zločin kazniti, naročito kada više grupa učestvuje? I da li bi interveisanje i kažnjavanje donelo više štete nego što bi spečilo dalje zločine?

Postavlja se pitanje: Kako možemo pomiriti univerzalne norme sa činjenicom podeljenosti čovečanstva u razne grupe? Odgovor je da se moraju poštovati, inicirati i podsticati višestruki procesi demokratskih iteracija u cilju pomirenja kosmopolitanizma sa jedinstvenom pravnom, istorijskom, kulturnom tradicijom i sećanjima naroda.

Uvek možemo pitati sebe - Šta su to univerzalne vrednosti? Jedno je sigurno, one su uvek definisane od strane onih moćnika, koji intervenišu. Ovo pitanje je ključno u smislu političkog i moralnog uređenja današnjeg svetskog sistema. U praksi, pravo da se meša uvek ima onaj ko je jači i koji ima druge (uvek materijalne) interese i koristi, osim širenja demokratije. U Evropi je, međutim slučaj, da se ne primenjuju kriterijumi globalnog univerzalizma, već evropskog. Ove doktrine i etničke vrednosti potiču iz evropskog konteksta i teže da budu ili su uspešno predstavljene kao globalne univerzalne vrednosti.

Treba uvek imati na umu da čovečanstvu globalne univerzalne vrednosti nisu date, nego su uvek stvarane od strane pojedinaca ili nekolicine moćnih. Zato nikada nisu postojale jedinstvene vrednosti, već su se razlikovale kroz vreme, odnosno razlikovao se način sprovođenja onoga što je tada proglašavano univerzalnim vrednostima, a sve zarad starog, jedino nepromenjenog cilja - dobijanja materijalne koristi.

Da bi se intervenisanje u nastale strane sukobe uspešno sprovedo, potrebno je da oni koji se mešaju uspešno predstave i ubede javnost čitavog sveta ili većinu da su upravo one vrednosti koje oni zastupaju univerzalne i da je što pre potrebno omogućiti njihovo sprovođenje.

Ne radi se o tome da svaka borba za ljudska prava ima u svojoj pozadini borbu za sopstvenu materijalnu korist, mnogi ljudi pojedinačno ili udruženi imaju istinski osećaj empatije i zaista pomažu drugima. Ali, da bi ljudska prava postala univerzalna vrednost, potrebno je da čovečanstvo zaista iskreno veruje u činjenje dobra. Za to je neophodno menjati percepciju, osnovu, mišljenje i stavove, imati drugačiju strukturu i organizaciju međusobne saradnje, odnosno prvenstveno menjati sebe samog, što je najzahtevniji zadatak. Formiranje međunarodnog prava koje se odnosi na zločine protiv čovečnosti nema veliku svrhu u smislu istinske borbe za ljudska prava, ako se ovo pravo ne primenjuje jednako i na one koji pokoravaju i na one koji su pokoreni, ili na one koji intervenišu i one koji su u sukobu.

Prisustvo drugih ljudi, koji ne dele isto dominantno kulturno nasleđe, sećanje i moral u države koje nisu njihove postojbine je današnja realnost i stoga predstavlja izazov demokratskim zakonodavcima da ponovo razmotre značenje demokratskog univerzalizma.

Šta se krije iza nametanja evropskih vrednosti širom sveta? Ako ne, opet, novi način kolonijalizma? Šta će biti sledeći termin, nakon "ljudskih prava" i "demokratije", pod čijim će izgovorom Evropa (ili možda neko drugi) pokušavati da ponovo nametne svoju vlast? Dakle, Sepulveda i dalje pobeđuje.

REFERENCE

- (1) Battaglia A. (1981) *Toward a Reformulation of Natural Law*. New York: Seabury.
- (2) Beller, E. T. (2003). Headscarf Affair: The Council d'Etat on the Role of Religion and Culture in French Society. *Texas International Law*

Journal 39, 581-623. dostupno na:

<http://www.tilj.org/content/journal/39/num4/Beller581.pdf>.

- (3) Benhabib S. (2010) The return of political theology: The scarf affair in comparative constitutional perspective in France, Germany and Turkey. *Philosophy Social Criticism* 2010 36: 451-471, dostupno na: <http://www.yale.edu/polisci/sbenhabib/papers/The%20Return%20of%20Political%20Theology.pdf>.
- (4) Benhabib, S. (2006) Democratic iterations. U: *Another cosmopolitanism* (Vol. 3), Benhabib, S. Waldron, J., Honig, B., i Kymlicka, W; Post R. (Ed.). Oxford: Oxford University Press. str. 45-80.
- (5) Helsinki Accords (1975) The first Conference on Security and Co-operation in Europe, Helsinki, Finland.
- (6) Nationality Law (2000) Code-No. 790 QG 1616, Federal Law Gazette I pp. 1618 ff., May 1999 the Bundesrat, Germany, come into force on January 1, 2000.
- (7) Natural law (2012) The Columbia Electronic Encyclopedia, 6th ed., Columbia University Press. dostupno na: <http://www.infoplease.com/encyclopedia/society/natural-law.html>.
- (8) Natural law (2014) dostupno na: http://en.wikipedia.org/wiki/Natural_law.
- (9) Povelja Ujedinjenih nacija, Međunarodni ugovori FNRJ 5/1945, Informacioni centar UN u Beogradu, 1984. dostupno na: http://www.ius.bg.ac.rs/prof/Materijali/krsiva/povelja_un_lat.pdf i <http://www.un.org/en/documents/charter/chapter19.shtml>.
- (10) S.A.S. v. France - 43835/11, Judgment 1.7.2014 [GC] (2014) Ban on wearing religious face covering in public: no violation, European Court of Human Rights / Information Note 176 – July 2014, str. 25 - 27, dostupno na: http://www.echr.coe.int/Documents/CLIN_2014_07_176_ENG.pdf.
- (11) Tanjug (2014) Azil u Nemačkoj gotovo onemogućen, dostupno na: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2014&mm=09&dd=19&nav_id=901598
- (12) Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (1948) Generalna skupština Ujedinjenih nacija 217 (III).
- (13) Wallerstein, I. M. (2006) *European universalism: The rhetoric of power*. New York, London: The New Press. str. 1-29.

CONTRAPOSITION BETWEEN EUROPEAN UNIVERSALISM AND THE RIGHT TO INTERVENE

European colonialism and capitalist world economy have common motives and goals, only the arguments to justify intervention and the means of achieving dominance have varied over time. What used to be done, under the pretext of spreading civilization, development and spread of Christianity, today is transformed into the spread of democracy and the realization of human rights. In the purpose of their own economic growth and development, powerful European states try to establish universal standards all the time. However, these norms are often changed in order to their own interests, deviating from the basic democratic principles. In the end, the questions that arise are - Who has the right to intervene? What are the universal values?

*KEYWORDS: colonialism / universal values / democracy /
human rights*

MANJAK ETIČKE KOMPETENCIJE U JAVNOJ UPRAVI I LJUDSKA BEZBEDNOST*

Aleksandra Bulatović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Srđan T. Korać*

Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd

Odstupanje od formalno utvrđenih ovlašćenja, ideoloških principa ili izbornih obećanja, negativno utiče na funkcionisanje javne administracije na svim nivoima. Neformalnost u postupanju javne službe predstavlja odstupanje od normiranog, a prepoznaje se kao administrativna korupcija. Savremeno shvatanje ljudske bezbednosti obuhvata i obavezu države da obezbedi bezbednost i putem zaštite ljudskih prava onemogućavanjem zloupotrebe javne moći. Razmatrajući administrativni deficit kao ishod modaliteta javnog rukovođenja, manjak etičke kompetencije kao strukturni nedostatak u organizaciji javne službe i administrativno zlo kao fundamentalan izazov etičkim osnovama javne službe, autori ukazuju na ključne elemente za izgradnju funkcionalnih kontrolnih mehanizama administrativne korupcije.

KLJUČNE REČI: javna uprava / administrativni deficit / administrativno zlo / etika / ljudska bezbednost

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektima "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) i "Srbija u savremenom međunarodnim odnosima: strateški pravci razvoja i učvršćivanja položaja Srbije u međunarodnim integrativnim procesima — spoljopolitički, međunarodni, ekonomski, pravni i bezbednosni aspekti" (broj 179029) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: abulatovic@sezampro.rs

* E-mail: srdjan@diplomacy.bg.ac.rs

1. JAVNA ADMINISTRACIJA, JAVNA MOĆ I SAVREMENO KONCEPTUALIZOVANJE LJUDSKE BEZBEDNOSTI

Javni službenik je pripadnik državno–pravne vlasti. Takva pozicija daje ovlašćenja da se odlučuje o pojedinačnim aktima o pravima i dužnostima drugih subjekata—diskrecionu moć.¹ Javno ovlašćenje zavisi od voljnog podređivanja naredbama koje nadređeni izdaju podređenima, pa se zbog toga efektivno javno ovlašćenje možda najkraće može definisati kao legitimno vršenje faktičke vlasti. Postupajući na osnovu svojih ovlašćenja, javna administracija raspolaže sredstvima, interesima i uslovima realizovanja aspiracija građana. Pošto rad javnog službenika podrazumeva donošenje odluka, u tom procesu on bi trebalo da nastoji da proces i rezultat odlučivanja budu u skladu sa etičkim načelima kao temeljnim pravilima kojima se rukovodi u obavljanju svog posla. Međutim, formalni propisi i pravila ne mogu do kraja odrediti diskreciono postupanje. Etička pitanja u javnoj službi su složena i na njih se nailazi na svim nivoima, od ličnog do nacionalnog, ali i u međunarodnim odnosima. Među tim pitanjima posebno se ističu pitanja odnosa javnog i privatnog interesa, sukoba interesa, zloupotrebe ovlašćenja i korupcije.

Nepravilno korišćenje delegirane javne moći jeste, u suštinskom smislu, najveći izazov javne administracije jer uključuje propadanje i eroziju standarda utvrđenih za vršenje službe. Kao i kad se propisi krše, način na koji se diskreciona moć koristi u utvrđenim okvirima može da eskalira u korupciju, eksploataciju i nepravdu, da ugrozi ljudska prava i slobode iako se formalno ne krši zakon. Isključivo formalno sprovođenje propisa nije dovoljno za stvaranje funkcionalnog i na korupciju otpornog sistema (Fatić, 2005). Uvođenjem etičkih standarda olakšava se i omogućava efikasniji i kvalitetniji rad institucija i jača njihov integritet čime se povećava poverenje javnosti i odgovara na obavezu države da obezbedi ljudsku bezbednost..

Hijerarhija etičkih principa javne službe utemeljena je bezuslovnim pravilima ugrađenim u shvatanje o ljudskim pravima ili u religiji. Šta čini konkretnu etiku konkretne javne službe, određuje se propisima na osnovu konkretnih okolnosti, vrednosnih načela, institucionalnih standarda i posebnih pravila za javne službenike. Kako postupanje u svojstvu javnog službenika zahteva određivanje prioriteta vrednosti uprkos formalnom

¹ Diskreciona vlast još se naziva i arbitarna, jer njeni nosioci "arbitriraju", odn. posreduju svojim odlučivanjem između države i građana.

propisivanju pravila, javni službenik se u odlučivanju i potupanju suočava sa etičkim izborima (Frederickson, 1993).

Zoupotreba javne moći delegirane ovlašćenjem, odnosno javnog ovlašćenja radi sticanja neke privatne koristi, stvara neizvesnost sistema. Mehanizmi za nadzor, otkrivanje, istraživanje i izveštavanje o postupanju na koje se odnose pravila javne službe, po pravilu, neodvojivi su od administrativnih i disciplinskih sankcija koje su usmerene da obeshrabre kršenje pravila. Međutim, aktuelan teorijski trend pridaje sve veći značaja ulozi etike u vršenju javnih ovlašćenja (Thompson, 2004; Cody, Lynn, 1992; Cooper, 1990; Rohr, 1978). U fokusu savremenog pristupa suzbijanja korupcije uočava se insistiranje na izgradnji i negovanju visokog nivoa etike u javnom sektoru. Istovremeno, idejni oslonac savremenog shvatanja o ljudskoj bezbednosti stavlja individualnu delatnost u centar problema, preispitujući opseg i institucionalnu strukturu pružanja bezbednosti, proširujući i menjajući percepciju "bezbednosnih pretnji", te uzimajući u obzir političke, ekonomske i socijalne dimenzije bezbednosti.² Koncept humane bezbednosti, zasnovan na građanskim/civilnim vrednostima i utemeljen na pretpostavci da su ljudi i njihove potrebe osnovni subjekti, odnosno temeljni ciljevi bezbednosti, obuhvata široko polje postupaka koji se odnose na čovekov svakodnevni život i dostojanstvo. Ovakav pristup razumevanju savremenog koncepta bezbednosti takođe podrazumeva i demokratizaciju, transparentnost i odgovornost u kreiranju politika kao deo transformacije od modela upravljanja zatvorene elite, ka onom zasnovanom na interesima svih građana a poštovanje ljudskih prava postaje princip organizovanja kreiranja politika (James, 2014; King, Murray, 2001–2).

2. ADMINISTRATIVNI DEFICIT KAO ISHOD PRIMENE MODELA "NOVOG JAVNOG RUKOVOĐENJA"

Snažna kritika rada javne uprave jedno je od opštih mesta u javnom govoru i medijima od dolaska neokonzervativnih vlada u razvijenim zemljama početkom osamdesetih godina minulog veka.³ Ideologija

² Tradicionalno, koncept sigurnosti je povezivan sa državama, a ne sa pojedincima. Ljudska bezbednost stavlja u centar problema individualno postupanje u smislu engleskog izraza agency, ispitivanjem obima i institucionalne strukture pružanja bezbednosti, i proširujući i menjajući percepciju "pretnji" uzimajući u obzir političke, ekonomske i socijalne dimenzije bezbednosti. Radikalizacija promene paradigme u tradicionalnom mentalitetu bezbednosti i kreiranju politika iznedrila je savremeni koncept ljudske bezbednosti.

³ Saradnja na ovom tekstu je rezultat istraživanja u okviru projekta "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (br. 47011), Institut za kriminološka i

neokonzervativizma, poduprta neoklasičnom ekonomskom teorijom i programski oličena u tačerizmu (*Thatcherism*) i reganomici (*Reaganomics*), zagovarala je razgradnju skupe i nefunkcionalne države društvenog staranja (*welfare state*). Stvorena u razdoblju obnove i privrednog rasta posle Drugog svetskog rata, država društvenog staranja postala je tri dekade kasnije opterećena centralizovanom javnom upravom i strogo omeđenim formalnim pravilima i procedurama. Predstavljeno stanovište možda je najplastičnije sažeo Ronald Regan (Ronald Reagan) u januaru 1981. godine, kada je u govoru prilikom stupanja na dužnost predsednika SAD rekao da: "(u) sadašnjoj krizi vlada nije rešenje našeg problema; vlada jeste problem" (Reagan, internet).

Usledile su dve dekade reformi, sprovedenih prvo u zemljama anglosaksonske administrativne tradicije, a potom i u ostalim članicama Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (*Organisation for Economic Cooperation and Development*—OECD). Reformske mere su se sastojale od prenosa javnih funkcija na privatni i neprofitni sektor i presađivanja upravljačke kulture iz privrede u domen javne uprave—sve u skladu sa uverenjem da je najbolja ona vlada koja najmanje košta građane. Organizacija i praksa korporativnog rukovođenja trebalo je da povećaju efikasnost u pružanju javnih usluga primenom elastičnosti u angažovanju službenika i privatnih preduzeća, razvojem preduzetničkog duha, preuzimanjem rizika radi ostvarenja profita, smanjenjem troškova i uvođenjem striktno odgovornosti za postignute rezultate (Bovaird, Löffler, 2003: 6). Na taj način, javna administracija zasnovana na idejama, metodama i iskustvu rukovođenja privatnim preduzećem u okolnostima delovanja tržišnih mehanizama, trebalo je da pruži veći kvantitet i kvalitet javnih usluga za jednak iznos sredstava raspoloživih u državnom budžetu. Deo promena bio je usmeren na jačanje diskrecionog prava rukovodilaca u odlučivanju i kontroli rada podređenih službenika, razvijanje merljivih standarda za ocenjivanje radnog učinka.

Od osamdesetih godina minulog veka u literaturi o javnoj upravi pojavljuje se pojam novog javnog rukovođenja koji, iako sadržinski veoma raznolik, sažima ideje i praksu metodologije, tehnikâ i stila poslovanja privatnog

sociološka istraživanja, Beograd, i projekta "Srbija u savremenom međunarodnim odnosima: strateški pravci razvoja i učvršćivanja položaja Srbije u međunarodnim integrativnim procesima—spoljnopolitički, međunarodni, ekonomski, pravni i bezbednosni aspekti" (br.179029), Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.

sektora u javnom sektoru).⁴ Iz brojnih upotreba ovog izraza može se zaključiti da novo javno rukovođenje obuhvata pitanja preduzetništva i preuzimanja rizika u obavljanju javnih poslova, deregulacije, privatizacije, komercijalizacije, strukturne devolucije u vidu agencifikacije, sprovođenja javnih nabavki, upravljanja budžetskim sredstvima tako da se dobije "vrednost za novac", prenošenja dela javnih poslova privatnom i neprofitnom sektoru i jačanja odgovornosti merenjem radnog učinka (Bovaird, Löffler, 2003: 7).

Po uzoru na terminologiju tržišne privrede, javne službe se pojavljuju u ulozi pružalaca javnih usluga motivisane dostizanjem njihovog što boljeg kvaliteta, dok građani postaju kupci odnosno potrošači javnih usluga sa velikim izborom ponude. Odgovornost javnih službenika se više ne vezuje za ispravnost sprovođenja procedura i pridržavanje propisa, nego za kvantifikovane pokazatelje ostvarenih rezultata rada. Rukovodiocima javnih službi data je menadžerska autonomija (*let the manager manage*), poput one u privatnom preduzetništvu, kako bi bolje iskazali sposobnosti i veštine preuzimanjem rizika i uvođenjem inovacija radi valjanog odgovora na brze promene u političko-ekonomskom okruženju. Odstupanje od strogo hijerarhijskog ustrojstva tradicionalnog modela javne uprave i prenos pojedinih javnih poslova na privredne subjekte i organizacije građanskog društva, otvaraju pitanje definisanja odnosa između vlasti i pružaoca javnih usluga. Odnos je opisan teorijskim modelom nalogodavac–izvršilac (*principal-agent model*), prema kojem državni organ sa bilo kojeg nivoa vlasti unajmljuje pojedinca ili grupu da u njegovo ime i u javnom interesu obavlja poslove iz domena neke javne funkcije (Lane, 2009: 28). Unajmljivanje izvršilaca se odvija kroz takmičarski postupak javne nabavke, a pravno se uređuje uglavnom ugovorima o jednokratnim poslovima.

Danas se koncept novog javnog rukovođenja predstavlja kao novi normativni model javne uprave, pa se čak govori i o promeni paradigme, budući da se zagovara ne samo preuzimanje menadžerskih tehnika već i tržišnih i korporativnih vrednosti oslonjenih na neoliberalno učenje u ekonomiji (Gray, Jenkins, 2006). Ipak, teško da može biti reči o novom teorijskom shvatanju javne uprave. Reč je o svojevrsnom reformskom pristupu u osmišljavanju i vrednovanju organizacije rada javnog sektora, koja je

⁴ Umesto uobičajenog prevoda na srpski jezik kao "upravljanje", engleski izraz *management* prevodimo rečju "rukovođenje", prateći jezički smisao izvorne latinske reči *manus*—"rukovati", "uzeti stvar u ruke", kojim se naglašava lična sposobnost i delanje pojedinca. O ideji rukovođenja u širem smislu videti u: Hughes, 2003: 45–48.

pokazala slabosti i nedostatke u okviru modela države društvenog staranja (Lynn, 2006). Osmišljavanje i sprovođenje reforskih mera oduvek je bio deo svakodnevice javne uprave ili, metaforički rečeno, crta njenog "identiteta". Utoliko novo javno rukovođenje predstavlja samo pokušaj da se stapanjem ideje korporativnog rukovođenja kao čisto instrumentalne delatnosti primenjive u svim velikim organizacijama, s jedne strane, i novog institucionalizma u ekonomskoj teoriji usmerenog na preispitivanje "crne kutije" javnog sektora sa stanovišta transakcionih troškova, s druge strane, poprave i dopune nedostaci tradicionalnog modela organizacije javne administracije (Dollery, 2009).

Pojavu i rast administrativnog deficita prouzrokuje više činilaca povezanih sa društvenim procesima u tzv. dobu globalizacije.⁵ Savremena javna uprava proživljava iste izazove, pritiske, krize i promene kroz koje prolaze država i građani na prelazu iz modernosti u postmodernost.⁶ Pojedini teoretičari ocenjuju da javna uprava nikada u istoriji nije delovala u ovako uzburkanom okruženju, a i kada je prolazila kroz preobražaje nisu se odvijali odjedanput, tako korenito, brzim i naglim koracima, a opet sa toliko protivrečnosti i uz veliku pometnju (Caiden, 2006: 515). Nacionalna država se suočava sa bezbednosnim izazovima i pretnjama —poput uništavanja životne sredine, organizovanog kriminala, terorizma, ilegalnih migracija, etničkih i verskih sukoba, građanskih nemira itd.—na koje tradicionalni institucionalni odgovori ne daju rezultate. Rastući značaj globalnih tržišta, međunarodnih integracija i brzog kretanja kapitala zahteva u pojedinim oblastima javnih politika prenošenje dela suvereniteta sa nacionalnog na međunarodni ili, u slučaju Evropske unije, nadnacionalni nivo; uporedo se odvija postepeno "spuštanje" javnih nadležnosti na niže nivoe devolucijom i regionalizacijom. Ukupno posmatrano, država i njeni službenici pretrpani su preuzetim obavezama u pogledu ispunjenja sve šireg kruga zajamčenih prava i sloboda i uopšte životnih očekivanja. O nemoći nacionalnih vlasti da samostalno rešavaju pojedine javne probleme možda najbolje svedoče slučajevi ekoloških nesreća, poput onih u atomskim elektranama u Černobilju i Fukušimi, čiji su uzrok nastanka i izvor štetnog uticaja daleko van domašaja funkcionalnog suvereniteta svih pogođenih država.

⁵ Doba globalizacije označava označava dinamični ekonomski, politički i kulturni proces koji je rezultat brzog razvoja na poljima transporta i komunikacija i procesa deregulacije kao procesa uklanjanja legalnih ili kvazilegalnih restrikcija za pojedine vrste delatnosti ili cene u nekom privrednom sektoru.

⁶ Opširnije o obeležjima politike postmodernog doba pogledati u: Gibbins, Reimer, 1999: 94–133.

Administrativni deficit izvire delom iz unutrašnjih protivrečnosti organizacije javnih nadležnosti i upotrebe ljudskih resursa. Povremeno ponavljanje programa restrukturiranja javnog sektora—jednako stresnih za činovnike i građane—predstavlja skoro očajničke pokušaje vladajućih elita da se suoče sa promenama koje donosi postmodernost. "Učvršćenu geometriju" tradicionalno ustrojene javne uprave nasledila je "promenljiva geometrija" postmoderne birokratije, proistekla iz zahteva primene novih informacionih i komunikacionih tehnologija na kojima počivaju ekonomija i društvo znanja. U osi "promenljive geometrije" nalazi se organizovanje poslova posredstvom horizontalno uređenih mreža, sa projektom kao osnovnom operativnom jedinicom (a ne odeljenjem, sektorom, direkcijom itd.).⁷ Stanje stalnih promena organizacije i rukovođenja stvorilo je dinamičan radni ambijent, ali sa jakim osećajem nesigurnosti javnih službenika, što je dalje dovelo do dezorijentacije, oslabljenog poistovećivanja sa ciljevima organizacije i opšteg krunjenja morala zaposlenih.

3. NEKRITIČKA PRIMENA KORPORATIVNIH METODA U OBAVLJANJU JAVNIH POSLOVA: PUT KA STRUKTURNOM MANJKU ETIČKE KOMPETENCIJE JAVNE UPRAVE?

Primena Novog javnog rukovođenja kao modela za reformu javne uprave u okolnostima urušavanja države društvenog staranja u postindustrijskim poliarhijama, dovela je do nekritičkog prenošenja metoda korporativnog upravljanja u javni sektor sa uverenjem da je najbolja ona vlada koja najmanje košta građane. Korporativno rukovođenje trebalo je da poveća efikasnost u pružanju javnih usluga primenom elastičnosti u angažovanju službenika i privatnih preduzeća, razvojem preduzetničkog duha, preuzimanjem rizika radi ostvarenja profita, smanjenjem troškova i uvođenjem striktno odgovornosti za postignute rezultate. Javna administracija zasnovana na idejama, metodama i iskustvu rukovođenja u okolnostima delovanja tržišnih mehanizama trebalo je da pruži veći kvantitet i kvalitet javnih usluga za jednak iznos sredstava raspoloživih u državnom budžetu.

Preterana primena menadžerskih strategija i taktika dovela je do svojevrzne difuzije javnih funkcija u regulaciji društvenih procesa i preusmeravanja nacionalnog razvoja sa državnih delom i na nedržavne aktore. Država, preduzeća i organizacije građanskog društva postali su međusobno zavisni

⁷ Opširnije u Reed, 2005: 115–137.

akteri u procesu kreiranja i sprovođenja javnih politika. Lanac delegiranja javnih ovlašćenja i nadležnosti produžen je i iskomplikovan. Međudejstvo umreženih javnih službi, privatnog i nevladinog sektora "zamaglilo" je granicu između područja javnog i privatnog i, posledično, pokazalo slabosti u pogledu valjane zaštite i unapređenja javnog interesa. Usložnjavanje mehanizama odgovornosti javnih funkcionera i službenika, a posredno i odgovornosti izabrane vlasti uopšte, stvorilo je svojevrstan jaz između javnih institucija i građana kao neposrednih korisnika javnih usluga, što na duži rok može da podrije demokratski legitimitet. Građani su posredno svedeni na potrošače javnih usluga koje, prema objašnjenjima zastupnika neokonzervativne ideološke matrice o vladi kao biznisu, zanima samo korist, a ne i kvalitet političke dimenzije odnosa sa vlastima. Brojne kritike upućene na račun primene ideje privatnog preduzetništva u javnoj upravi mogu se svesti na argument da tržišna načela u upravljanju javnim sektorom ne samo da nisu primenjiva—budući da se vladine aktivnosti ne sprovode shodno merilu najveće moguće isplativosti, već da bi ostvarile neki javni interes—nego i prete da suštinski ograniče učešće građana u rešavanju pitanja od važnosti za čitavu političku zajednicu (Koven, 2009).

Efikasnost i delotvornost nisu apsolutne vrednosti kojima savremena javna uprava treba da teži u svom radu, već se one moraju meriti u odnosu prema drugim vrednostima demokratskog poretka. Kao što duhovito primećuje Donald Savoie (Donald J. Savoie), u preduzeću nije toliko važno ako 10 odsto vremena radite pogrešno dokle god donosite profit, dok u državi nije toliko važno ako 90 odsto vremena radite ispravno jer će u središte pažnje doći onih 10 odsto kada ste grešili (Savoie, 2006). Insistiranje na ostvarenju "čiste" efikasnosti, prisutno u strateškom promišljanju poboljšanja rada javne uprave, u praksi je odvelo rukovodioce i javne službenike u sukob sa demokratskim vrednostima, poput odgovornosti, transparentnosti, ljudskih prava i sloboda, jednakosti, političke participacije, distributivne pravde, poverenja itd. Da se poslužimo metaforom Dejvida Ozborna i Teda Geblera (David Osborne, Ted Gaebler) o državi kao brodu: oni koji su za krmom imaju daleko veću moć da odrede kuda plovi brod od onih koji veslaju (Osborne, Gaebler, 1992). Oni koji upravljaju brodom kao da su zaboravili u čijem je brod vlasništvu.

Deo promena bio je usmeren na jačanje diskrecionog prava rukovodilaca u odlučivanju i kontroli rada podređenih službenika, razvijanje merljivih standarda za ocenjivanje rada i na naglašavanje evaluacije radnog učinka. Navedene promene nije pratilo adekvatno staranje o unapređenju etičke infrastrukture u javnom sektoru. Otkrivanje brojnih korupcijskih skandala tokom prethodne dve dekade na svim nivoima vlasti postindustrijskih društava svedoči o postojanju ozbiljnih oblika narušavanja integriteta javne

uprave, te iskustveno potkrepljuje zloslutnu pretpostavku savremenog teoretičara istorije Ričarda Rodsa (Richard Rhodes) da bi zbog ugrađenih mana rukovođenje javnim poslovima pomoću menadžerskih metoda i tehnika moglo da bude "katastrofa u najavi" (Lynn, 2006). Velika materijalna šteta i zanemarivanje, ili čak otvoreno kršenje etičkih standarda uticali su na smanjenje efikasnosti rada javne uprave i, pružanjem lošijeg kvaliteta javnih usluga, proizveli kod građana osećanje da ne mogu u potpunosti da ostvare sva ustavom zajamčena prava. Utoliko se može govoriti o pojavi nove krize u funkcionisanju savremenog demokratskog poretka—nastanku "administrativnog deficita". Obim i dubina administrativnog deficita variraju od zemlje do zemlje i neposredno zavise od prirode nacionalnog administrativnog sistema. U postkomunističkim zemljama poput Srbije, građani otežano ostvaruju osnovna prava—na primer, pravo na pristup javnim zdravstvenim uslugama ili čekaju danima na izdavanje ličnih i drugih dokumenata značajnih za ostvarivanje ostalih građanskih prava, dok javne službe nisu u stanju ni da uspostave elementarni komunalni red u pogledu suzbijanja nepropisnog parkiranja, odlaganja smeća, ulične prodaje, nezakonite izgradnje itd.

U pozadini "talasa" raznovrsnih zloupotreba javnih funkcionera i službenika kojima mediji zapljuskuju svakodnevno javnost, stoji jedan od osnovnih problema povesti političkog života, pa i savremene demokratije—kako ostvariti načelo nepristrasnosti u odlučivanju o javnim poslovima. Pristrasnost nije nimalo naivno odstupanje od čestitog obavljanja javne službe. Sve raširenija praksa zanemarivanja javnog interesa radi ispunjenja privatnih ciljeva govori da javna uprava nije sposobna da osigura punu i ravnopravnu zastupljenost potreba svih članova jedne političke zajednice. U želji da se prikažu kao vični menadžeri, javnim službenicima je važnije da predstave da je posao urađen, nego da ga stvarno urade. Sve više zabrinjava problem odsustva elementarnog poštenja u obavljanju svakodnevnih zadataka na svim nivoima hijerarhije, pa čak i pojedinih organizacionih jedinica u celini.

O tome svedoči primer skandala koji je 2005. godine izbio u SAD oko izrade izveštaja o stopi kriminala u okrugu Brouard (Florida). Namera rukovodstva lokalne policije bila je da prikaže pad stope kriminala u okrugu kao neposredan radni učinak podređenih službenika i ličnih upravljačkih sposobnosti, pa su sistematski vršeni pritisci na osumnjičene da priznaju krivicu za prijavljena krivična dela—koja oni nisu ni počinili (Anderson, internet). Na osnovu iznuđenih priznanja i dodatnog proizvoljnog smanjivanja broja krivičnih dela pojedinih policijskih službenika, statističkim metodama je stvorena lažna predstava o odličnim rezultatima lokalne policije. Godinu dana kasnije u Teksasu je otkriven sličan skandal, ovog

puta u jednoj osnovnoj školi u Hjustonu, kada je prosvetna inspekcija utvrdila da su nastavnici pomagali učenicima da što tačnije urade testove iz pojedinih predmeta kako bi prikazali ulepšanu sliku o vlastitom profesionalnom zalaganju (Radcliffe, internet). Da ironija bude veća, škola je pre otkrivanja lažiranja znanja prikazana kao uzor u veoma gledanoj televizijskoj emisiji Opre Vinfri (Oprah Winfrey), a tadašnji predsednik SAD pozdravio je vidan "napredak" učenika.

Sposobnost da se dela u skladu sa etikom javne uprave očigledno ne proističe mehanički iz same činjenice da neko obavlja javnu dužnost. Rukovodilac ne postaje moralni izvršilac po "sili" čelnog položaja u hijerarhiji administrativnog aparata, već tako što ličnim primerom pokazuje privrženost etičkim standardima. Zato je pored poznavanja moralnih načela i normi i deduktivne sposobnosti koje omogućavaju njihovu pravilnu primenu na konkretne situacije, za valjano moralno prosuđivanje jednako važan lični karakterni profil. Za nekog rukovodioca možemo da kažemo da poseduje moralne vrline za javnu službu kada je sveobuhvatni kvalitet izvrsnosti njegovog karaktera izražen u dugoročnom nastojanju da iz navike postupa sa brigom prema ostvarenju tuđe dobrobiti. Samo kada poseduje ovako definisanu moralnu vrlinu rukovodilac stiče verodostojan autoritet neophodan da zaposlene u javnoj upravi uveri da ga slede u moralno ispravnom obavljanju profesionalnih zadataka.

Moralno pogrešno ponašanje javnih funkcionera i službenika može prouzrokovati kobne posledice po ljudsku bezbednost i urušiti javnu infrastrukturu kada se, na primer, nesavesno upravlja poslovima predupređenja i kontrole prirodnih nepogoda. Loš odgovor nadležnih javnih službi na katastrofalni udar uragana "Katrina", koji je avgusta 2005. godine potopio Nju Orleans, desetine manjih naselja i industrijskih postrojenja u više saveznih država na jugu SAD, još je jedan dokaz o postojanju ozbiljnog administrativnog deficita čak i u razvijenim zemljama. Istragom službene prepiske utvrđeno je da je tadašnji direktor Savezne agencije za upravljanje vanrednim situacijama (*Federal Emergency Management Agency—FEMA*) Majkl Braun (Michael Brown) načinio niz propusta u rukovođenju evakuacijom lokalnog stanovništva i, kasnije, u organizovanju prve pomoći ugroženima (Brennan, Koven, 2009: 254). Pored toga što se više puta oglušio o hitne izveštaje podređenih službenika o alarmantno teškom položaju ljudi zarobljenih u uništenim i poplavljenim područjima bez hrane i vode, iz elektronske pošte se vidi da je Braun tih dana najviše brinuo o tome da li lepo izgleda u izjavama datim televizijskim stanicama. Zbog neobjašnjivo neodgovornog ponašanja čelnog čoveka javne agencije zakonom zadužene da organizuje spasavanje i ublažavanje posledica elementarnih

nepogoda smrtno je stradalo skoro dve hiljade ljudi. Više desetina hiljada većinom siromašnih i nemoćnih građana jednostavno je bilo prepušteno srećnom slučaju da ih pronađe neka od malobrojnih spasilačkih ekipa.

4. ADMINISTRATIVNO ZLO

Zlo bi se kratko moglo definisati kao antiteza dobrom u principijelnom smislu. Pod zlom podrazumevamo postupanje ljudskih bića koje nepravedno ili nepotrebno izaziva patnju, bol ili smrt drugog ljudskog bića. Zlo se može razumeti i kao društveno konstruisana kategorija čije specifičnosti određuju okolnosti i moral određene zajednice.

Optimistična prosvetiteljska ideja o stalnom napretku čovečanstva i pozitivistički opredeljena nauka istisnule su pojam zla na rub današnjeg sveta ideja. Ipak, tokom poslednjih nekoliko godina obnovljene su filozofske rasprave koje pokušavaju da na ozbiljan način ožive ontološko i etičko proučavanje zla. Primera radi, savremeni nemački praktički filozof Otfried Hefe (Otfried Höffe) u učenju o tri stepena zla, moralnu slabost vidi kao najblaži stepen zla, gde pojedinac priznaje i zna šta je moralno, ali nije dovoljno spreman da tako nadvlada protivmoralne sklonosti (Hefe, 2011: 349). Na stepenu moralne neispravnosti, čovek deluje iz motiva koji nisu moralni, odnosno samo ako mu moralno ponašanje donosi neku dugoročnu korist. Prema Hefeu, zloba je najviši stepen zla jer se u njemu izričito uskraćuje priznavanje morala. U pokušaju da načini vlastitu tipologiju zla, savremeni norveški filozof Laš Svensen (Lars F. H. Svendsen) pravi razliku između četiri oblika moralnog zla, kojima je zajednički imenitelj poništavanje vrednosti drugih kao ljudskih bića:

- Demonsko zlo ljudi čine samo da bi uživali u zlu, odnosno da bi se radovali tuđoj patnji. Artur Šopenhauer (Arthur Schopenhauer) primetio je da je zloba, pored egoizma i sažaljenja, osnovni pokretački motiv ljudske prirode, i da je posebna po tome što druge ozleđujemo i kada nam to ne donosi nikakvu korist, tj. samo iz zadovoljstva. Užitek koji pojedinci imaju kada ostvaruju nadmoć nad drugom osobom i izopačeno uverenje da moramo činiti zlo ako želimo da budemo slobodni i srećni, detaljno je opisao u svojim romanima Markiz de Sad (Marquis de Sade).⁸
- Instrumentalno zlo je ono koje pojedinac čini uz jasnu svest i znanje o zloj prirodi svog postupka, ali ipak deluje kako bi ostvario vlastiti interes ili

⁸ Filozofsku kritiku učenja de Sada detaljnije pogledati u: Airaksinen, T. (1995), *The Philosophy of the Marquis de Sade*, London and New York: Routledge.

zadovoljio potrebu. Prema Kantu reč je o uzdizanju samoljublja iznad moralnog zakona, tako što pojedinac svesno i voljno bira da učini zlo kako bi zadovoljio neku želju—bira subjektivno dobro na račun objektivnog dobra. Cilj zbog kojeg je preduzeta zla radnja ne mora sâm po sebi da bude zao, već može biti dobar ili moralno neutralan;

- Idealističko zlo se pojavljuje kada čovek postupa rđavo pogrešno verujući da zapravo čini dobro, jer je motivisan idejama ili težnjom da postigne neki ideal u stvarnosti. Reč je o opravdavanju zla ostvarenjem višeg dobra;
- Plitkumno zlo nastaje kada pojedinac dela loše samo zato što nije prethodno promislio da li je njegov postupak dobar ili zao (Svensen, 2003: 85).

Svensen u navedenoj studiji o zlu razvija za promišljanje etike javne uprave veoma korisnu argumentaciju o pet činilaca koji mogu da podstaknu i obične, psihički zdrave i dobronamerne ljude da pristanu na zlo: Distanciranje između vlastitih zlih postupaka i drugih koji su objekat tih postupaka; Podela posla stvara privid da pojedinac ne učestvuje neposredno u nekoj zloj aktivnosti, jer je njeno sprovođenje iscepkano na brojne segmente gde je svaki akter zadužen samo za svoj konkretan zadatak. Eskalacija se odnosi na slučaj kada pojedinac suočen sa životnim problemima polako počne da menja moralne vrednosti naučene tokom vaspitavanja i odrastanja; Naopaka socijalizacija se pojavljuje kada se ljudi uče kulturnim obrascima ponašanja koji su odjednom postali norme delanja, a inače bi bili moralno (Hefe, 2011). Razdvajanje postupanja od njegovog moralnog neprihvatljivi konteksta uklanja smisao za ličnu odgovornost kao i institucionalnu odgovornost, te svodi razmatranje javnog interesa na dominantnu ideologiju i društvene strukture. Savest se doživljava kao inferiorna u odnosu na instrumentalnu logiku, a moral se transformiše u instrumentalno racionalizovana i legitimisana pravila. Osećaj za individualnu odgovornost nestaje kako se povećava distanca između objekta i aktivnosti.

Administrativno zlo je relativno nov etički koncept koji ima poreklo u oblasti javne administracije i predstavlja postupanje javnog službenika na način koji je u skladu sa organizacionom perspektivom ili politikom, ali i fundamentalni izazov etičkim osnovama javne službe. Oklevanje da se prizna značaj administrativnog zla kao dela identiteta i prakse javne službe i javne politike, povećavan njegov uticaj i mogućnost da u budućnosti, u ime javnog interesa, institucije postupaju na način koji je dehumanizovan i destruktivan.

Administrativnim zlom označavamo upotrebu tehnologije, profesionalaca u administraciji i hijerarhijskih organizacionih struktura na način koji kolektivne

akcije odvaja od njihovog moralnog konteksta. U tom smislu profesionalizam omogućava racionalnu participaciju u aktima administrativnog zla inače normalnih ljudi, kroz seriju tehnički opravdanih i instrumentalno racionalnih odluka, i uz podršku informacionih tehnologija.

Ono što administrativno zlo čini različitim u odnosu na opšti fenomen zla je činjenica da je njegova pojava najčešće maskirana i da oni koji ga čine nisu svesni da čine zlo jer postupaju u okvirima svoje organizacione funkcije. Šta više, u okolnostima koje predstavljaju moralnu inverziju, ljudi lako upadaju u postupanje kojim čine administrativno zlo pri tom verujući da postupaju ne samo ispravno, nego u skladu sa zahtevom da čine dobro.

Teza Hane Arent (Hannah Arendt) o "banalnosti zla" čini se da opominje da etika javne uprave nikako ne sme da se shvati olako, kao prolazna pomodna novotarija zgodna za popravljjanje ugleda javnog sektora (Arendt, 1994). Ne zaboravimo da je veliki broj nacističkih funkcionera u odbrani pred sudom isticao argument da su počinjeni zločini samo rezultat doslednog poštovanja tadašnjih zakona i prilježnog sprovođenja zvanične javne politike onog vremena. I danas korumpirani i nemoralni javni funkcioneri i službenici opravdavaju svoja nedela tvrdnjom da su sve radili "u okviru zakona", ili u skladu sa propisanim diskrecionim pravom u odlučivanju. Diskreciono pravo predstavlja za javnog službenika neophodnu alatku u praktičnoj primeni uopšteno formulisanih zakona i programa javnih politika. Diskrecija činovniku daje prostor neophodan za lično prosuđivanje kada i kako da primeni neko pravilo, ili koji smer delanja je najbolji u nekom konkretnom slučaju.⁹ U toj "sivoj zoni" tumačenja propisa ili ciljeva javnih politika, gde nije moguće detaljno urediti zakonom sve pojedinačne okolnosti korišćenja poverenih ovlašćenja, pojavljuje se mogućnost da javni službenik usled lošeg prosuđivanja pogreši u odlučivanju i proizvede veoma štetne posledice po javni interes i ogreši se o prava građana. Moralne norme prilagođene nedoumicama i dilemama profesionalnog rada u javnoj upravi, mogu da posluže kao tačni putokazi za ispravno odlučivanje koje uzima u obzir vrednosnu dimenziju života u političkoj zajednici.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U tehničko-racionalnoj koncepciji etike savremene javne službe, lična savest je uvek podređena hijerarhijskoj strukturi. Ova etika ima problem u

⁹ Patrick N. Malcolmson, "Administrative discretion", in: David Schultz (ed.), *Encyclopedia of Public Administration and Public Policy*, Facts On File Inc., New York, 2004, p. 5.

suočavanju, sa jedne strane, odgovornosti profesionalnog javnog službenika prema hijerarhiji autoriteta, javnoj politici i zahtevima posla, i, sa druge strane, lične, društvene odgovornosti za sadržaj ili posledice odluka ili postupaka. Savremena administracija funkcioniše tako što subjektivno i lično dolazi tek iza javnog i objektivnog. S obzirom na realnost administrativnog zla, javni službenik bi trebalo da bude svestan da etičko ponašanje u službi nije definisano samo tako što će postupati u skladu sa pravilima i propisima. Norme zakonitosti, efikasnosti i uspešnosti koliko god da su profesionalne, niti promovišu niti u svakom slučaju štite dobrobit ljudi, a posebno ne one najranjivije članove društva čiji se broj povećava u savremenom svetu. Kultura tehničkog racionalizma analitički sužava proces u kome javna politika se formuliše i primenjuje, tako da su tzv. moralne inverzije verovatnije (kada nešto zlo na uverljiv način biva redefinisano kao dobro).

Savremena etika javne službe fokusirana je na proces u kome profesionalni službenik donosi odluke u okvirima birokratizovanog organizacionog sistema. U javnoj sferi smatra se da je ključno očuvanje institucionalnog integriteta tako što će službenici postupati u skladu sa profesionalnim normama, tako što neće činiti greške (nemar, nekompetencija itd.) niti praviti prekršaje kojim bi se narušilo javno poverenje (korupcija, nepotizam itd.), i, istovremeno, tako što su javni službenici odgovorni za svoj rad izabranim predstavnicima (u demokratskom kontekstu). Javni službenici se podstiču da tragaju za većim dobrom tako što će koristiti diskreciju u primeni pravila i propisa i tako što će nastojati da se na kreativan način suoče se sa dinamičnim okolnostima. Međutim, ne postoji dovoljno razvijena svest o fundamentalnom etičkom izazovu koje profesionalni javni službenik ima u savremenoj tehničko-racionalnoj kulturi—da neko može biti dobar i odgovoran profesionalac u javnoj službi i istovremeno da čini ili doprinosi činjenju administrativnog zla. "Dobar" javni službenik bi trebalo da jednako izbegava ekstremeno postupanje u smislu strogog pridržavanja pravila kao i podrivanje vladavine zakona svojim ličnim procenama interesa.

Struktura savremenih institucija podrazumeva kompleksnu organizaciju u kojoj je individualna odgovornost difuzno precizirana, a redovan rad podrazumeva fragmentiranu realizaciju očekivanog. I pojedinci i grupe mogu postupati na način koji predstavlja administrativno zlo, a da ne prepoznaju posledice svog činjenja, ili, čak, da veruju da je njihovo postupanje opravdano ili u službi višeg dobra.

Ako postoje uslovi da se javno ovlašćenje ne koristi u skladu sa zahtevom legitimiteta, već po principu "dodatnih podsticaja" (u najširem smislu) javnom činovniku kome je povereno ovlašćenje da odlučuje o ostvarivanju, kršenju ili menjanju prava, stvara se sistemska devijacija koja nije personalni već

strukturno–društveni i strateško–razvojni društveni problem (Vuković, 2007). Poverenje građana se narušava, a, u daljem toku, građani se navode na stvaranje novih kontakata za izigravanje sistema i daje novi podsticaj širenju nelegitimnih transakcija. Ovakva distorzija u sistemu vrednosti potkopava državu iz temelja, teško oštećujući privredni i ukupni društveni razvoj. Sagledavanje složenih veza i međusobnih uticaja korupcije i ljudskih prava trebalo bi da doprinese unapređenju politika i efikasnijem radu svih aktera koji deluju u ovom kontekstu. Nadzor nad postupanjem javnog sektora sa pozicija etičnosti procedure i odlučivanja mora biti zasnovan na određenom specifičnom znanju. Uloga nadzora uvek je u funkciji obezbeđivanja kvaliteta, pa od povećanja etičkih kapaciteta javne administracije zavisi i ostvarenje funkcije države u smislu obezbeđivanja ljudske bezbednosti.

REFERENCE

- (1) Airaksinen, T. (1995), *The Philosophy of the Marquis de Sade*, Routledge, London and New York.
- (2) Arendt, H. (1994) *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, London: Penguin Books.
- (3) Bovaird, T., Löffler, E. (eds.) (2003), *Public Management and Governance*, London and New York: Routledge
- (4) Brennan, M., Koven, S. (2009), "Hurricane Katrina: Preparedness, Response, and the Politics Administration Dichotomy", in: Ali Farazmand (ed.), *Bureaucracy and Administration*, Boca Raton: CRC Press.
- (5) Caiden, G. (2006), "The Administrative State in a Globalizing World: Some Trends and Challenges", in: Eric Otenyo, Nancy Lind (eds.), *Comparative Public Administration: The Essential Readings*, Oxford, Amsterdam, San Diego: Elsevier/JAI Press.
- (6) Cody, W. , Lynn, R. (1992), *Honest government: An ethics guide for public service*, Westport, CT: Praeger Publishers.
- (7) Cooper, T. (1990), *The responsible administrator: An approach to ethics for the administrative role*, Third edition. San Francisco, CA: Jossey–Bass, Inc. Publishers.
- (8) Dollery, B. (2009), "The influence of economic theories of government failure on public management reform", in: Shaun F. Goldfinch and Joe L. Wallis (eds), *International Handbook of Public Management Reform*, Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing.
- (9) Fatić A. (2005) Osnovni principi etike i javna služba u: Radovanović D. i Bulatović A. (urs) *Korupcija*, Beograd: Centar za menadžment i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 147–180.

- (10) Frederickson, G. (1993), *Ethics and Public Administration*, Armonk, New York: M. E. Sharpe.
- (11) Geuras, D., Charles Garofalo, C. (2005), *Practical Ethics in Public Administration*, Vienna: Management Concepts.
- (12) Gibbins, J., Reimer, B. (1999), *The Politics of Postmodernity: An Introduction to Contemporary Politics and Culture*, London, Thousand Oaks and New Delhi: Sage Publications.
- (13) Gray, A., Jenkins, B. (2006), "From Public Administration to Public Management: Reassessing a Revolution?", in: Eric E. Otenyo and Nancy S. Lind (eds), *Comparative Public Administration: The Essential Readings*, Oxford, Amsterdam, San Diego: Elsevier/JAI Press.
- (14) Hefe, O. (2011), *Umeće življenja i moral: ili usređuje li vrlina?*, Novi Sad: Akademska knjiga.
- (15) Hughes, O. (2003), *Public Management and Administration: An Introduction*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- (16) James, P. (2014). "Human Security as a Left-Over of Military Security, or as Integral to the Human Condition", in: Paul Bacon, Christopher Hobson (eds.), *Human Security and Japan's Triple Disaster*, London: Routledge, p. 87.
- (17) King, G., Murray, C. (2001-02), "Rethinking Human Security", *Political Science Quarterly*, 116(4): 585–610.
- (18) Koven, S. (2009), "Bureaucracy, Democracy, and the New Public Management", in: Ali Farazmand (ed.), *Bureaucracy and Administration*, Boca Raton: CRC Press.
- (19) Lane, J. (2009), *State Management: An Enquiry into Models of Public Administration and Management*, London and New York: Routledge.
- (20) Lynn, L. (2006), "The New Public Management as an International Phenomenon", in: Eric E. Otenyo and Nancy S. Lind (eds), *Comparative Public Administration: The Essential Readings*, Elsevier/JAI Press, Oxford, Amsterdam, San Diego.
- (21) Lynn, L. (2006), *Public Management: Old and New*, Routledge, London and New York.
- (22) Malcolmson, P. (2004), "Administrative discretion", in: David Schultz (ed.), *Encyclopedia of Public Administration and Public Policy*, New York: Facts On File Inc.
- (23) Osborne, D., Gaebler, T. (1992), *Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit Is Transforming the Public Sector*, Reading: Addison-Wesley.
- (24) Radcliffe, J. (2006), "Criminal scope of HISD dropout scandal set to unfold", *Chron —Houston and Texas News*, (internet):

- www.chron.com/disp/story.mpl/metropolitan/4296231.html
(pristupljeno 18. novembra 2014).
- (25) Reagan, R. (1981), "Ronald Reagan Inaugural Address", (internet):
www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=43130#axzz1REEUhyGs (pristupljeno, 20. oktobra 2014).
- (26) Reed, M. (2005), "Beyond the Iron Cage?: Bureaucracy and Democracy in the Knowledge Economy and Society", in: Paul du Gay (ed.), *The Values of Bureaucracy*, Oxford: Oxford University Press.
- (27) Rohr, J. (1978). *Ethics for bureaucrats: An essay on law and values*, New York, NY: Marcel Dekker, Inc.
- (28) Savoie, D. (2006), "What is Wrong With the New Public Management?", in: Eric E. Otenyo and Nancy S. Lind (eds), *Comparative Public Administration: The Essential Readings*, Oxford, Amsterdam, San Diego: Elsevier/JAI Press.
- (29) Svensen, L. (2006), *Filozofija zla*, Beograd: Geopoetika.
- (30) Thompson, D. (2004), *Restoring Responsibility: Ethics in Government, Business, and Healthcare* Cambridge: Cambridge University Press.
- (31) Vuković S. (2007), *Tranzicija i korupcija*, Beograd: Filip Višnjić.

LACK OF PUBLIC ADMINISTRATION ETHICAL COMPETENCIES AND HUMAN SECURITY

Deviations from formal mandates, ideological principles or electoral promises have clear ricochet effects on the work of public administration at all its levels. This deviations generate a type of informality that is typically, although crudely, referred to as "administrative corruption". Contemporary human security reflects also on obligation of the state to protect human rights by preventing abuse of public power. By outlining administrative deficit as the result of management modality, lack of ethical competencies as a structural defect in public administration organisation, and administrative evil as fundamental challenge to the ethical foundation of public administration, authors point towards key elements for construction of functional control mechanism aiming at curbing administrative corruption.

KEY WORDS: *public administration / administrative deficit / administrative evil / ethics / human security*

DISCIPLINSKO KAŽNJAVANJE OSUĐENIH*

Ljeposava Ilijić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Goran Jovanić*

Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Život osuđenika u zatvorskoj ustanovi u potpunosti je normativno regulisan, kako opštim zakonskim propisima, tako i internim aktima ustanove. Poštovanje reda, pravila ponašanja i održavanje bezbjednosti jedan su od primarnih ciljeva svake zatvorske ustanove. Kršenje propisanih pravila ponašanja predstavlja disciplinski prestup za koji se izriče zakonom propisana disciplinska mjera. Autori u ovom radu pažnju usmjeravaju upravo ka analizi disciplinskih prestupa, vrsti ali i izrečenim disciplinskim mjerama, komparirajući podatke iz tri ustanove različitog tipa/tretmana.

KLJUČNE RIJEČI: *Osuđeni /disciplinski prestupi/ disciplinske mjere*

UVOD

Položaj i prava osuđenih lica regulisani su brojnim zakonskim rješenjima i međunarodnim aktima i konvencijama, koji proklamuju kako uslove izvršenja zatvorske kazne, tako i humano postupanje. Potpuna normativna

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: lelalela_bgd@yahoo.com

* E-mail: goxi67@gmail.com

regulisanost zatvorskog života,¹ rada, slobodnovremenskih aktivnosti, ali i sankcionisanje određenih nedozvoljenih oblika ponašanja, imaju za cilj održavanje reda i bezbjednosti u ustanovi kao i obezbjeđivanje uslova za adekvatno sprovođenje tretmana i postizanje njegovih ciljeva.

Pored prava koja su mu zakonom priznata, osuđeni koji se nalazi na izvršenju zatvorske kazne je dužan da se pridržava zakonskih propisa i kućnog reda, uređenog internim aktom ustanove (Bošković, Radoman, 2002:257). Imajući u vidu činjenicu da se u zatvorskim sredinama nalazi veliki broj osuđenih za najrazličitija krivična djela, veliki broj osuđenih za nasilnička ponašanja i ubistva, ali i istoriju organizovanih pobuna u našim zatvorima, čini se da ne treba posebno naglašavati značaj održavanja reda, discipline i bezbjednosti u ustanovama visokog rizika kao što su zatvori.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija (Sl. glasnik RS, br. 55/2014) u članu 141. posebno naglašava da je osuđeni dužan da se tokom izvršenja kazne zatvora ponaša u skladu sa zakonom i propisima donijetim u skladu sa zakonom, kao i po nalogu službenih lica. Nepoštovanje pravila ponašanja kao i nepostupanje po nalogu službenih lica, označava se kao teži ili lakši disciplinski prestup za koji se izriče disciplinska mjera.

Prema osuđenom se mogu promijeniti samo one mjere za održavanje rada i bezbjednosti koje su utvrđene zakonom i samo u mjeri u kojoj je to neophodno. Na ovaj način, zakonski su propisane mjere i postupci koji se mogu primjeniti u slučajevima nepoštovanja ili narušavanja reda i discipline, ugrožavanja sopstvene, bezbjednosti drugih lica ili ustanove.

Za osuđenike i prekršajno kažnjena lica, teži i lakši disciplinski prestupi definisani su ZIKS,² Pravilnikom o kućnom redu u kazneno popravnim zavodima i okružnim zatvorima³, a pravila postupka sadrže ZIKS i Pravilnik o merama za održavanje reda i bezbednosti u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija.⁴

Disciplinski postupak se pokreće i vodi na osnovu prijedloga za pokretanje disciplinskog postupka. Taj postupak je hitan, a svakako da hitnost postupka ne smije biti na štetu donošenja pravilne i zakonite odluke⁵.

¹ Zatvorski život je u potpunosti regulisan propisima i pravilima, u zatvoru je propisano gdje spavate, koliko spavate, šta jedete, šta oblačite i obuvate, kada se obavljaju određeni poslovi, ukratko, sve je regulisano propisima (Santos, 1995).

² Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, "Služben Glasnik RS", br. 55/2014. (čl.157. i čl. 158.).

³ Objavljen u "Službenom glasniku RS" br. 72/2010.

⁴ Objavljen u "Službenom glasniku RS" br. 105/2006.

⁵ Pravilnik o disciplinskim prestupima, merama i postupku prema osuđenim licima, čl. 9. i čl. 12.

VRSTE DISCIPLINSKIH PRESTUPA I MJERA -zakonska određenost-

Osuđena lica su posebno osjetljiva kada se u situaciji izvršenja kazne zatvora prema njima preduzima dodatni postupak koji može imati za posledicu dodatno kažnjavanje. Stoga se Uprava za izvršenje zavodskih sankcija odlučila za detaljno nabrojavanje i lakših disciplinskih prestupa, kako bi se umanjila eventualna arbitrarnost uprava ustanova u procjeni i sankcionisanju ponašanja osuđenih pod njihovim nadzorom (Jovanić, 2007).

Disciplinski prestupi su teže ili lakše povrede reda i bezbjednosti, kao i povrede drugih pravila ponašanja osuđenih utvrđenih Zakonom i Pravilnikom o kućnom redu kazneno popravnih zavoda i okružnih zatvora. U skladu sa odredbama Krivičnog zakonika disciplinski će se kazniti osuđeni koji za vrijeme izvršenja kazne zatvora učini krivično djelo za koje je propisana novčana kazna ili kazna zatvora do jedne godine (ZIKS, čl. 156).

ZIKS u članu 157. *kao teže disciplinske prestupe* osuđenog navodi: 1) bjekstvo ili pokušaj bjekstva iz zavoda; 2) podstrekavanje na pobunu ili bjekstvo; 3) pripremanje pobune ili bjekstva; 4) neovlašćeno napuštanje zavoda; 5) nasilje prema drugom licu, psihičko ili fizičko zlostavljanje drugog lica; 6) pravljenje, posjedovanje ili korišćenje opasne stvari ili sredstava za komunikaciju; 7) izrada ili unošenje u zavod sredstva pogodnog za napad, bjekstvo ili izvršenje k.d.; 8) sprječavanje pristupa u bilo koji dio zavoda službenom licu ili licu koje se ovlašćeno nalazi u zavodu; 9) ugrožavanje, oštećenje ili uništenje imovine većeg obima; 10) odbijanje izvršenja zakonitog naloga ovlašćenog lica uslijed čega je nastupila ili je mogla nastupiti teža štetna posljedica; 11) ugrožavanje tuđeg zdravlja izvršeno namjernom ili grubom nepažanjom; 12) proizvodnja, posjedovanje ili korišćenje opojnih droga ili psihoaktivnih supstanci; 13) grubo zanemarivanje lične higijene osim ako grubo zanemarivanje lične higijene nije nastalo uslijed tjelesnog ili mentalnog oboljenja, 14) bavljenje igrama na sreću; 15) otpor zdravstvenom pregledu; 16) podstrekavanje lica lišenog slobode na teži disciplinski prestup; 17) zanemarivanje radne obaveze koje je izazvalo ili je moglo izazvati težu štetnu posljedicu; 18) obučavanje o načinu izvršenja krivičnog djela na osnovu ličnog ili tuđeg iskustva; 19) teža zloupotreba dobijenih proširenih prava i pogodnosti; 20) nedolično, nasilničko ili uvrijedljivo ponašanje prema zaposlenom; 21) protivpravno prisvajanje tuđih pokretnih stvari; 22) ponavljanje najmanje tri lakša disciplinska prestupa u periodu od tri mjeseca; 23) odbijanje osuđenog da se podvrgne testiranju u slučaju osnovane sumnje na uzimanje opojnih droga ili psihoaktivnih supstanci.

U lakše disciplinske prestupe (ZIKS, čl.158.) ubrajaju se: 1) ugrožavanje i ometanje drugog osuđenog u obavljanju radnih i slobodnih aktivnosti; 2) udaljšavanje iz kruga zavoda ili radilišta i radionice zavoda bez odobrenja; 3) iznošenje alata i drugih materijalnih sredstava sa radnog mjesta; 4) međusobna kupoprodaja odjeće, obuće, lijekova i drugih stvari; 5) kockanje; 6) pripremanje obroka, napitaka ili hrane van prostora predviđenog u tu svrhu; 7) tetoviranje i tjelesni pirsing sebe ili drugog u zavodu; 8) ugrožavanje i oštećenje imovine; 9) narušavanje izgleda zavoda; 10) neovlašćeno korišćenje i ulaženje u službene prostorije; 11) lakša zloupotreba dobijenih posebnih prava; 12) posjedovanje stvari koje osuđeni ne smije imati kod sebe; 13) nedisciplinovano, nepristojno i agresivno ponašanje koje remeti život i rad u zavodu; 14) nedozvoljena izrada predmeta; 15) pušenje van prostora određenog u tu svrhu; 16) zanemarivanje radne obaveze; 17) odbijanje izvršenja zakonitog naloga ovlašćenog lica; 18) neovlašćeno korišćenje stvari; 19) omogućavanje pristupa neovlašćenom licu u prostor zavoda; 20) uvrijedljivo ponašanje prema drugom licu po bilo kom ličnom svojstvu; 21) davanje netačnih podataka o činjenicama bitnim za ostvarivanje prava.

Postavlja se pitanje zbog čega su igre na sreću kategorizovane kao teži disciplinski prestup, dok je kockanje lakši disciplinski prestup? Zamjerke bi se mogle uputiti i dosta široko postavljenim odrednicama kao što su "uvrijedljivo", "nepristojno", "ugrožavanje" ili "ometanje" koje opet daju prostor za arbitrnost u procjeni onoga koji odlučuje o postojanju disciplinskog prestupa (Jovanić, 2007).

Pretpostavke za disciplinsko kažnjavanje osuđenih lica se mogu raščlaniti u tri grupe:

- Osuđeni može biti disciplinski kažnjen samo zbog povreda pravila ponašanja utvrđenih tim zakonom i pravilnikom o kućnom redu zavoda; Ovdje se radi o specifičnom "načelu legaliteta" odnosno, o nužnosti da delikt bude unaprijed određen u navedenim pravnim aktima;
- Osuđeni se disciplinski kažnjava i ako za vrijeme izdržavanja kazne učini neko krivično djelo za koje je propisana novčana kazna ili kazna zatvora do jedne godine; Ovo je jedan od slučajeva od kojih je u našem kaznenom pravu predviđena *disciplinska odgovornost* za (lakša) krivična djela;
- Osuđeni se ne može više puta kazniti za istu radnju disciplinskog prestupa-načelo *ne bis in idem* (Bošković, Radoman, 2002:256).

Za učinjene disciplinske prestupe (teže ili lakše), osuđenom licu se izriču zakonom propisane disciplinske mjere, a to su:

1. Ukor (koji se izriče samo u slučajevima ako osuđenog samo treba prekoriti zbog učinjenog prestupa);
2. Ograničenje ili zabrana primanja paketa do tri mjeseca;
3. Oduzimanje dodjeljenih proširenih prava i pogodnosti (koje se izriču kada je disciplinski prestup takve težine da se ukor pojavljuje kao preblaga, a upućivanje u samicu kao prestoga mjera);
4. Ograničenje ili zabrana raspolaganjem novcem u zavodu do tri mjeseca (izriče se za teže disciplinske prestupe);
5. Upućivanje u samicu u slobodno vrijeme ili tokom cijelog dana i noći (izriče se samo za teže disciplinske prestupe)⁶(ZIKS, čl.159.).

ZIKS⁷ posebno naglašava da se u primjeni mjera za održavanje reda i bezbjednosti ne smije primjeniti stroža mjera od neophodno potrebne mjere (s obzirom na okolnosti njene primjene i njenu sadržinu) i propisuje uslove za primjenu mjera prinude.

Mjere za održavanje reda i bezbjednosti su mjere prinude i posebne mjere. Mjere prinude mogu se primjeniti samo kada je neophodno da se spriječi: 1) bjekstvo osuđenog; 2) fizički napad na drugo lice; 3) nanošenje povrede drugom licu; 4) samopovrijeđivanje; 5) prouzrokovanje znatne materijalne štete; 6) aktivan⁸ i pasivan⁹ otpor osuđenog. Vrste *mjera prinude* koje se mogu primjeniti u slučaju postojanja prethodno navedenih nedozvoljenih oblika ponašanja, takođe su striktno zakonski definisane, a one su: upotreba fizičke snage, vezivanje, izdvajanje, upotreba gumene palice, upotreba šmrkova sa vodom, upotreba hemijskih sredstava i upotreba vatrenog oružja (ZIKS, čl. 143). Prema osuđenom za koga postoji opasnost od bjekstva, nasilničkog ponašanja, samopovrijeđivanja ili ugrožavanja reda i bezbjednosti druge vrste, koji se na drugi način ne mogu otkloniti, izuzetno se mogu primjeniti i *posebne mjere*, a to su: oduzimanje i privremeno zadržavanje stvari čije je držanje dozvoljeno, smještaj u posebnu prostoriju

⁶ Disciplinska mjera upućivanja u samicu i oduzimanje dodjeljenih proširenih prava i pogodnosti, mogu se izreći i kumulativno.

⁷ Službeni glasnik RS, br. 55/2014

⁸ Pod aktivnim otporom podrazumjeva se svako suprotstavljanje osuđenog zakonitim službenim mjerama, radnjama i nalogima službenog ili ovlašćenog lica koje se vrši zaklanjanjem ili držanjem za lice ili predmet, stavljanjem u izgled da će se lice napasti ili preduzimanjem slične radnje (ZIKS, čl.142).

⁹ Pod pasivnim otporom podrazumjeva se svako suprotstavljanje osuđenog zakonitim službenim mjerama, radnjama i nalogima službenog ili ovlašćenog lica koje se vrši oglašivanjem ili zauzimanjem klečećeg, sjedećeg, ležećeg ili sl. položaja (ZIKS, čl.142).

bez opasnih stvari, smještaj pod poseban nadzor, usamljenje i testiranje na zarazne bolesti ili psihoaktivne supstance (ZIKS, čl.149).

Iz prethodno navedenog uočavamo da ja zakonodavac imao intenciju da do detalja reguliše oblast disciplinskog kažnjavanja, predviđajući postojanje disciplinskih prestupa, ali i nužnost vođenja disciplinskog postupka kao osnova za disciplinsko kažnjavanje. U cilju održavanja reda i bezbjednosti, moguće je primjeniti mjere prinude i posebne mjere prema osuđenim licima, takođe u zakonski definisanim slučajevima. Osnovno načelo za primjenu ovih mjera je da se one kreću od blažih ka stožijim i da se primjenjuje samo u mjeri u kojoj je to neophodno.

DISCIPLINSKO KAŽNJAVANJE -praksa-

Disciplinski prestupi osuđenih lica kao i disciplinske kazne za počinjene prestupe predstavljaju čestu pojavu u svim zatvorskim ustanovama u svijetu pa i kod nas. Kažnjavanje, ali i nagrađivanje, jedan su od faktora koji pozitivno utiču na osuđenike u procesu korekcije njihovog ponašanja. Ove mjere imaju smisla samo ako odgovaraju cilju prevaspitanja i rehabilitaciji osuđenika i ako podstiču osuđenika na aktivan doprinos sopstvenom prevaspitanju (Stevanović, 2006).

Podaci o broju disciplinskih prestupa, kao i mjerama preduzetim za njihovo sankcionisanje su dostupni kako u zvaničnim Izvještajima Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, tako i u pojedinačnim publikovanim radovima autora koji su se bavili ovom problematikom. U ovom radu, biće analizirani podaci o broju i vrsti disciplinskih prestupa i kazni jedne kazneno popravne ustanove otvorenog tipa (Padinska Skela) jedne kazneno popravne ustanove zatvorenog tipa (Požarevac) kao i jedne/jedine kazneno popravne ustanove za žene na našim prostorima (Požarevac). Na taj način, prikazom disciplinskih prestupa, ali i vrsta disciplinskih kazni, autori će nastojati da utvrde da li vrsta tretmana/tip zavoda ima uticaj na disciplinske prestupe, ali i specifičnosti disciplinskih prestupa i kazni ženske zatvorske populacije u odnosu na mušku.

U Izvještaju Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, u protekloj, 2013. godini u svim kazneno popravnim ustanovama, izvršeno je ukupno 4465 disciplinskih prestupa, od kojih su 4292 prestupa počinili muškarci, a svega 173 žene u kazneno popravnom zavodu. U pogledu vrste prestupa, najčešća je *nedisciplina* (1369), *nasilje nad drugim licima* (499), *posjedovanje i konzumiranje opojnih supstanci* (448) i *napad na osuđena*

lica (328). Kada je u pitanju ženska zatvorska populacija, najčešći disciplinski prestup je *napad na osuđena lica* (49) nakon čega po učestalosti, slijedi *nedisciplina* (49). U pogledu vrste disciplinskih kazni, prema istom izvoru, najučestaliji je ukor, koji je izrican 950 puta, nakon čega slijedi upućivanje u samicu na period od 5 do 10 dana, izrečeno 644 puta, i oduzimanje i zabrana korišćenja pogodnosti koja je izrečena 412 puta.¹⁰

KPZ Padinska Skela

Razultati istraživanja do kojih je došao Tomić (2012) ispitivajući disciplinske prestupe u KPZ Padinska Skela, ukazuju na podatak da u toj ustanovi disciplina nije na zavidnom nivou. Do ovog zaključka, pomenuti autor je došao na osnovu podatka da je od ukupnog broja osuđenih lica, čak 34,8% disciplinski kažnjavano za neki od disciplinskih prestupa počinjenih u toku izdržavanja zatvorske kazne, što je preko trećine ispitivanog uzorka.

Značaj za analizu čini se podatak do kojeg je došao Tomić (2012), koji ukazuje na činjenicu o sve učestalijem disciplinskom kažnjavanju osuđenih u otvorenim zavodima. Tako 2006. god. po jednom osuđenom licu, izricalo se u prosjeku oko 0,35 disciplinskih kazni. Da trend povećanja učestalosti kažnjavanja raste, navode podaci do kojih je došao i Stevanović (2006) u svojim istraživanjima disciplinskog kažnjavanja u zavodima otvorenog tipa. Broj disciplinskih kazni 1997. god. se kretao oko 0,12 dok je taj broj u 2002. god. iznosio 0,20 po osuđenom licu. Ukupan broj disciplinski kažnjavanih osuđenika u 1997 god. iznosio je 28,5% dok je 2002. god. učestalost povećana na 33,2%. Objašnjenje za navedene podatke, autor nalazi u stavu da su u prvim godinama funkcionisanja otvorenih zavoda (1999. i 2000. god.) uprave vjerovatno bile tolerantnije i rjeđe izricale disciplinske kazne, dok je kasnije, učestalost kažnjavanja počela da raste (Stevanović, 2006:136).

Ipak, podaci brojnih istraživanja ukazuju da najveći procenat osuđenika nije nikada disciplinski kažnjavan, a podatke iznose Jovanić (2012) koji ustanovljava 81% nekažnjavanih osuđenika, Ilijić (2012) u čijem se istraživanju navodi 60% nekažnjavanih i Tomić (2012), koji izlaže podatak o 65,2% nekažnjavanih osuđenih lica. Navedeni podaci iz različitih izvora potvrđuju konstataciju da značajno veći broj osuđenih poštuje pravila

¹⁰ Godišnji Izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija (2013). Ministarstvo pravde Republike Srbije.

ponašanja u zatvoru u odnosu na osuđene koji ih krše i zbog toga budu disciplinski kažnjeni.

Rezultati istraživanja nagrađivanja i disciplinskog kažnjavanja osuđenih lica u KPD Padinska Skela, koje je sproveo Tomić (2012) ukazuju da je u pogledu izrečene disciplinske mjere, najučestalije oduzimanje posebnih prava. Ovom disciplinskom mjerom kažnjeno je 28% od ukupnog broja disciplinski kažnjavanih osuđenika. Druge po zastupljenosti su mjere ukora (24%) i samice (24%), dok je sa više disciplinskih kazni kažnjeno 22% osuđenika. Zabranom primanja paketa kažnjeno je svega 2% osuđenika, dok disciplinska mjera ograničenja ili zabrane primanja novca u zavodu, nije izricana (Tomić, 2012).

KPZ Požarevac

Stanje bezbjednosti u kaznenom zavodu Požarevac je zadovoljavajuće i pored izuzetno velikog broja osuđenih lica i manjaka osoblja u službi koja održava red i bezbjednost. Relativno mirna atmosfera, red i disciplina koji vladaju, potvrđuju se i statistikom prestupa zatvorenika. U proseku, nedjeljno, ima 10-12 disciplinskih prijava, što nije problematičan broj u odnosu na ukupan broj zatvorenika. Najčešća disciplinska kažnjavanja zatvorenika su zbog međusobnih tuča i krađa, a u poluotvorenom tretmanu i alkohola. Među disciplinski kažnjenim zatvoreniciima ima dosta povratnika. Najčešća disciplinska kazna je samica, uslovna osuda i u poluotvorenom i otvorenom tretmanu, oduzimanje pogodnosti. Bezbjednost ustanove održava se i povremenim pretresima prostorija, a zadovoljavajuće stanje bezbjednosti ustanove potvrđuje se i činjenicom da je u toku godine bilo samo jedno bekstvo (Helsinški odbor za ljudska prava, 2006).

Tako Ilijić (2012) ispitivajući uticaj karakteristika osuđenika na intenzitet doživljavanja zatvorskih deprivacija u KPZ Požarevac, dolazi do podatka da je u strukturi osuđeničke populacije, najveći procenat onih kojih nisu nikada disciplinski kažnjavani (60%). U pogledu izrečene disciplinske mjere, najučestalije je upućivanje u samicu, koja je izrečena 56,1% disciplinski kažnjenih osuđenika. Ukorom je kažnjeno 28,7%, a oduzimanjem pogodnosti 15,7% disciplinski kažnjenih osuđenika. U pogledu broja disciplinskih kazni, najveći procenat osuđenika kažnjen je samo jednom 57%, dva puta je disciplinski kažnjeno 21%, a tri ili više puta 22,8% ispitivane disciplinski kažnjavane osuđeničke populacije.

Podaci do kojih je došao Jovanić (2012) na uzorku od devetnaest kazneno-popravnih ustanova, govore da 81% osuđenih nije disciplinski kažnjavano, a 19% osuđenih je bilo na ovaj način sankcionisano tokom

izvršenja kazne zatvora. U strukturi disciplinski kažnjenih može se zapaziti da je 25% osuđenika više puta sankcionisano ovom merom, a prema ostalih 75% je primenjena samo jedna disciplinska kazna.

KPZ za žene-Požarevac

U Srbiji, kao i u većini zemalja u svijetu, osuđenice čine manjinu opšte zatvorske populacije, obično između 2%, 8% i 10% od ukupne zatvorske populacije (Konstantinović-Vilić, Soković, 2011). Iako ZIKS predviđa da sva osuđena lica izdržavaju zatvorsku kaznu u nekom od tri postojeća režima, u slučaju ženske zatvorske populacije nije moguće izvršiti ovu klasifikaciju, te se sve osuđene žene, smještaju u jednu zatvorsku ustanovu-poluotvorenog tipa (KPZ Požarevac). Zatvori imaju institucionalni dizajn i operativne procedure koje su napravljene po modelu prilagođenom muškoj populaciji, bez uvažavanja potreba i profila zatvorenica. To obično znači pogoršanje njihovog položaja, jer žene u tim situacijama ne mogu da ostvare ista prava kao i osuđeni muškarci istog pola (Ignajtović, Ljubičić, 2011:61).

Ženska zatvorska populacija, se po mnogim karakteristikama razlikuje od osuđeničke muške populacije. Naime, osim po starosti, vrsti krivičnog djela i recidivizmu, specifičnost ove populacije leži i u manjem bezbjednosnom riziku ove populacije. Brojne komparativne studije muške i ženske zatvorske populacije, navode kao jedan od najvažnijih rezultata upravo podatak da žene predstavljaju populaciju koja u zatvoru proizvodi manji bezbjednosni rizik, manju vjerovatnoću izazivanja nereda i međusobnih napada, te da su manje sklone izvršavanju ozbiljnijih institucionalnih prekršaja (Pogrebin, Dodge, 2001:532). Dosadašnja istraživanja u svijetu, a i kod nas, nedvosmisleno pokazuju da osuđene žene ne pokazuju tendenciju organizovanja tzv. *zatvorskog podzemlja*, odnosno, da nema organizovanog nasilja, otpora osoblju, pokušaja bjekstva ili organizovanja pobuna (Mršević, 1995).

Iako podaci istraživanja navode da osuđenice rijetko narušavaju bezbjednost zatvorske ustanove, to svakako ne znači da ova populacija ne čini disciplinske presteupe i da nije disciplinski kažnjavana. Podaci istraživanja koja je sproveda Vukanović (2014) u KPZ za žene u Požarevcu, ukazuju da je najveći procenat osuđenica kažnjen upućivanjem u samicu (38%) dok je nešto manji procenat osuđenica bilo uslovno disciplinski kažnjeno (24%), a svega 5% osuđenica kažnjeno je ukorom, kao najblažom disciplinskom kaznom.

Prema podacima HOS (2006) kada je u pitanju statistika incidenata među zatvorenicama, najčešći prestupi su svađe, nedozvoljene razmjene,

inače dozvoljenih predmeta i zloupotreba terapije. Opšti utisak zatvorenica je da se u ustanovi osjećaju bezbjedno, da je odnos zaposlenih u službi obezbeđenja korektan; nema omalovažavanja i verbalnih uvreda, te da je atmosfera prijateljska. Pripadnici službe obezbeđenja su upotrebili sredstva prinude u 14 slučajeva, od čega je u 10 upotrebljena mjera izdvajanja, a u 4 primjenjena i mjera vezivanja.

U istom periodu izrečeno je ukupno 159 disciplinskih kazni, od čega je 14 upućivanja u samicu uslovno odloženo. Od ukupnog broja, izrečeno je 109 kazni ukora, 21 oduzimanja pogodnosti, a 15 kazni upućivanja u samicu. Zatvorenice smatraju da je disciplinsko kažnjavanje izuzetno strogo i nepravedno. Tvrdnju su ilustrovale podatkom da se oštre kazne izriču za sitne prekršaje kućnog reda (korišćenje tuševa van utvrđenog rasporeda, ležanje na krevetu u nedozvoljeno vreme, i sl) (HOS, 2006).

Opšti zaključak važi i za populaciju osuđenica, a glasi da najveći procenat osuđenih žena nije nikada disciplinski kažnjavao (75,7%), dok je svega oko četvrtine bilo disciplinski kažnjavano u toku boravka u zatvorskoj ustanovi (24,3%). Ono što se izdvaja kao specifičnost, jeste primjetan pad broja izrečenih disciplinskih kazni u odnosu na ranije periode. Tako je u toku 2011. god. izrečeno 66 disciplinskih kazni, a u 2012. god. svega 16. Podaci ukazuju da se uglavnom radi o lakšim disciplinskim prestupima koji se najčešće kažnjavaju ukorom (kašnjenje po povratku iz grada, pranje veša u nedozvoljeno vrijeme ili na način na koji nije dozvoljeno, posuđivanje cigareta itd.) (Vukanović, 2014).

UZROCI DISCIPLINSKIH PRESTUPA -teorijska objašnjenja-

U literaturi se mogu naći brojni teorijski modeli objašnjenja uzroka nastanka disciplinskih prestupa osuđenika. Tako jedan teorijski model (Predicting Major Prison Incidents, 1999), pravi razliku između internih i eksternih uzroka, pri čemu interni model naglašava da uslovi zatvorskog života i same karakteristike zatvora kao sredine, proizvode incidentno ponašanje osuđenih. Za razliku od ovoga, eksterni model naglašava da su karakteristike osuđenika sa kojima oni dolaze u zatvorsku sredinu, uzrok kršenja pravila ponašanja u ustanovi. Praveći kompromis između ova dva modela, integrisani model kombinuje ova dva pristupa u traganju za uzrocima disciplinskih prestupa osuđenika. Drugi teorijski pristup (Predicting Major Prison Incidents, 1999) usmjeren je ka analizi formalnih društvenih struktura kao glavnih krivaca za javljanje nediscipline među zatvorenicima. Prema ovom teorijskom pristupu, neorganizovanost zatvorske uprave povećava

moгуćnost javljanja disciplinskih prestupa osuđenih. Bez obzira koji teorijski pristup u objašnjenju uzroka incidentnog ponašanja prihvatili, važno je napomenuti da svaki od njih pravi razliku između "sistemskih" uzroka kao što su loši zatvorski uslovi života i "neposredni uzroci" (kao što je npr. prekomjerna upotreba sile od strane službe obezbjeđenja) koji mogu eskalirati u prave pubune. Na kraju, sociološki model (Predicting Major Prison Incidents, 1999) objašnjenja uzroka čini se najprihvatljivijim. Naime, ovaj model naglašava da su zatvorski neredi i nedisciplina "normalni", te da imaju i pozitivnu ulogu u zatvorskom životu, jer se njima zatvorske tenzije i frustracije na neki način ublaže¹¹.

Bez obzira koje teorijsko objašnjenje nastanka disciplinskih prestupa uvažili, važno je istaći da se na osnovu načina na koji se generišu veći incidenti i pobune, moguće identifikovati mjere koje imaju preventivni karakter, a to su:

- Održavanje minimalnih standarda u pogledu smještaja osuđenika i pruženih usluga;
- Pružanje adekvatnih, smislenih usluga i aktivnosti kao što su: zapošljavanje, obrazovanje i rekreacija;
- Postupanje sa zatvorenicima na korektan, ljudski način uz poštovanje njihovog dostojanstva i ličnosti;
- Stručno savjetovanje, kako u slučajevima proceduralnih promjena, tako i u slučajevima izbora određenih programa i sadržaja;
- Usavršavanje i obuka službe obezbjeđenja, kako bi na adekvatan način reagovali na najmanja upozorenja i naznake budućih disciplinskih prestupa.¹²

UMJESTO ZAKLJUČKA

Održavanje reda i discipline je ključna komponenta upravljanja zatvorima. U svakom okruženju u kojem su osuđena lica zatvorena protiv svoje volje, neophodno je postojanje sredstava za sprovođenje usaglašenosti sa pravilima i propisima o ponašanju i bezbjednosti u ustanovi.

¹¹ Detaljnije u: Criminology Research Council Grant (1999). *Predicting Major Prison Incidents*, www.criminologyresearchcouncil.gov.au

¹² Detaljnije u: Criminology Research Council Grant (1999). *Predicting Major Prison Incidents*, www.criminologyresearchcouncil.gov.au

Kršenje pravila ponašanja u zatvorskoj ustanovi, dio je svakodnevnog zatvorskog života svih kazneno popravnih ustanova, kod nas i u svijetu. Brojna teorijski modeli tragaju za objašnjenjima i uzrocima disciplinskih prestupa osuđenika. Svakako da uzorke treba tražiti kako u prinudnom karakteru ustanove, ograničenjima, deprivacijama i frustracijam koji proizvodi život u zatvorskoj sredini, tako i u ličnosti osuđenika koji na različit način reaguju na pomenute okolnosti.

Opšti zaključak koji se formira iz prethodne analize disciplinskih prestupa tri zatvorske ustanove, jeste da su disciplinski prestupi svakodnevna pojava zatvorskih ustanova, bez obzira na populaciju koja je u njoj nalazi ili tip ustanove, tj. tretmana.

Ipak, najveći procenat osuđenika u našim kazneno popravnim ustanovama, nije nikada disciplinski kažnjavan. (Jovanić, 2012, Ilijić, 2012, Tomić, 2012) Najučestalija disciplinska mjera koja se izriče za disciplinske prestupe jeste upućivanje u samicu kao najstroža mjera i ukor, kao najblaža disciplinska mjera. Najrijeđe izricana disciplinska mjera je ograničenje ili zabrana raspolaganja novcem u zavodu do tri mjeseca. U pogledu vrste počinjenih disciplinskih prestupa, najučestalije je kršenje pravila kućnog reda, odnosno, nedisciplina, kao i nasilje nad drugim osuđenima.

Statistički podaci pokazuju da je u SAD najčešće izricana disciplinska kazna upućivanja u samicu, kao i gubitak ostvarenih pogodnosti, a najčešći prekršaji su pokušaji nabavljanja ili posjedovanje nedozvoljenih stvari, napad ili prijetnja napadom na drugo lice.¹³

REFERENCE

- (1) Bošković, M., Radoman, M. (2002). *Penologija*, Novi Sad: Pravni fakultet.
- (2) Criminology Research Council Grant (1999). *Predicting Major Prison Incidents*, www.criminologyresearchcouncil.gov.au
- (3) *Disciplinary Stats Show B.C. Inmates Rights Violated, advocate finds (2014)*. www.straight.com
- (4) *Godišnji Izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija (2013)*. Beograd: Ministarstvo pravde Republike Srbije.

¹³ Detaljnije u: *Disciplinary Stats Show B.C. Inmates Rights Violated, advocate finds (2014)*. www.straight.com

- (5) Ignjatović, Đ., Ljubičić, M. (2011). Žene i zatvor: opšta pitanja i studija slučaja, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, LIX, 1/201 www.ius.ac.rs/Anali/A2011-1/Anali2011-1str.055-079.pdf
- (6) Ilijić, Lj. (2012). *Demografska, sociopsihološka, penološka i kriminološka svojstva osuđenih kao činioci zatvorskih deprivacija*. Magistarska Teza. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- (7) Jovanić, G. (2007). *Negativne posledice izvršenja kazne zatvora*. Magistarska teza. Univerzitet u Beogradu, Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- (8) Jovanić, G. (2012). *Standardizacija postupka uslovnog otpusta kao mera zaštite od recidiva*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- (9) Konstatinović-Vilić, S. Soković, S. (2011). *Propisi o izvršenju krivičnih sankcija Srbije iz ugla rodne ravnopravnosti: potencijalna diskriminacija osuđenica*. www.chrnis.org.rs.
- (10) Mršević, Z. (1995). *Žene u zatvoru*, Centar za ženske studije, Beograd www.edu.zenskestudie.edu.rs
- (11) Pogrebin, M. R., Dodge, M. (2001). Women account of their prison experiences. A Retrospective View of Their Subjective Realities, *Journal of Criminal Justice*, No. 29. (531:541).
- (12) *Pravilnik o merama za održavanje reda i bezbednosti u zavodima za izvršenje zavodskih sankcija*, Službeni glasnik RS, br. 105/2006.
- (13) *Pravilnik o kućnom redu u kazneno popravnim zavodima i okružnim zatvorima*, Službeni glasnik RS, br. 72/2010.
- (14) *Pravilnik o disciplinskim prestupima, merama i postupku prema osuđenim licima*, Službeni glasnik RS, br. 59/2006.
- (15) Santos, M. (1995). Facing long-term imprisonment. In Flanagan, T.J. (Ed), *Long-Term Imprisonment: Policy, Science and Correctional Practice* (36-40) London: Sage Publications.
- (16) Stevanović, Z. (2006). Iskustva u primeni tretmana u otvorenim zatvorima u Srbiji, *Zbornik Instituta za kriminološki i sociološki istraživanja*, God. XXV/2006, br. 1-2. str. 117-142.
- (17) Tomić, G. (2012). *Nagrađivanje i disciplinsko kažnjavanje osuđenih u KPD Padinska Skela*. Specijalistički rad, Univerzitet u Beogradu, Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- (18) Vukanović, J. (2014). *Disciplinsko kažnjavanje osuđenih žena u KPZ za žene u Požarevcu*, Master završni rad, Univerzitet u Beogradu, Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- (19) *Zakon o izvršenju krivičnih sankcija*, Službeni glasnik RS, br.55/2014.
- (20) *Zatvori u Srbiji* (2006). Helsinški odbor za ljudska prava. www.helsinki.org.rs

DISCIPLINARY PUNISHMENT OF CONVICTS

Life convicts in a prison facility are fully normatively regulated, as the general regulations, and internal documents of the institution. Compliance with the order, rules of conduct and maintaining security is one of the primary goals of each prison establishment. Violation of prescribed rules of conduct constituting a disciplinary offense for which it is imposed statutory disciplinary measures. The authors of this paper attention directed precisely towards the analysis of disciplinary offenses, but also the type of disciplinary measures, comparing the data from the three institutions of different types / treatment.

KEY WORDS: Convicted / disciplinary offenses / disciplinary measures

EVROPSKI MODEL PRIVATNE BEZBEDNOSTI*

Dušan Davidović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Razvoj industrije privatne bezbednosti u zemljama Zapadne Evrope poslednje dve dekade obeležen je u najvećoj mogućoj meri stalnom težnjom ka povećanju kvaliteta bezbednosnih usluga, stvaranju boljih uslova rada zaposlenih u industriji, i standardizovanju postojećih, ali i novih bezbednosnih potreba koje donosi razvoj društva i savremen način života.

Te težnje operacionalizovane su u konceptu evropskog modela privatne bezbednosti koji se detaljno analizira u ovom radu, i to; sa stanovišta izazova koji stoje pred ovim modelom, do njegovih kritički sagledanih principa ostvarivanja.

KLJUČNE REČI: *privatna bezbednost / evropski model privatne bezbednosti / polising / socijalni dijalog / CoESS (Konfederacija evropskih službi obezbeđenja) / legislativa sektora privatne bezbednosti*

Rekli smo već da je svuda u svetu evidentan porast tražnje usluga privatne bezbednosti. Porast svesti o bezbednosti ima za posledicu s jedne strane porast nivoa potreba za bezbednošću, a s druge strane, porast nivoa kvaliteta bezbednosnih usluga, što se (u operativnom smislu) najpre postiže većom konkurentnošću na tržištu usluga. Ove činjenice obavezuju privatni

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: dlagavulin@gmail.com

sektor bezbednosti da se razvija ka još profesionalnijem nivou koji karakteriše ozbiljan imidž, zasnovan na dobro obučenom i visokokvalifikovanom osoblju koje radi u povoljnim radnim uslovima i koje je za svoj rad dobro plaćeno.

Uni-Europa i CoESS, koji već gotovo dvadeset godina razvijaju i unapređuju svest o značaju privatne bezbednosti u opštem sistemu bezbednosti u EU, stvorili su osnove za uspostavljanje tog jedinstvenog sistema pružanja bezbednosnih usluga koji se zove Evropski model privatne bezbednosti, preciznije; Evropski model privatnih bezbednosnih usluga.

Jedan od najvažnijih elemenata tih osnova, jeste evropski socijalni dijalog kroz koji Uni-Europa i CoESS stalno preduzimaju inicijative kojima promovišu i potvrđuju osnovne aspekte industrije privatne bezbednosti na evropskom nivou- kao što su licenciranje, obuka/trening, kvalitet usluga, organizacija poslovanja, zdravlje i zaštita na radu, integracija industrije u novim zemljama članicama i zemljama kandidatima. Ove aktivnosti u proteklih desetak godina pretočile su se u sledeća postignuća:

- Evropski udžbenik za obuku radnika obezbeđenja (1996)
- Licenciranje (1996)
- Dogovor o stvaranju Komiteta za sektoralni socijalni dijalog (1998)
- Memorandum o ugovorima kompanija u privatnoj bezbednosti sa javnim sektorom (1999)
- Međusobno priznavanje Uni-Europa i CoESS kao partnera u okviru socijalnog dijaloga (1999)
- Akcija EU za uključivanje zemalja iz centralne i istočne Evrope (1999)
- Modernizacija organizacije rada u sektoru (2000)
- Evropska harmonizacija zakonodavstva koje reguliše privatni sektor bezbednosti (2001)

Relativno spora, ali kontinuirana realizacija ovih aktivnosti/projekata na lokalnom i nacionalnom nivou, već su dali prve rezultate.

S druge strane, gotovo sve nacionalne vlade/ustanove, do sada su uspele da donesu zakone i regulativu za rad privatnog sektora bezbednosti. postalo je opšte mesto da je legalizacija apsolutni preduslov pravilnog funkcionisanja sektora.

Treće, mnoge velike i srednje kompanije su shvatile neophodnost ostvarivanja dobrih radnih i životnih uslova svojim zaposlenima.

Najzad, evropske institucije su od nedavno počele da posvećuju daleko veću pažnju na industriju privatne bezbednosti i to u kontekstu njene obavezujuće uloge u generalnim bezbednosnim strategijama.

OSNOVNE KARAKTERISTIKE EVROPSKOG MODELA PRIVATNE BEZBEDNOSTI

Karakteristike evropskog modela određene su vrlo jasnim principima koje su formulisali CoESS i UNI Evropa i čije primenjivanje ove dve institucije shvataju kao temeljni uslov za ostvarenje minimuma profesionalizma i kvaliteta u pružanju usluga bezbednosti.

CoESS i UNI Evropa ove principe formulisali su u *Pravilniku o pružanju usluga bezbednosti i etici*, koji je prihvaćen u julu 2003. godine. Ovaj kodeks, sam po sebi podiže značaj standarda koji se primenjuju u privatnom sektoru bezbednosti, a garantuje i visok nivo profesionalne etičnosti u kompanijama u sektoru u celoj EU. Kod predstavlja skup osnovnih preporuka koje treba da budu primenjene od strane i poslodavaca i zaposlenih u sektoru. Interesantno je za nas, da je ovim kodeksom prevaziđen problem nejednake razvijenosti legislative u sektoru u državama EU, jer kodeks jednostavno, nalaže prihvatanje principa koje sadrži na način da se oni prilagode postojećim nivoima razvijenosti legislative i uopšte normative privatnog sektora bezbednosti u različitim državama Evrope.

Ovde vidimo da je jako važan spoj i rad na zajedničkim ciljevima poslodavaca i zaposlenih, što se u svojoj literaturi o privatnoj bezbednosti ističe kao osnovni preduslov opstojanja i razvoja ovog sektora. U suštini je reč o socijalnom dijalogu u sektoru, bez kojeg, i van kojeg, zaista ne postoji ni jedan projekt u okviru privatne bezbednosti u EU.

Uopšteno govoreći, CoESS i UNI Evropa stalno promovišu tu suštinsku ulogu socijalnog dijaloga na svim nivoima. Podrška principima jednakosti i ne-diskriminacije, kooperacije sa policijom, sprečavanje raznih oblika nelojalne konkurencije i odnos sa klijentima, takođe su važni elementi koji čine strukturu Evropskog modela privatne bezbednosti.

Izazovi i pritisci sa kojima će se susretati Evropski model privatne bezbednosti jesu veliki i neće ih baš biti lako prevazići. Jedan od osnovnih ciljeva EU jeste smanjenje ograničenja i uklanjanje prepreka koje onemogućuju slobodan protok usluga u okviru evropskog tržišta.

Prvi izazov jeste omogućavanje slobodnog kretanja bezbednosnih usluga na evropskom tržištu. Smanjenje dakle, ograničenja koja se postavljaju na administrativnom nivou.

Drugi izazov jeste harmonizacija usluga privatne bezbednosti u svim projektima i strategijama koje zajednički sprovode CoESS i UNI Europa. To je vrlo važan cilj, ali i uslov za uspešnost bilo koje inicijative koja dolazi iz CoESS i UNI Europa.

Međutim, tu harmonizaciju bezbednosnih usluga na nivou Evrope, nije lako postići, iz prostog razloga što je zakonodavstvo privatnog sektora u različitim zemljama različito razvijeno- negde krajnje striktno i precizno, negde liberalnije. Kada je reč o obuci kadra u privatnoj bezbednosti, razlike su takođe drastične- od zemlje do zemlje, a obučenost je oduvek smatrana suštinskim uslovom harmonizacije usluga privatne bezbednosti na evropskom nivou!

Treći veliki izazov koji stoji na putu razvoja evropskog modela privatne bezbednosti, jeste činjenica da se danas mnoge, ekonomski važne delatnosti i kompanije, kao što su veliki aerodromi, velika industrijska postrojenja, velike industrijske kompanije, velike transportne kompanije, svetske bezbednosne kompanije, suočavaju sa rizicima katastrofalnih gubitaka koji mogu biti uzrokovani ratom i/ili terorizmom.

Tačno je da pružaoci bezbednosnih usluga imaju ograničenu ulogu i jasno definisano mesto u bezbednosnom lancu, ali je takođe tačno da je pouzdanost davalaca privatnih bezbednosnih usluga, praktično bezgranična u potencijalnom terorističkom napadu ili nekom drugom kataklizmičnom događaju. Zaista je teško sagledati granice mogućeg aktivnog, preventivnog delovanja pružalaca bezbednosnih usluga u prevenciji terorističkih napada.

Kao odgovore na ove, ali i druge moguće izazove, CoESS i UNI Europa formulisali su sledeće planove koje imaju nameru da realizuju kroz socijalni dijalog. A, to su:

- Stvaranje opštih povoljnih radnih uslova sa namerom da se smanji postojeći jaz u tim uslovima od zemlje do zemlje, i da se stvore uslovi da se sve evropske zemlje podignu na jedan prihvatljiv nivo socijalnog okruženja
- Jačanje socijalnog dijaloga sa odgovornim autoritetima na nacionalnom nivou, kroz članstvo u CoESS i UNI Europa u cilju stvaranja pravilnog regulatornog okvira koji omogućuje privatnom sektoru bezbednosti da igra punu ulogu partnera u garantovanju tog sigurnog socijalnog okruženja
- Lobiranje u svim kompetentnim evropskim institucijama u cilju dobijanja garancija da će bazični evropski principi biti realizovani u korist razvoja privatnog sektora bezbednosti i na taj način stvaranje maksimalne dobiti za sve strane koje su uključene u pružanje bezbednosnih usluga.

- Podizanje svesti među privatnim bezbednosnim kompanijama o neophodnosti ostvarivanja visokog kvaliteta i profesionalizma u pružanju bezbednosnih usluga
- Nastavak rada na podizanju svesti među evropskim nacionalnim, javnim ili privatnom klijentima koji imaju potrebu za visokim nivoom kvaliteta privatnih bezbednosnih usluga, i na taj način podizati cene rada na tržištu, ne bi li kvalitet i cena bili u balansu
- Pomoći svim članovima CoESS i UNI Europa da uspostave i razviju konstruktivan i plodan socijalni dijalog na svim nivoima u svojim sredinama
- Da se koriste dosadašnja znanja, projekti i strategije i ekspertize, u nameri da se pomogne odgovornim akterima u zemljama članicama i zemljama kandidatima za članstvo, da harmonizuju svoju privatnu bezbednost i svoju tradiciju u privatnoj bezbednosti, sa Evropskim modelom.

PRINCIPI EVROPSKOG MODELA PRIVATNE BEZBEDNOSTI

1. Usaglašenost sa regulativom sektora

Na opštem planu, u evropskim zemljama postoje striktne regulacije načina na koje se obavljaju aktivnosti privatnih bezbednosnih kompanija. Te kompanije su obavezne da primenjuju sve ove regulacije na način kako su one predložene i usvojene. U onim zemljama u kojima ne postoje nacionalne regulative ili nisu u dovoljnoj meri razvijene, ovaj kodeks određuje kompanije u tim zemljama, ali i zaposlene, kao odgovorne za promovisanje razvoja odgovarajućih regulacija u okvirima svojih nacionalnih asocijacija za privatnu bezbednost.

Svaka osoba koja je na bilo koji način uključena u ovaj sektor, bez obzira na poziciju u njemu, mora imati kao stalni zadatak, to da učestvuje u razvoju regulative i legislative u korist zajednice u kojoj je, kao i EU u celini.

2. Transparentnost procedura i sistema rada u kompanijama

Koliko god je moguće, bezbednosne kompanije moraju da obezbede da svaka interna organizaciona procedura bude transparentna i da se primenjuje bez ikakve diskriminacije prema bilo kojoj strani uključenoj u delatnost.

3. Dozvole i autorizacije

Preduzeća koja su aktivna u sektoru ili koja žele da se registruju, moraju da zadovoljavaju uslove koje postavljaju nacionalna zakonska regulativa ukoliko žele da dobiju dozvole i autorizacije/licence koje su potrebne kompaniji, menadžmentu i zaposlenima.

Profesionalne nacionalne asocijacije u privatnoj bezbednosti treba da provere da li svi njeni članovi zadovoljavaju ovaj uslov.

CoESS i UNI Europa smatraju da licenciranje treba obavljati na nezavistan način, u skladu sa procedurama koje su objektivne i transparentne i koje se mogu primeniti na sve kompanije bez obzira na njihovu veličinu.

4. Selekcija i odabir

Selekcija i odabir kadra su jako važni poostupci u delatnosti bezbednosnih kompanija. Kvalitet i vrednost bezbednosnih usluga u najvećoj mogućoj meri zavise od kvaliteta i veštine zaposlenih koji te usluge i pružaju.

CoESS i UNI Europa smatraju da prihvatanje strogih pravila o uvidu u prošlost zaposlenih, predstavlja prioritet u bezbednosnom sektoru. Oni istovremeno zahtevaju i aktivno učestvovanje javnih autoriteta/institucija u postavljanju ovih procedura.

5. Osnovna obuka

Sve kompanije u privatnom sektoru bezbednosti polažu veliku pažnju osnovnoj obuci. CoESS i UNI Europa smatraju da je izuzetno važno da novozaposleni prođu osnovnu obuku koja ih snabdeva onim najneophodnijim znanjima i veštinama koje treba da poseduje radnik opbezbeđenja. Stvar je nacionalnih asocijacija da regulišu načine i standarde u pružanju osnovne obuke u sektoru. Kompanije moraju da obezbede da su njihovi radnici prošli barem osnovnu obuku koja je u skladu sa nacionalnim zakonodavstvom i standardima. U slučaju da ne postoje takve regulacije, onda su kompanije dužne da obezbede barem minimum osnovne obuke preko materijala/literature koje su izdali CoESS i UNI Europa.

Specijalistička obuka

Kompanije bi trebalo da obezbede da njihovi zaposleni poseduju i specijalistička znanja za posebne potrebe klijenata kojima se pružaju

bezbednosne usluge. Naravno, i ova specijalistička obuka je podređena nacionalnom zakonodavstvu i standardima-tamo gde oni postoje.

Tekuća obuka

Kompanije su dužne da obezbede svojim zaposlenim i tekuću obuku u nameri da osavremenjuju njihova profesionalna znanja i veštine, da bi im istovremeno omogućili i napredovanje u karijeri. Upotreba novih tehnologija u bezbednosti je jedan od jako prisutnih razloga zbog kojih je potrebno obezbediti tekuću obuku zaposlenih.

Svaki radnik obezbeđenja treba da shvati važnost kontinuirane obuke u toku čitave karijere. To razumevanje bi trebalo da se iskaže kroz pozitivan odnos prema obuci koju plaća kompanija, ali i svakom drugom programu obuke koji im je dostupan čak i od strane nekih drugih centara za obuku.

Takođe je i odgovornost zaposlenih da preko svojih sindikalnih predstavnika promovisu značaj i važnost tekuće obuke za radnike obezbeđenja.

6. Socijalni odnosi u kompaniji

CoESS i UNI Europa insistiraju na značaju konstruktivnog socijalnog dijaloga između organizacija zaposlenih i poslodavaca i to na svim nivoima (evropskom, nacionalnom i na nivou kompanije).

CoESS i UNI Europa ubeđene su da je socijalni dijalog ključ za održavanje visokog nivoa profesionalizma u svim kompanijama.

Zbog toga CoESS i UNI Europa preporučuju da sve kompanije i zaposleni uspostave i razviju strukture socijalnog dijaloga.

Na nivou kompanije, socijalni dijalog bi prevashodno trebalo da bude kreiran kroz obostrano uvažavanje menadžmenta i predstavnika sindikata u kompaniji da bi osigurali konzistentnost socijalnog dijaloga između kompanijskog i onog na višim nivoima, (nacionalnom i evropskom), obe strane treba da akredituju svoje nacionalne organizacije koje će biti prihvaćene od strane CoESS i UNI Europa.

7. Radni uslovi

U delatnosti privatne bezbednosti najveća važnost pridaje se ljudskom faktoru. Zbog toga je obezbeđenje dobrih radnih uslova ključna komponenta razvoja i kompanija u sektoru, a i razvoja potencijala zaposlenih.

U nameri da profesiju radnika obezbeđenja učini atraktivnom i da im omoguće osećaj zadovoljstva u radu kao i kvalitet usluga koje pružaju, CoESS i UNI Europa smatraju da je neophodno da se radni uslovi i potvrde kroz sadržajne konsultacije i pregovore na kompanijskom i nacionalnom nivou.

8. Plate i prihodi

Kvalitetan rad morada bude i adekvatno nagrađen. CoESS i UNI Europa.

CoESS i UNI Europa podržavaju poslodavce i zaposlene da u pregovorima odrede nivo plata tako da on odgovara ostvarenom radu i posebnim uslovima u kojima se taj rad odvija, da bi se i tako osigurala kompetitivnost kompanije.

9. Zdravlje i zaštita na radu

U određenim aktivnostima privatnog sektora bezbednosti postoje vrlo izraženi profesionalni rizici u radu. Minimum bezbednosti i zdravlja za radnike obezbeđenja mora biti sproveden u najmanju ruku u svim sektorima kompanije, da bi se osigurao maksimum moguće prevencije profesionalnih rizika.

10. Jednake mogućnosti i ne-diskriminacija

CoESS i UNI Europa naglašavaju svoju podršku privatnom sektoru bezbednosti u kreiranju demokratskih, otvorenih i kooperativnih odnosa u sektoru. Oni smatraju da socijalni partneri na svim nivoima moraju prihvatiti svoju odgovornost za promovisanje jednake mogućnosti i za borbu protiv svih tipova diskriminacije- religiozne, polne, rasne, nacionalne, itd.

11. Organizacija posla

CoESS i UNI Europa smatraju da se mora uspostaviti odgovarajući balans između dve potrebe; (1) siguran posao i kvalitet života zaposlenih, i (2) zahtevi i potrebe klijenata.

Sjedne strane, na nivou kompanije, mora se kroz pregovore i traženje rešenja naći odgovor na zahteve za modernizacijom organizacije rada čime bi se unapredio profesionalizam i tehnološki razvoj, odnosno, čime bi se unapredio kvalitet u pružanju bezbednosnih usluga, a time unapredio i nivo zadovoljstva klijenta.

S druge strane, treba unaprediti i radne uslove i obezbediti profesionalni napredak, sigurnost posla i minimum regularne mesečne plate, nivo obučenosti i sistem zaštite od rizika po zdravlje na radu.

Kada se pregovara o temama kao što su broj radnih sati nedeljno, prekovremeni rad, rad noću, vikendom i praznicima, pregovarači moraju imati u vidu održavanje balansa između profesionalnih postignuća radnika obezbeđenja i njegovog privatnog života.

12. Odnos sa klijentima

CoESS i UNI Europa znaju da su i danas ugovori o pružanju usluga privatne bezbednosti po pravilu dodeljuju onima koji ponude najnižu cenu, a da se zapostavljaju aspekti kvaliteta usluge, radnih uslova u kojima radnici rade, nivo obučenosti radnika obezbeđenja, reputacija kompanije itd.

Ovakva situacija vodi nelojalnoj konkurenciji i omogućuje pojavu neprofesionalnih i nelojalnih kompanija koje nude svoje usluge.

Privatne kompanije s toga moraju da stvore uslove u kojima će kompanije klijenata uvažavati sve one principe sadržane u ovom kodeksu a koji se tiču kvaliteta, transparentnosti, obučenosti, poštovanja standarda i zakonske regulative, koje im priovratne bezbednosne kompanije nude.

13. Odnos sa policijom

Sve privatne kompanije moraju da uvažavaju postignut nivo odnosa sa nacionalnim autoritetima, posebno sa policijom. Kompanije takođe treba da obezbede da su svi zaposleni upoznati sa karakterom odnosa sektora privatne bezbednosti i policije, odnosno karakteristikama kooperacije o kojoj je reč.

14. Odnos sa drugim kompanijama u sektoru

Sve kompanije se obavezuju da grade međusobne odnose na način koji podrazumeva fer konkurenciju i moralnost, uzdržavajući se od negativnih praksi kao što su nuđenje damping cena, zapošljavanje pojedinaca sa kriminalnim dosijeom, ne plaćanje zaposlenima socijalnih i penzionih premija i sl.

15. Primena kodeksa

CoESS i UNI Europa veruju da će socijalni partneri u svakoj kompaniji imati posebno značajnu ulogu u primeni ovog kodeksa.

CoESS i UNI Europa naglašavaju potrebu kompanija i zaposlenih u njima da inkorporiraju principe ovog kodeksa u svoje svakodnevne aktivnosti. Oni takođe naglašavaju potrebu nacionalnih organizacija poslodavaca i zaposlenih u promovisanju ovog kodeksa i njegovoj primeni u što je moguće većem obimu.

REFERENCE

- (1) Bayley, D. H., and Shearing, C. E. (1996). "The Future of Policing." *Law and Society Review*. 30(3): 585-606.
- (2) Benson, B. L. (1998). "Crime Control Through Private Enterprise." *The Independent Review*. 2(3): 341-71.
- (3) Black, D., and Baumgartner, M.P. (1980). "On Self-Help in Modern Society." In Donald Black (ed.), *The Manners and Customs of the Police*. New York, NY: Academic Press. Pp. 193-208.
- (4) Blair, I. (1998). "The Governance of Security: Where Do the Police Fit in Policing?" Unpublished draft.
- (5) Blakely, E. J., and Snyder, M. G. (1997). *Fortress America: Gated Communities in the United States*. Washington, DC: Brookings Institution Press.
- (6) Braithwaite, J., and Pettit, P. (1990). *Not Just Deserts: A Republican Theory of Criminal Justice*. Oxford, England: Clarendon Press.
- (7) Buerger, M. E., and Mazerolle, L. G. (1998). "Third-Party Policing: A Theoretical Analysis of an Emerging Trend." *Justice Quarterly*. 15(2): 301-28.
- (8) Shearing, C. D. (1992). "The Relation Between Public and Private Policing." In M. Tonry and N. Morris (eds.), *Modern Policing*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- (9) Shearing, C. D. (1995). "Reinventing Policing: Policing as Governance." In Fritz Sack (ed.), *Privatisierung Staatlicher Kontrolle*:

EUROPEAN MODEL OF PRIVATE SECURITY

The development of private security industry in Western Europe in the last two decades is marked mostly by serious efforts towards lifting the

quality of security services, quality of working conditions and standardizing both existing and new security demands and needs, produced by modern way of living.

Those efforts are operationalized in concept well known as European model of Private Security wich is thoroughly analized in this article, both through its challenges and principles.

*KEY WORDS: private security / European Model of Privat
eSecurity / policing / social dialogue / CoESS / legislative in
private security industry*

EFIKASNOST KRIVIČNOG POSTUPKA, REFORMA PRAVOSUĐA I PRISTUPNI PREGOVORI SA EU*

Milica Kolaković-Bojović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Neuspeli pokušaj reforme krivično procesnog zakonodavstva 2006. godine, u značajnoj meri je odložio prelazak na tužilačku istragu i stvaranje procesno - normativnih preduslova za unapređenje efikasnosti krivičnog postupka. Nakon što su usled katastrofalnih zahvata u organizaciji pravosuđa 2009. godine, do minimuma umanjeni pravosudno-organizacioni kapaciteti za promptno vođenje krivičnih postupaka, problem je kulminirao kardinalnim zaokretom koji je doneo Zakonik o krivičnom postupku iz 2011. godine.¹ Potreba sistemskog reagovanja na situaciju rastućeg broja starih predmeta i sve učestalijih predstavlja Evropskom sudu za ljudska prava zbog povrede prava na suđenje u razumnom roku, prepoznata je u Nacionalnoj strategiji reforme pravosuđa za period 2013-2018. godine a njegova dalja forma i dinamika u velikoj meri su uslovljene procesom pristupnih pregovora sa EU u okviru Poglavlja 23.

KLJUČNE REČI: krivični postupak / efikasnost / reforma pravosuđa / Evropska unija / pristupni pregovori / Poglavlje 23

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: kolakius@gmail.com

¹ Zakonik o krivičnom postupku ("Službeni glasnik RS", br. 72/11, 101/11 i 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014.)

1. O EFIKASNOSTI KRIVIČNOG POSTUPKA

Nije tajna da se u stavovima naše stručne i naučne javnosti na temu efikasnosti krivičnih postupaka, uglavnom govori samo o rešenjima sadržanim u Zakoniku o krivičnom postupku. Istina, u njemu postavljeni principi, kao i norme koje ih razrađuju, suštinski određuju stepen realizacije najznačajnijih ljudskih prava zagwarantovanih kako međunarodnim pravom tako i Ustavom i zakonima Republike Srbije. Istovremeno, od kvaliteta rešenja sadržanih u Zakoniku o krivičnom postupku, u dobroj meri zavisi i da li će, pored poštovanja ljudskih prava, krivični postupak zadovoljiti i druge parametre efikasnosti, među kojima su najbitniji brzina njegovog okončanja i racionalno raspolaganje resursima u toku vođenja postupka.

Ipak, pogrešno je pitanje efikasnosti krivičnih postupaka ograničiti samo na norme sadržane u ZKP-u, jer one kao takve nisu nezavisne od efikasnosti sistema čije postojanje i funkcionisanje u sadejstvu sa drugim normama regulišu, i/ili koje pomenutu normu primenjuje na konkretne društvene odnose. Neretko se previđa ono što je dobro zapazio Kelsen, a to je mogućnost raskoraka između efikasnosti na nivou pojedinih pravnih normi i pravnog poretka u celini: efikasnost pravnog poretka se pokazuje kao uslov njegovog važenja, koje ne pretpostavlja nužno i efikasnost svake pojedinačne norme. Upravo u previdu te činjenice leži ključ konstantnih paušalnih ocena zakona u celini kao nedovoljno dobrih i/ili efikasnih.²

U tom smislu, pitanje efikasnosti krivičnog postupka mora se sagledavati, ne samo kroz procesno ili materijalno krivično zakonodavstvo, već i u kontekstu efikasnosti normativnog okvira koji uređuje funkcionisanje pravosuđa.

2. UOČENI PROBLEMI I USPOSTAVLJANJE STRATEŠKOG PRISTUPA NJIHOVOM REŠAVANJU

Nakon neuspešnog pokušaja da se još 2006.godine, prelaskom na tužilačku istragu unapredi efikasnost krivičnog postupka, gde se, zbog institucionalne nespremnosti i jakog otpora stručne javnosti nakratko odustalo od te ideje, paralelno su započela dva procesa koja su u krivično pravosuđe unele, slobodno možemo reći potrese tektonskih razmera, a od kojih se, tek u ovoj godini postepeno oporavlja.

² Kelsen, H. (1949): *General theory of Law and State*, Harvard University Press, p. 39.

Prvi segment promena dogodio se u oblasti organizacije pravosuđa, nakon što je, 2009. godine praktično, čitav jedan sistem sa vekovnom tradicijom izbrisan i postavljen na novi početak. Drugi se dogodio 2011. godine, usvajanjem novog ZKP-a koji je doneo mnogo radikalnija rešenja odnosu na tekst iz 2006. godine.

2.1. Posledice reforme pravosuđa 2009. godine

Kada je reč o prvom talasu promena, pored drastične redukcije broja sudova, nakon čega ih je veliki deo sveden na rang sudske jedinice, reforma pravosuđa je obuhvatila i višestruko osporavan opšti reizbor sudija i javnih tužilaca, što je rezultiralo značajnim smanjenjem njihovog broja, kao i masovnim obraćanjem Ustavnom sudu Srbije.

Koji je obim izmena u pravosudnoj mreži napravljen prilikom ovog reformskog zahvata, najbolje se vidi iz sledećih podataka:

- a) Ukupan broj sudova u Srbiji u tom periodu smanjen sa 199 na 129, odnosno sa 2,7 na 1,8 na 100 000 stanovnika;
- b) Ukupan broj sudija je sa 3 212, odnosno 44,1 na 100 000 stanovnika aprila 2009. godine, smanjen na 2 455, odnosno 33,7 na 100 000 stanovnika;
- c) Broj javnih tužilaca i njihovih zamenika, u periodu 2006-2010, po podacima CEPEJ-a smanjen za 5,8%, i dostigao cifru od 611 odnosno 8,4 na 100 000 stanovnika 2010. godine.

Novouspostavljena pravosudna mreža stvorila je nekoliko problema:

Najpre, iako je broj sudova smanjen, troškovi funkcionisanja mreže bili su previsoki a pristup pravdi je za građane fizički i finansijski otežan su jer neretko bili prinuđeni da na ročišta često putuju i više od 50 kilometara što zbog nepristupačnosti terena, slabe saobraćajne povezanosti, starosti ili zdravstvenog stanja građana, može predstavljati nepremostivu prepreku.

Pored utroška vremena, finansijski troškovi putovanja za sudije, stranke, advokate, svedoke i veštace su bili izuzetno visoki. Pored ove vrste troškova, pravosudni budžet je trpeo i dodatno opterećenje zbog potrebe održavanja i obezbeđenja objekata u kojima su se nekada nalazili su sudovi i javna tužilaštva, a koji su nakon reforme izgubili svoju pređašnju namenu.

Nesporno najveći problem koji je donelo uspostavljanje nove pravosudne mreže, uzrokovan je činjenicom da je proces migracije predmeta usled ukidanja velikog broja sudova, a potom i njihovo dodeljivanje novim sudijama/većima, potrajao gotovo devet meseci. Za to vreme, pristizali su

novi predmeti i stvoren je ogroman zaostatak a broj nerešenih predmeta udvostručen je u odnosu na prethodnu godinu. Veliki broj predmeta je prešao u kategoriju starih predmeta, a u brojnim slučajevima je nastupila i apsolutna zastarelost krivičnog gonjenja.

Stepen pričinjene štete je bio takav da čak ni na kraju 2012. godine, dakle ni posle tri godine uhodavanja tada uspostavljene mreže, nije bilo moguće otkloniti probleme već su postajali sve očigledniji, što se lako može videti iz tabela 1, 2, i 3, koje prikazuju broj nerešenih starih krivičnih predmeta po nivoima sudova na kraju 2012. godine.

Tabela 1 : Nerešeni stari predmeti na dan 31.12.2012. godine - prema datumu inicijalnog akta (osnovni sudovi)³

MATERIJA	NAZIV SUDA	BROJ SUDIJA	UKUPNO U RADU	UKUPNO NEREŠENIH STARIH PREDMETA	DUŽINA TRAJANJA NEREŠENIH STARIH PREDMETA						% STARIH PREDMETA U ODNOSU NA UKUPNO U RADU	STARIH PREDMETA PO SUDJI
					9m-1god.	1-2god. Samo za Ki	2-3 god.	3-5 god.	5-10god.	>10 god.		
K	OSNOVNI	279	124.843	18.206	0	0	7.538	7.225	2.378	1.065	14,58	65,25

Tabela 2: Nerešeni stari predmeti na dan 31.12.2012. godine - prema datumu inicijalnog akta (viši sudovi)⁴

MATERIJA	NAZIV SUDA	BROJ SUDIJA	UKUPNO U RADU	UKUPNO NEREŠENIH STARIH PREDMETA	DUŽINA TRAJANJA NEREŠENIH STARIH PREDMETA						% STARIH PREDMETA U ODNOSU NA UKUPNO U RADU	STARIH PREDMETA PO SUDJI
					9m-1god.	1-2god. Samo za Ki	2-3 god.	3-5 god.	5-10god.	>10 god.		
K	VIŠI	90	8.811	1.676	0	0	635	566	452	123	19,02	18,62

Tabela 3: Nerešeni stari predmeti na dan 31.12.2012. godine - prema datumu inicijalnog akta (apelacioni sudovi)⁵

MATERIJA	NAZIV SUDA	BROJ SUDIJA	UKUPNO U RADU	UKUPNO NEREŠENIH STARIH PREDMETA	DUŽINA TRAJANJA NEREŠENIH STARIH PREDMETA				% STARIH PREDMETA U ODNOSU NA UKUPNO U RADU	STARIH PREDMETA PO SUDJI
					2-3 god.	3-5 god.	5-10god.	>10 god.		
KŽI	APELACIONI	76	30.341	5.591	1.858	2.410	1.205	118	18,43	73,57

Pored velikog broja nerešenih, a naročito starih predmeta, brzo je uočen još jedan problem- izuzetna nesrazmera, odnosno nejednaka opterećenost sudova brojem krivičnih predmeta.

Ovo je lako uočljivo u tabeli 4 koja prikazuje podatke o najmanjem i najvećem opterećenju, koje je u razmeri 1:3.

³ Zvanični podaci Vrhovnog kasacionog suda

⁴ Ibidem

⁵ Ibidem

Zbornik IKSI, 2/2014– M. Kolaković-Bojović
„Efikasnost krivičnog postupka, reforma pravosuđa i pristupni pregovori sa EU”,
 (str. 189-201)

Tabela 4: Maksimalno i minimalno opterećenje sudova krivičnim predmetima ⁶

Odeljenja osnovnih sudova sa najvećim brojem K. predmeta po sudiji	Odeljenja osnovnih sudova sa najmanjim brojem K. predmeta po sudiji
Kraljevo 699,29	Novi Sad 221,71

Nejednaka opterećenost bila je još drastičnija kada su u pitanju predmeti istrage, što je vidljivo u tabeli 5. Čak i ukoliko se ignorišu najniža i najviša vrednost, razlika je desetostruka.

Tabela 5: Maksimalno i minimalno opterećenje sudova krivičnim predmetima u istrazi ⁷

Odeljenja osnovnih sudova sa najvećim brojem K. predmeta po sudiji	Odeljenja osnovnih sudova sa najmanjim brojem K. predmeta po sudiji
Beograd (II osnovni sud) 1966,50	Požega 50
S. Mitrovica 1128,25	Kosovska Mitrovica 59,50
Beograd (II osnovni sud) 1273,13	Prijepolje 102,00

2.2. Nacionalna strategija reforme pravosuđa za period 2013-2018. godine- strateški pristup unapređenju efikasnosti krivičnog pravosuđa

Usled svih uočenih problema i činjenice da je 2011. Istekao period koji je bio pokriven Strategijom reforme pravosuđa iz 2005. godine. Narodna skupština Republike Srbije je 1. jula 2013. godine usvojila Nacionalnu strategiju reforme pravosuđa za period 2013-2018. godine⁸ (U daljem tekstu: NSRP 2013-2018.) kojom je predviđeno unapređenje nezavisnosti, nepristrasnosti, stručnosti, odgovornosti i efikasnosti pravosuđa, kao pet osnovnih principa, ali i definisani prioriteti, strateški ciljevi i strateške smernice reformskih mera. Vlada Republike Srbije je 31. avgusta 2013. usvojila Akcioni plan za sprovođenje Nacionalne strategije reforme pravosuđa za period 2013-2018. ⁹ (U daljem tekstu: Akcioni plan za NSRP 2013-2018.) kojim su predviđene konkretne mere i aktivnosti za realizaciju strateških ciljeva, definisani rokovi i nadležni subjekti za njihovo sprovođenje, kao i izvori finansiranja.

NSRP 2013-2018. je predvidela čitav niz mera za unapređenje efikasnosti krivičnih postupaka a ono što je čini posebno značajnom jeste sveobuhvatni

⁶ Zvanični podaci Ministarstva pravde i državne uprave na dan 30.6.2012.

⁷ Zvanični podaci Ministarstva pravde i državne uprave na dan 30.6.2012.

⁸ Nacionalna strategija reforme pravosuđa za period 2013-2018. godine ("Službeni glasnik RS", broj 57/13)

⁹ Akcioni plan za sprovođenje Nacionalne strategije reforme pravosuđa za period 2013-2018. godine ("Službeni glasnik RS", broj 71/13 i 55/14)

pristup ovom problemu, i njegovo sagledavanje, kako sa aspekta organizacije krivičnog pravosuđa, tako i kroz unapređenje procesnog zakonodavstva. Dodatni kvalitet i operativnost u sprovođenju planiranih aktivnosti daje mehanizam za sprovođenje reformskih mera u formi petnaestočlane Komisije za sprovođenje Nacionalne strategije reforme pravosuđa za period 2013-2018. godine (U daljem tekstu: Komisija za NSRP 2013-2018.) čiji su članovi predstavnici svih relevantnih subjekata u procesu reforme.

Već nakon prve godine sprovođenja ovog strateškog dokumenta, vidljivi su osetni pomaci: Visoki savet sudstva i Državno veće tužilaca su poštujući odluku Ustavnog suda Srbije od 18. jula 2012. godine, vratili na funkcije nereizabrane sudije i javne tužioce; od januara 2014. godine je počela sa radom nova pravosudna mreža koja je otklonila ranije pomenute probleme; migracija predmeta je obavljena u veoma kratkom roku; Vrhovni kasacioni sud je doneo Jedinstveni program rešavanja starih predmeta i započeo sa njegovom primenom;¹⁰ i najzad, ono što je svakako ona ključnog značaja za efikasnost krivičnog pravosuđa, od 1. oktobra 2013. godine započela je primena ZKP-a iz 2011. godine u svim sudovima opšte nadležnosti.

3. PRVA GODINA SPROVOĐENJA ZKP-A IZ 2011-PROBLEMI I DOSTIGNUĆA

Iako je početak primene ZKP-a iz 2011. godine više puta odlagan, čak i kada je kao konačni datum početka primene određen 1. oktobar 2013. bilo je jasno da i dalje postoje brojni problemi. U tom smislu, ključnu ulogu je odigrala Komisija za NSRP 2013-2018. koja je zahvaljujući činjenici da je sačinjena od predstavnika svih relevantnih pravosudnih institucija, kao i brzom reakciji, pomogla da osnovni preduslovi efikasne implementacije ipak budu stvoreni.

Inicijalna kapisla za uključivanje Komisije za NSRP 2013-2018. u pripreme za implementaciju i otklanjanje početnih problema bio je izveštaj Republičkog javnog tužilaštva, koje je kao ključne probleme identifikovalo: kasno otpočinjanje konkretnih tehničkih i materijalnih radnji za primenu Zakonika, a koje nisu u nadležnosti javnih tužilaštava ili Državnog veća tužilaca; činjenicu

¹⁰ Jedinstveni program rešavanja starih predmeta, dostupno na:
http://www.vk.sud.rs/sites/default/files/files/ResavanjeStarihPredmeta/jedinstveni_program.pdf, pristupljeno 2.12.2014

da veliki deo tužilaštava nije uspeo da sklopi sporazume sa sudovima u vezi korišćenja prostorija; dodeljen zanemarljiv broj državnih službenika i nameštenika u odnosu na traženi; nezadovoljavajući kvalitet upućenog osoblja; potpuni nedostatak novčanih sredstava na računima Državnog veća tužilaca i tužilaštava za primenu novog Zakonika; izostanak shodne primena Samostalnog člana 6. Zakona o izmenama i dopunama Zakonika o krivičnom postupku kojem će samo istrage koje su u toku na dan 1. oktobra 2013. godine, tj. stupanja na snagu Zakonika o krivičnom postupku biti završene po prethodno važećem Zakoniku, čime je 38871 krivičnih postupaka vraćeno javnim tužilaštvima od strane sudova, odnosno svi skraćeni krivični postupci u kojima postoje predlozi za preduzimanje određenih istražnih radnji kao i krivični postupci u kojima su podneti Zahtevi za sprovođenje istrage, ali nisu doneta rešenja o sprovođenju istrage.

U roku od samo nekoliko meseci napravljen je značajan pomak u gotovo svim oblastima koje su identifikovane kao problematične: raspisani su konkursi za tužilačke i sudijske pripravnike, izabrani dodatni zamenici javnih tužilaca u mestima gde u kojima su uočeni najveći problemi, određena dodatna sredstva, nastavljeno sprovođenje obuka i štampanjem praktikuma i obrazaca za pripremu ZKP-a, obezbeđene dodatne prostorije i intenzivirano uvođenje SAPO IKT sistema.

Ovo nije ostalo bez rezultata, a da su, i pored početnih problema, proširene mogućnosti za primenu načela oportuniteta i sporazuma o priznanju krivičnog dela, kao instituta čija je primena ključna za rasterećenje krivičnog pravosuđa, dobro prihvaćene u praksi, pokazuju podaci u tabelama 6 i 7.

Tabela 6: Podaci o postupanju po načelu oportuniteta krivičnog gonjenja¹¹

Podaci o postupanju po načelu oportuniteta krivičnog gonjenja		
	Broj postupaka	Procenat rasta u odnosu na prethodnu godinu
2011.	9 155	/
2012.	12 428	35,75%
2013.	12 470	0,34%
Do 1.10. 2014.	19 823	/

Iz podataka u tabeli 6 uočljiv je konstantan trend rasta postupanja po načelu oportuniteta, pri čemu se najznačajniji skok može primetiti u toku 2014. godine gde je u prvih deset meseci sklopljeno oko 40% više sporazuma nego u čitavoj protekloj godini.

¹¹ Zvanični podaci Republičkog javnog tužilaštva

Tabela 7: Podaci o zaključenim sporazumima o priznanju krivičnog dela ¹²

Podaci o zaključenim sporazumima o priznanju krivičnog dela

	Broj postupaka	Procent rasta u odnosu na prethodnu godinu
2011.	364	/
2012.	706	93,95%
2013.	780	10,48%
Do 1.10. 2014.	2027	/

Slična situacija postoji i kada se radi o primeni sporazuma o priznanju krivičnog dela, što je vidljivo iz podataka u tabeli 7, koji pokazuju da je u prvih deset meseci 2014. sklopljeno gotovo tri puta više sporazuma nego u čitavoj 2013. godini.

Imajući u vidu ovakve rezultate u primeni ova dva instituta, kao i činjenicu da su sudovi primenom Jedinstvenog programa rešavanja starih predmeta u 2014. godini u prva tri kvartala, rešili 120% od ukupnog broja predmeta rešenih u čitavoj 2013. godini¹³, postojale su realne šanse da prva godina primene novog ZKP-a donese značajno poboljšanje na polju efikasnosti krivičnih postupaka. Ovo će ipak biti, ne samo dovedeno u pitanje, već će pozitivni rezultati očigledno biti potpuno "poništeni" zbog činjenice da je zbog protesta advokata, u ovom trenutku, pravosuđe uopšte, a naročito vođenje krivičnih postupaka, potpuno blokirano gotovo tri meseca, tako da će prave razmere posledica biti poznate tek nakon što se protest okonča a Vrhovni kasacioni sud objavi podatke za 2014. godinu.

4. REFORMSKI ZAHTEVI KOJE DONOSI PROCES PRISTUPNIH PREGOVORA SA EU

Republika Srbija je 28. jula 2014. godine zvanično primila Izveštaj o skriningu za Pregovaračko poglavlje 23: Pravosuđe i osnovna prava¹⁴. Taj dokument predstavlja završni korak, odnosno rezultat faze koja se naziva skrining, odnosno analitički pregled usklađenosti zakonodavstva Republike Srbije sa pravnim tekovinama i standardima Evropske unije. Ova faza započela je

¹² Zvanični podaci Republičkog javnog tužilaštva

¹³ Što je izuzetan rezultat imajući u vidu migraciju predmeta početkom godine zbog uspostavljanja nove mreže.

¹⁴ Izveštaj o skriningu za Poglavlje 23, dostupno na:

http://seio.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/Skrining/Screening%20Report%2023_S R.pdf, pristupljeno 2.12.2014. godine

septembra 2013. godine, eksplanatornim skringom na kome su delegaciji Republike Srbije predstavljene najznačajnije pravne tekovine EU, kao i standardi relevantni za oblast pravosuđa, borbe protiv korupcije i osnovnih prava, pri čemu je karakteristika prvog potpoglavlja- pravosuđe, da u toj oblasti pravnih tekovina EU gotovo i da nema, već je čitav pravosudni sistem potrebno upodobiti evropskim standardima, koji se deriviraju uglavnom iz preporuka relevantnih međunarodnih tela i najbolje uporedne prakse, dok je situacija drugačija u oblasti procesnih garancija (Potpoglavlje-Osnovna prava), koju najvećim delom određuje *acquis*.

Nakon eksplanatornog, usledio je bilateralni skring u decembru 2013. godine, čija je svrha bila predstavljanje zakonodavnog i institucionalnog okvira Republike Srbije, odnosno nivoa njegove usklađenosti sa pravnim tekovinama EU.

Izveštaj o skringu sadrži precizne i sveobuhvatne preporuke čije se ispunjenje očekuje od Republike Srbije u toku pristupnih pregovora. Ipak, da bi do otvaranja poglavlja uopšte došlo i da bi pregovori započeli, Pregovaračka grupa za Poglavlje 23 bila je u obavezi da izradi Akcioni plan za pregovore, koji predstavlja mapu reformskog puta sa detaljno izloženim planiranim aktivnostima, rokovima, željenim rezultatima i izvorima finansiranja.

Prilikom izrade Akcionog plana za pregovore postavilo se pitanje odnosa sa drugim strateškim dokumentima koji uređuju pomenute oblasti, a prvenstveno sa NSRP 2013-2018. U tom smislu, nedavno objavljenim Nacrtom akcionog plana za pregovore sa EU sa Poglavlje 23 ¹⁵ predviđeno je da taj dokument predstavlja krovni strateški dokument sa kojim će, nakon njegovog usvajanja svi ostali biti usklađeni. Imajući ovo u vidu, od velikog je značaja sveobuhvatan pristup reformi, kako normativnog okvira kojim se uređuje krivično procesno i pravosudno organizaciono zakonodavstvo, tako i institucionalnim i administrativnim kapacitetima koji su neophodni za njegovu implementaciju, a naročito imajući u vidu finansijsku održivost planiranih reformi.

Najpre, kada je reč o pravosudno organizacionim preduslovima za efikasno vođenje krivičnih postupaka, na osnovu preporuka datih u Izveštaju o skringu, lako se da uočiti da ranije pomenuti problemi vezani

¹⁵ Nacrt Akcionog plana za pregovore sa EU sa Poglavlje 23, dostupno na: <http://www.mpravde.gov.rs/tekst/7715/drugi-nacrt-akcionog-plana-za-poglavlje-23.php>, pristupljeno 8.12.2014. godine

za implementaciju ZKP-a iz 2011. u kontekstu reforme pravosuđa nisu promakli Evropskoj komisiji.

Tako se od Srbije zahteva sprovođenje sveobuhvatne analizu u pogledu troškova, efikasnosti i pristupa pravdi pre preduzimanja daljih koraka u reformi mreže sudova. Ovo treba shvatiti kao jasno upozorenje da se promene u sklopu pravosudne mreže, više ne smeju preduzimati nasumično. U tom smislu, Nacrtom je predviđeno praćenje parametara efikasnosti krivičnog pravosuđa kao što su: broj sudova i javnih tužilaštava na 100 000 stanovnika; broj sudija i javnih tužilaca na 100 000 stanovnika; prosečna i maksimalna udaljenost sudova i javnih tužilaštava od naseljenih mesta na području tog suda, odnosno javnog tužilaštva; uslovi i obim ostvarivanja prava na besplatnu pravnu pomoć; uslovi i obim ostvarivanja prava na pravni lek; broj predmeta po sudu, odnosno javnom tužilaštvu; broj predmeta po sudiji, odnosno javnom tužiocu; troškovi funkcionisanja pravosudne mreže; prosečno trajanje krivičnog postupka; broj zaostalih predmeta; broj starih predmeta; broj prihvaćenih predstavlki pred Evropskim sudom za ljudska prava koje se odnose na povredu prava na suđenje u razumnom roku.

Pored preporuke vezane za praćenje i unapređenje pravosudne mreže, od Srbije se zahteva strateški pristup u oblasti ljudskih resursa u pravosuđu, kroz izradu i sprovođenje srednjeročne strategije ljudskih resursa za pravosuđe, a imajući u vidu moguće dalje promene u strukturi sudova, izboru i obuci kadrova.

Spona između prethodne dve preporuke napravljena je kroz zahtev da se pronade održivo rešenje problema nejednake opterećenosti sudija i javnih tužilaca brojem predmeta. Da bi se ovo učinilo, neophodno je praćenje gore pomenutih parametara efikasnosti krivičnih postupaka, i dvojake mere. Najpre, u pogledu mreže, odnosno sedišta i područja sudova i javnih tužilaštava, a potom i broja i strukture, kako sudija, javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca, tako i pratećeg administrativnog osoblja, od čijeg broja i nivoa obučenosti u značajnoj meri zavisi efikasnost sprovođenja određenih faza krivičnog postupka.

Smanjenje broja starih predmeta je jedan od preduslova za rasterećenje sudija i javnih tužilaca, čime se stvara prostor za njihovo efikasnije postupanje u novoprimljenim predmetima. U tom smislu, zahtev Evropske komisije je efikasno sprovođenje programa rešavanja starih predmeta. U kontekstu unapređenja efikasnosti krivičnog postupka, ovo bi podrazumevalo tri grupe mera: Najpre, izmene i dopune Zakonika o krivičnom postupku u cilju unapređenja efikasnosti postupka a naročito u

delu koji se odnosi na dostavljanje pismena, snimanje suđenja i procesnu disciplinu.

Drugi segment aktivnosti usmeren je na unapređenje IKT sistema, što je neophodan preduslov za efikasnije upravljanje predmetima, unos i razmenu podataka i generisanje izveštaja bez kojih je nemoguće dobiti relevantne podatke koji su polazna osnova u proceni stvarne efikasnosti postupka. Imajući u vidu pomenute probleme sa brojnošću i nekompatibilnošću postojećih sistema, kao i sa unosom relevantnih podataka o krivičnim postupcima, Nacrtom je planirano sprovođenje analize postojećeg IKT sistema u pogledu hardvera, softvera i ljudskih resursa u sudovima, javnim tužilaštvima i zatvorima, sa fokusom na potrebama hitnih izmena, sa preporukama za njegovo unapređenje. Na osnovu rezultata analize, biće izrađene Smernice koje određuju pravce razvoja IKT sistema u pravosuđu i daju načelna rešenja u vezi sa načinom postizanja interoperabilnosti postojećih sistema, kao i institucionalizacije koordinacije i upravljanja IKT sistemom.

Kada je reč o unapređenju unosa podataka, Nacrtom je planirano unapređenje kriterijuma za definisanje unosa podataka a na osnovu prethodno definisane liste podataka čiji je unos neophodan za praćenje statističkih parametara efikasnosti pravosuđa primenom IKT, čime će se omogućiti unos svih podataka neophodnih za efikasno izveštavanje. Izrada Protokola o unosu i razmeni podataka u IKT sistemu, kao i obuke za njegovu primenu.

Važan segment unapređenja upravljanjem predmetima i IKT sistemom je i uvođenje sistema koji podrazumeva dodelu jedinstvenog broja sudskom predmetu, koji zadržava do okončanja postupka po pravnim lekovima.

I pored činjenice da je čitav niz pomenutih preporuka iz oblasti organizacije pravosuđa od velikog značaja za efikasno vođenje krivičnih postupaka, u kojoj meri je uloga samog Zakonika o krivičnom postupku u unapređenju efikasnosti pravosuđa prepoznata od strane Evropske komisije govori i činjenica da je jednom od preporuka zahtevano sprovođenje efikasnog nadzora nad primenom novog Zakonika o krivičnom postupku i preduzimanje korektivnih mera gde je potrebno. U tom smislu, nacrtom je predviđen set mera koji podrazumeva korišćenje postojećeg institucionalnog okvira. Planirano je da Komisija za nadzor nad sprovođenjem Zakonika o krivičnom postupku podnosi kvartalne i godišnje izveštaje Komisiji za sprovođenje NSRP 2013-2018. godine kojima daje pregled problema u sprovođenju Zakonika o krivičnom postupku i predlaže potencijalne mere za otklanjanje uočenih problema, a da

potom Komisija za sprovođenje NSRP 2013-2018. na osnovu izveštaja Komisije za nadzor nad sprovođenjem Zakonika o krivičnom postupku daje preporuke nadležnim institucijama radi preduzimanja mera koje imaju za cilj otklanjanje uočenih problema, a koje bi potom izveštavale o rezultatima sprovedenih mera.

5. SAVLADANE PREPREKE I IZAZOVI KOJI PREDSTOJE

Ako bismo, imajući u vidu već napravljene pomake, kao i prethodno navedene zahteve reforme pravosuđa i pregovaračkog procesa, u jednoj rečenici morali da definišemo pristup pitanju unapređenja efikasnosti krivičnih postupaka u predstojećem periodu, kao ključne tačke treba izdvojiti kontinuitet u strateškom i sveobuhvatnom pristupu rešavanja ovog problema, kao i doslednost započetom kursu reformi.

Prvo je važno da bi se izbegao povratak na princip partikularnog sagledavanja problema i neusklađeni zahvati u oblasti procesnog i pravosudno organizacionog zakonodavstva, dok je drugo zasnovano na dosadašnjim iskustvima koja pokazuju da se reformski kurs iz korena menjao na svakih nekoliko godina. Dosledno sprovođenje čak i nesavršenih reformi, daje bolje rezultate od konstantnog poništavanja svega do tada učinjenog i stalnog počinjanja iznova, čime se stvara otpor kod onih koji novine treba da sprovode u praksi i onemogućava sticanje rutine koja (iako ne nužno i samo ako je povezana sa stečenim znanjima i veštinama a ne sa lošim navikama) ume da bude odličan saveznik efikasnosti.

REFERENCE

- (1) Akcioni plan za sprovođenje Nacionalne strategije reforme pravosuđa za period 2013-2018. godine ("Službeni glasnik RS", broj 71/13 i 55/14);
- (2) Izveštaj o skriningu za Poglavlje 23, dostupno na: http://seio.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/Skrining/Screening%20Report%2023_SR.pdf, pristupljeno 2.12.2014. godine;
- (3) Jedinstveni program rešavanja starih predmeta, dostupno na: http://www.vk.sud.rs/sites/default/files/files/ResavanjeStarihPredmeta/jedinstveni_program.pdf, pristupljeno 2.12.2014.
- (4) Kelsen, H. (1949): *General theory of Law and State*, Harvard University Press;

- (5) Nacionalna strategija reforme pravosuđa za period 2013-2018. godine ("Službeni glasnik RS", broj 57/13);
- (6) Nacrt akcionog plana za pregovore sa EU sa Poglavlje 23, dostupno na: <http://www.mpravde.gov.rs/tekst/7715/drugi-nacrt-akcionog-plana-za-poglavlje-23.php>, pristupljeno 8.12.2014. godine;
- (7) Zakonik o krivičnom postupku ("Službeni glasnik RS", br. 72/11, 101/11 i 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014.)

EFFICIENCY OF CRIMINAL PROCEEDINGS, JUDICIAL REFORM AND ACCESSION NEGOTIATIONS WITH EU

The failed attempt to reform the criminal proceedings legislation during the 2006, significantly delayed the transition to a prosecutorial investigation and establishing normative framework preconditions for improving the efficiency of the criminal proceedings. After the catastrophic intervention due to the organization of the judiciary in 2009, judicial and organizational capacity to promptly conduct of criminal proceedings has been reduced to a minimum. The problem culminated after cardinal reform that brought the Code of Criminal Procedure from 2011. The need for a systemic response to the situation of the growing backlog of more frequent and the European Court of Human Rights for the violation of the right to trial within a reasonable time, has been recognized in the National Judicial Reform Strategy for the period 2013-2018. A further reforms in this area are largely conditioned by the process of accession negotiations with the EU under Chapter 23.

*KEY WORDS: criminal proceedings / efficiency/ judicial
reform / European Union / accession negotiations / Chapter 23*

INSTRUKCIJE AUTORIMA

1. Radovi se dostavljaju u elektronskoj formi, latiničnim pismom, na disku ili via email: krinstitut@gmail.com
2. Autori treba da dostave i naziv ustanove u kojoj su zaposleni kao i email adresu i broj telefona.
3. Tekst bi trebalo da bude maksimalnog obima do 16 strana u slučaju duplog proreda, odnosno 8 strana za line spacing single; font Times New Roman, 11 pt, Latin. Neophodno je da dostavite apstrakt do 100 reči na srpskom i engleskom, ključne reči na oba jezika i spisak referenci na kraju.
4. Neophodni elementi BIBLIOGRAFIJE navode se isključivo sledećim redosledom:
 - ✓ Prezime autora i početno slovo imena;
 - ✓ Godinu izdanja u zagradi;
 - ✓ Za časopise volumen i broj strana, a za knjige mesto izdavanja i naziv izdavača;
 - ✓ NASLOVI KNJIGA i NAZIVI ČASOPISA štampaju se kurzivom.
 - ✓ U Bibliografiji se navode samo one reference na koje se autor članka eksplicitno poziva u tekstu. Ime autora koji se citira navodi se u originalu.
5. Uređivački odbor klasifikovaće članke u sledeće kategorije:
 - Izvorni naučni članci,
 - Prethodna saopštenja,
 - Pregledni članci i
 - Stručni članci
6. Svi radovi se recenziraju
7. Recenzije su anonimne

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

343
316

ZBORNIK Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja = Journal of the
Institute of Criminological and Sociological
Research / glavni i odgovorni urednik
Leposava Kron. - God. 1, br. 1 (1972)- . -
Beograd : Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja, 1972- (Beograd :
"Zuhra Simić"). - 24 cm

Dva puta godišnje
ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za
kriminološka i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306